

CİLT / VOLUME: VIII • SAYI / ISSUE: 1 • HAZİRAN / JUNE 2021
ONLINE ISSN: 2529-0045

MARMARA TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

MARMARA UNIVERSITY JOURNAL OF TURKOLOGY

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi (MUTAD) / Marmara University Journal of Turkology (MUJOT)

6 Aylık Uluslararası Hakemli Dergi / Biannual Peer-Reviewed International Journal

Yıl / Year: Haziran / June 2021, Cilt / Volume: VIII, Sayı / Issue: 1

Online ISSN: 2529-0045

Kuruluş Yılı / Foundation Year: 2014

Marmara Üniversitesi Rektörlüğü Adına İmtiyaz Sahibi / Owner

Prof. Dr. Erol ÖZVAR (Rektör / Rector)

Derginin Kurucusu / Founder of the Journal

Prof. Dr. Gülşen SEYHAN ALIŞIK

Derginin Sahibi / Owner of the Journal

Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Adına / On behalf of Institute of Turkic Studies of Marmara University

Prof. Dr. Okan YEŞİLOT (Enstitü Müdürü / Director of Institute)

Baş Editör / Editor in Chief

Prof. Dr. Özlem DENİZ YILMAZ (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Alan Editörleri / Field Editors

Prof. Dr. Özlem DENİZ YILMAZ, Dil-Kültür / Linguistics-Culture (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye), Doç. Dr. Bahar DERVİŞCEMALOĞLU, Edebiyat / Literature (Ege Üniversitesi, İzmir / Türkiye), Prof. Dr. Okan YEŞİLOT, Tarih / History (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Editör Yardımcısı / Assistant Editor

Dr. Öğr. Üyesi Hümeyra BOSTAN BERBER (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Redaktörler / Redactors

Zeynep AKARSLAN (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye), Burcu SIBIÇ (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye), Elif UZUNAGAÇ (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Sekretarya / Secretariat

Elif UZUNAGAÇ (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Yayın Kurulu / Editorial Board

Prof. Dr. Apollinaria S. AVRUTİNA (St. Petersburg Devlet Üniversitesi, St. Petersburg / Rusya Federasyonu)

Prof. Dr. Osman Gazi ÖZGÜDENLİ (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Prof. Dr. Evangelia BALTA (Ulusal Helen Araştırmaları Vakfı, Atina / Yunanistan)

Öğr. Gör. Dr. Liaisan ŞAHİN (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Prof. Dr. Özkul ÇOBANOĞLU (Hacettepe Üniversitesi, Ankara / Türkiye)

Doç. Dr. Nikolay N. TELİTSİN (St. Petersburg Devlet Üniversitesi, St. Petersburg / Rusya Federasyonu)

Dr. Öğr. Üyesi Faisal HUSAİN (Pensilvanya Eyalet Üniversitesi, State College / Amerika Birleşik Devletleri)

Prof. Dr. István VÁSÁRY (Macar Bilimler Akademisi, Budapeşte / Macaristan)

Prof. Dr. Ahmet KANLIDERE (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Prof. Dr. Olivier BOUQUET (Paris Diderot Üniversitesi, Paris / Fransa)

Doç. Dr. Hakan KIRIMLI (Bilkent Üniversitesi, Ankara / Türkiye)

Danışma Kurulu / Advisory Board

Prof. Dr. Gabor AGOSTON (Georgetown Üniversitesi, Vaşington / Amerika Birleşik Devletleri)

Doç. Dr. Danuta CHMIELOWSKA (Varşova Üniversitesi, Varşova / Polonya)

Prof. Dr. Evá Judit CSÁKI (Pazmany Peter Katolik Üniversitesi, Budapeşte / Macaristan)

Prof. Dr. İsmail E. ERÜNSAL (İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Prof. Dr. Peter B. GOLDEN (Rutgers Üniversitesi, New Jersey / Amerika Birleşik Devletleri)

Prof. Dr. Viktor G. GUZEV (St. Petersburg Devlet Üniversitesi, St. Petersburg / Rusya Federasyonu)

Prof. Dr. Emine GÜRSOY NASKALÍ (Emekli Öğretim Üyesi, İstanbul / Türkiye)

Prof. Dr. Tooru HAYASHI (Tokyo Üniversitesi, Tokyo / Japonya)

Prof. Dr. Yerden KAZHYBEK (Kazakistan Cumhuriyeti Eğitim ve Bilim Bakanlığı Ahmet Baytursınoğlu Dil Bilimi Enstitüsü, Almatı / Kazakistan Cumhuriyeti)

Prof. Dr. İlyas KEMALOĞLU (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Prof. Dr. Darhan KIDIRALÍ (Uluslararası Türk Akademisi, Nur-Sultan / Kazakistan Cumhuriyeti)

Prof. Dr. Timur KOCAOĞLU (Michigan Devlet Üniversitesi, East Lansing / Amerika Birleşik Devletleri)

Prof. Dr. Nizomitdin MAKHMUDOV (Özbekistan Bilimler Akademisi, Taşkent / Özbekistan Cumhuriyeti)

Prof. Dr. Klaus RÓHRBORN (Emekli Öğretim Üyesi, Gottingen / Almanya)

Prof. Dr. Nesrin SARIAHMETOĞLU (Emekli Öğretim Üyesi, İstanbul / Türkiye)

Prof. Dr. Gülşen SEYHAN ALIŞIK (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Prof. Dr. Murat ULUSKAN (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Prof. Dr. Alfiya YUSUPOVA (Kazan-İdil Boyu Federal Üniversitesi, Kazan / Tataristan Cumhuriyeti / Rusya Federasyonu)

2021 Yılı (Cilt VIII, Sayı 1) Hakemleri / 2021 Year (Volume VIII, Issues 1) Referees

Prof. Dr. Hasan Hüseyin ADALIOĞLU (Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Eskişehir / Türkiye)

Doç. Dr. Ali ASKER (Karabük Üniversitesi, Karabük / Türkiye)

Dr. Öğr. Üyesi Mahmut BABACAN (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Prof. Dr. Süheyla BALCI AKOVA (İstanbul Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Prof. Dr. Yüksel ÇELİK (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Prof. Dr. Adnan ÇEVİK (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Muğla / Türkiye)

Prof. Dr. Ali Şükrü ÇORUK (İstanbul Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Doç. Dr. Uğur DEMİR (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Prof. Dr. Özlem SERTKAYA DOĞAN (İstanbul Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Dr. Öğr. Üyesi Mehdi GENCELÍ (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Doç. Dr. Ramazan Erhan GÜLLÜ (İstanbul Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Prof. Dr. Muhammet GÜR (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Prof. Dr. Şenol KANTARCI (Akdeniz Üniversitesi, Antalya / Türkiye)

Doç. Dr. Hakan KARAGÖZ (Süleyman Demirel Üniversitesi, Isparta / Türkiye)

Prof. Dr. İlyas KEMALOĞLU (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Doç. Dr. Uğur KURTARAN (Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, Karaman / Türkiye)

Doç. Dr. Eminaalp MALKOÇ (İstanbul Teknik Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Doç. Dr. İlur NAFİKOV (İstanbul Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Dr. Öğr. Üyesi Turgay ŞAFAK (İstanbul Medeniyet Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Prof. Dr. Cengiz TOMAR (Ahmet Yesevi Üniversitesi, Türkistan / Kazakistan)

Dr. Öğr. Üyesi Kadir TURGUT (İstanbul Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Prof. Dr. Sema UĞURCAN (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Prof. Dr. Aydın USTA (Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Prof. Dr. Okan YEŞİLOT (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Prof. Dr. Kazım YETİŞ (İstanbul Aydın Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

İletişim Bilgileri / Contact Details

Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Müdürlüğü / Institute of Turkic Studies of Marmara University

Adres / Address: Göztepe Yerleşkesi, 34722, Kadıköy, İstanbul / Türkiye

Tel / Phone: +90 216 777 18 80

Faks / Fax: +90 216 777 18 81

E-Posta / E-Mail: mutad@marmara.edu.tr

Web: <http://turkiyat.marmara.edu.tr/>

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/mtad>

Marmara Üniversitesi Yayınevi / Marmara University Press

Adres / Address: Göztepe Yerleşkesi, 34722, Kadıköy, İstanbul / Türkiye

Tel / Phone: +90 216 777 14 08

Faks / Fax: +90 216 777 14 01

E-Posta / E-Mail: yayinevi@marmara.edu.tr

MARMARA TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI DERGİSİ, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü'nün uluslararası hakemli yayınıdır. Altı ayda bir yayınlanır. Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi, TÜBİTAK / ULAKBİM SBVT, ASOS İndeks, DRJI (Directory of Research Journals Indexing), ULRICH Global Serials Directory, EBSCO uluslararası alan endeksi tarafından taranmakta ve dizinlenmektedir. Dergide yayınlanan makalelerdeki görüşler yazarlarına aittir. Yayın Kurulu tarafından benimsendiği anlamına gelmez. Yayın Kurulu, yazının özüne dokunmaksızın gerekli yazım ve ifade değişikliklerini yapma hakkını saklı tutar. Dergiden yapılan alıntılarda kaynak göstermek mecburidir.

MARMARA UNIVERSITY JOURNAL OF TURKOLOGY is a peer-reviewed international journal of Institute of Turkic Studies of Marmara University. The journal is a biannual publication. Marmara University Journal of Turkology is indexed by TÜBİTAK / ULAKBİM SBVT, ASOS Index, DRJI (Directory of Research Journals Indexing), ULRICH Global Serials Directory and EBSCO International Index. All the views and opinions expressed in the articles are those of the authors and they do not necessarily reflect the views or opinions of the editor, the editorial board, or the publisher. The editorial board reserves the right to make necessary changes in spelling and phrase without changing content. The published contents in the articles cannot be used without being cited.

İçindekiler / Contents

Takdim VII

ARAŞTIRMA MAKALELERİ / RESEARCH ARTICLES

Neşâdâbâd ve Çerâğan Sahilsaraylarında İki Özel Gün: Belgrad Antlaşması'nın Kalıcı Olarak Temdidi (Nisan-Mayıs 1747)

Two Special Days at Neşâdâbâd and Çerâğan Mansions: The Permanent Extension of the Treaty of Belgrade (April-May 1747)

Hüseyin Onur ERCAN 1

Fenerli Aristokrasisinde Proto-Milliyetçi Bir Örnek: Aleksandros İpsilantis ve Filiki Eteria
A Proto-Nationalist Example in the Phanariot Aristocracy: Aleksandros Ypsilantis and Philiki Etaireia

Arzu ERMAN 26

Türkiye-Bulgaristan Ticari İlişkileri (1969-2016)

Turkey-Bulgaria Trade Relations (1969-2016)

Hülya KAYALI, Özgür COŞKUN 48

Vilâyet-i Ermen Vâlisi Emir Sutay Noyan ve Sutaylılar

Vilâyet-i Armenia Governor Sutay Noyan and Sutays

Erol KELEŞ 73

Sibirya'da Ruslar: Rus İşgalinin Katalizörü Olarak Stroganov Ailesi

Russians in Siberia: The Stroganov Family as the Catalyst of the Russian Occupation

Zafer SEVER 91

DERLEME MAKALELER / REVIEWS

- Bakü Devlet Üniversitesi: Doğu'nun Avrupa Tarzındaki İlk Yükseköğretim Kurumunun Kuruluş Serüveni
Baku State University: The Foundation Adventure of the First European-Style Higher Education Institution of the East
Ramin SADIGOV 110

- Ali Salâhaddîn'in Abdülhak Hâmid'e Nazireleri
Ali Salâhaddin's Nazires to Abdülhak Hâmid
Ayşe SAĞLAM, Mustafa YİĞİTOĞLU 126

METİN NEŞRİ / TRANSCRIPTION

- Trablusgarp Savaşı'nda Propaganda Edebiyatı: Recep Vahyî'nin *Manzum Türkiye-İtalya Harbi* (İnceleme-Metin)
Propaganda Literature in the Italo-Turkish War: Recep Vahyî's *Manzum Türkiye-İtalya Harbi* [The Italo-Turkish War in Verse] (Examination-Text)
Hasan ULUCUTSOY 143

Takdim

Değerli okurlarımız, *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi'nin* VIII. Cilt, 1. Sayısı (Haziran 2021); araştırma makalesi, derleme makale ve metin neşrinden oluşmaktadır.

Hüseyin Onur Ercan'ın “Neşâdâbâd ve Çerâğın Sahilsaraylarında İki Özel Gün: Belgrad Antlaşması'nın Kalıcı Olarak Temdidi (Nisan-Mayıs 1747)” adlı çalışmasında Kutsal Roma Alman İmparatorluğunun İstanbul'daki Avusturya daimî elçisi Heinrich von Penkler aracılığıyla Belgrad Antlaşması'nın kalıcı olarak temdidi konusu ele alınmıştır. Makale, söz konusu süreci aktaran Penkler'in raporu ve Avusturya ve Türk devlet arşivlerinden yararlanılarak hazırlanmıştır.

Arzu Erman'ın “Fenerli Aristokrasisinde Proto-Milliyetçi Bir Örnek: Aleksandros İpsilantis ve Filiki Eteria” başlıklı makalesinde İstanbul'un fethinin ardından Bizans İmparatorluğu'nun hayatta kalan ya da Batı'ya iltica etmeyen aristokrat ailelerinden birine mensup Aleksandros İpsilantis'in Osmanlı Devleti'nin siyasi yapısından ayrılarak Yunan bağımsızlığını hedefleyen Filiki Eteria adlı örgütün başkanlığına geçmesi işlenmiş, başkanı olduğu bu örgütün tarih yazımımızda karıştırılan ve az bilinen yönlerine ışık tutulmuştur.

Hülya Kayalı ve Özgür Coşkun tarafından kaleme alınan “Türkiye-Bulgaristan Ticari İlişkileri (1969-2016)” adlı makalede 1969-2016 tarihleri arası iki ülke arasındaki ticari ilişkiler ele alınmıştır.

Erol Keleş tarafından yazılan “Vilâyet-i Ermen Vâlisi Emir Sutay Noyan ve Sutaylılar” başlıklı makalede İlhanlı idari sisteminde *Vilâyet-i Ermen* olarak adlandırılan bölgenin valilerinden olan Emir Sutay Noyan, faaliyetleri ve Sutaylılar konusu işlenmiştir.

Ramin Sadıgov tarafından kaleme alınan “Bakü Devlet Üniversitesi: Doğu'nun Avrupa Tarzındaki İlk Yükseköğretim Kurumunun Kuruluş Serüveni” adlı çalışmada 28 Mayıs 1918'de kurulan ve sadece 23 ay süren Azerbaycan Cumhuriyeti'nin eğitim konusunda attığı önemli adımlardan biri olan Bakü Devlet Üniversitesi'nin kurulması süreci anlatılmıştır.

Ayşe Sağlam ve Mustafa Yiğitoğlu'nun “Ali Salâhaddin'in Abdülhak Hâmid'e Nazireleri” başlıklı makalesinde Osmanlı Devleti'nin son dönemi ile Cumhuriyet'in ilk yıllarında yaşayan Ali Salâhaddin Yiğitoğlu'nun “şair-i azam” unvanıyla anılan Abdülhak Hâmid Tarhan'ın “Ölü” şiirine yazdığı nazireler incelenmiştir.

Zafer Sever'in “Sibirya'da Ruslar: Rus İşgalinin Katalizörü Olarak Stroganov Ailesi” adlı yazısında Tatar soylu Stroganov ailesi ve bu ailenin Batı Sibirya'daki ilk kale/şehirleri inşa ederek Rus yayılmacılığının başlamasında, Sibirya'nın zengin topraklarını Ruslara açmasında ve bölgenin Ruslaştırılma sürecinde oynadığı rol ele alınmıştır.

Hasan Ulucutsoy'un "Trablusgarp Savaşında Propaganda Edebiyatı: Recep Vahyi'nin *Manzum Türkiye-İtalya Harbi* (İnceleme-Metin)" başlıklı yazısında ise *Manzum Türkiye-İtalya Harbi* adlı eserin değerlendirmesi yapıp transkripsiyonu verilmiştir.

Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi'nde yayımlanan yazıların akademik çevreye ve Türklük bilimine ilgi duyan herkese yararlı olmasını dileriz. Dergimizin bu sayısına katkıda bulunan değerli akademisyenlere, makale değerlendirmelerini yapan hakemlerimize, yayın ve danışma kurulu üyelerimize teşekkürlerimizi sunarız.

Prof. Dr. Okan YEŞİLOT

NEŞÂDÂBÂD VE ÇERÂĞAN SAHİLSARAYLARINDA İKİ ÖZEL GÜN: BELGRAD ANTLAŞMASI'NIN KALICI OLARAK TEMDİDİ (NİSAN-MAYIS 1747)*

TWO SPECIAL DAYS AT NEŞÂDÂBÂD AND ÇERÂĞAN MANSIONS:
THE PERMANENT EXTENSION OF THE TREATY OF BELGRADE
(APRIL-MAY 1747)

Hüseyin Onur ERCAN**

Öz

Kutsal Roma Alman İmparatoriçesi Maria Theresia 1740 yılında tahta geçtikten sonra babası VI. Karl'ın imzaladığı 1739 Belgrad Antlaşması'nın Osmanlılarla teyid ve tecdid edilmesini, 1745'ten itibaren I. Franz ismiyle Kutsal Roma Alman İmparatoru olan zevci de Toskana Arşidükü olarak bir dostluk ve barış antlaşmasının akdedilmesini isterler. İstanbul'daki Avusturya daimî elçisi Heinrich von Penkler, bu amaçla Babıali ile özellikle 1746 yılı içerisinde yoğun temaslarda bulunur ve 1747 yılında görevini başarıyla tamamlar. Bu doğrultuda iki araç kullanır: Osmanlı devlet adamlarıyla sahip olduğu iyi ilişkiler ve casusları vasıtasıyla başta Fransızlar olmak üzere çeşitli hasımlarının faaliyetlerinden haberdar olmak. Penkler'in faaliyetleri, Belgrad Antlaşması'nın 1747 yılında kalıcı olarak uzatılmasını sağlar.

Bu makale, söz konusu süreci aktaran Penkler'in raporu ışığında, Avusturya ve Türk devlet arşivlerinden yararlanılarak yaşananları mercek altına almaktadır. Çalışmada Penkler'in muhtasar biyografisine, görevi sırasında başvurduğu yollara ve karşılaştığı sorunlara değinilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Habsburg, diplomasi, İstanbul, sahilsaray, Heinrich von Penkler, XVIII. yüzyıl

Abstract

Following her ascension to the throne in 1740, Maria Theresa, The Empress of the Holy Roman Empire, wished the Ottoman confirmation and renewal of the 1739 Treaty of Belgrade signed by her father, Karl VI. Her husband, the Emperor of the Holy Roman Empire by name of Franz I since 1745, also sought to conclude a treaty of friendship and peace as the Archduke of Tuscany. Heinrich von Penkler, the permanent ambassador of Austria in Istanbul made intensive contacts with the Sublime Porte for this purpose particularly in 1746 and successfully completes his mission in the following year. In order to acquire fruitful outcomes, he used methods such as developing good relations with the Ottoman statesmen as well as being informed by the activities of his various rivals, particularly the Frenchmen through spies under his service. Penkler's activities causes the extension of the Treaty of Belgrade permanently.

* Bu makaleyi değerli hocam Prof. Dr. Murat Uluskan'a ithaf ederim.

** Öğr. Gör. Dr., *Türk-Alman Üniversitesi Yabancı Diller Yüksekokulu, İstanbul / Türkiye*, ercan@tau.edu.tr, ORCID: 0000-0001-5708-6739

This article aims to focus on the process of peace-making based on the relevant report of Penkler as well as other documents from Turkish and Austrian state archives. The article is composed of parts about Penkler's biography, his methods and challenges he faced.

Keywords: Ottoman, Habsburg, diplomacy, Istanbul, mansion, Heinrich von Penkler, XVIIIth century

Giriş

Osmanlılarla Habsburglar arasında 1739 yılında akdedilen Belgrad Antlaşması'ndan kısa bir süre sonra Habsburg hanedanlığının son erkek temsilcisi Kutsal Roma Alman İmparatoru VI. Karl (1711-1740), Viyana'da bir av dönüşünde hastalanarak beklenmedik şekilde 55 yaşında hayatını kaybetti (20 Ekim 1740). Bir erkek vârisin bulunmamasından dolayı ve ayrıca 19 Nisan 1713 tarihinde yasallaşan *imparatorluk topraklarının bölünmez bütünlüğünü ön gören kanun* (Pragmatische Sanktion) gereği, tahta en büyük kızı Maria Theresia (1740-1780) geçti. Bu durumu kabullenmeyen ve imparatorluk üzerinde hak iddiasında bulunan bazı Seçici Prenslere yanında Fransa ve İngiltere gibi devletlerin de müdahil olması neticesinde "Avusturya Veraset Savaşları" (Österreichische Erbfolgekriege, 1741-1748¹) patlak verdi. Bu savaşın ateşini fitilleyen, veraset sorununu fırsata dönüştürmek isteyen Prusya Kralı II. Friedrich'in (Büyük Friedrich, 1740-1786) Avusturya'nın zengin vilayeti Silezya'ya saldırması (16 Aralık 1740) ve akabinde Bavyera Seçici Prensi Karl Albert'in (1726-1745) Kutsal Roma Alman İmparatorluğu tahtı üzerinde hak iddiasıydı.

Maria Theresia, Habsburgları büyük sıkıntılara sokan bu savaştan önce tahta geçer geçmez Babıali'ye, babasının imzaladığı 1739 Belgrad Antlaşması'nın teyid ve tecdidini arzuladığını bildirdi. Osmanlı İmparatorluğu, gerek devam eden İran Savaşı ve gerekse Sultan I. Mahmud'un (1730-1754) Habsburglarla olan barışın muhafazası yönündeki temayülü neticesinde bu teklifi kabul etti. Maria Theresia'nın 1736'da kocası olan Franz Stephan von Lothringen, 1737'den itibaren Toskana Arşidükü/Düka-i Kebiri (Großherzog der Toskana), 1745'ten itibaren de I. Franz ismiyle Kutsal Roma Alman İmparatoru unvanını taşımaktaydı.

Evvela, Franz'ın cülusunu tebliğ için Türkçeye mükemmel derecede vâkîf, kırk yedi yaşındaki tecrübeli diplomat, Osmanlı payitahtında mukim Nemçe (Avusturya) kapı kethüdası² Heinrich

- 1 Konuyla ilgili çok sayıda Almanca kaynak bulunmakla birlikte yakın zamanda Alman tarihçi Barbara Stollberg-Rilinger tarafından, İmparatoriçenin 300. doğum yıl dönümünde yayımlanan *Maria Theresia: Die Kaiserin in ihrer Zeit – Eine Biographie*, C.H. Beck, München 2017 isimli hacimli eser öne çıkarılabilir. Bu vesileyle, söz konusu eserin Türkçeye tercüme edilmesinin, Maria Theresia dönemine ilişkin Türkçe literatürdeki büyük boşluğun doldurulması adına önemli bir hizmet olacağını belirtmek isterim.
- 2 Kapı kethüdası (mukim/daimî elçi), yabancı devletlerin Osmanlı Devleti nezdinde bulunan resmî mümessilleridir. Nemçe kapı kethüdarının görevleri arasında Habsburglar ile Osmanlılar arasındaki resmî yazışmaları yürütmek, Nemçe tebaasının Osmanlı memleketine emniyetle gelip gitmelerini sağlamak, Osmanlı topraklarında buldukları süre zarfında emniyetlerinin sağlanması ve gümrüklerde kendilerinden cizye, harç, avaid, geçid adı altında vergi istenmemesi için arzuhâl ile Divanihümayun'a müracaat ederek yol kâğıtları almak, ayrıca Avusturya tüccarının Osmanlı memleketinde ticari faaliyette bulunduğu sırada meydana gelen borç-alacak davalarıyla ilgilenmek bulunurdu. Bk. Nurgül Bozkurt, "Avusturya Kapı Kethüdalığı (1700-1736)", *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, XIII, (2002), s. 245-251.

von Penkler³ orta elçiliğe (Internuntius) terfi ettirildi (1746).⁴ Penkler'in iki görevi bulunuyordu: Birincisi Osmanlılar ile İmparator I. Franz dolayısıyla da Maria Theresia arasında bir dostluk ve barış antlaşmasının akdedilmesine, ikincisi de Belgrad Antlaşması'nın teyid ve temdid edilmesine tavassut etmekte. Bu şekilde Osmanlılar, Avusturya'yla barışın idamesi ile Maria Theresia'nın babası tarafından imparatorluk tahtına yegâne vârise olarak tayin edildiğini kabul etmiş olacaktır.⁵

Neticede Penkler'in diplomatik faaliyetleri sonuç verecek, kendisine tebliğ edilen iki görev de başarıyla tamamlanacaktı.⁶ Osmanlı-Habsburg diplomatik ilişkileri ve Avrupa tarihi açısından mühim olan bu diplomatik faaliyetler hayata geçirilirken diplomatik mutabakat çerçevesinde önce Neşâdâbâd Sahilsaray'ında⁷ bir toplantı gerçekleştirilecek, ardından mutabakatın resmî hüviyet kazanmasına sahne olan yer, dönemin Osmanlı payitahtının gözde mekânlarından biri olan Çerâğan Yalısı⁸ olacaktır. Bu mekân 1741 yılında Belgrad Antlaşması'nın Rusya ile temdidine müteallik temessüklerin mübâdelesi için de kullanılmıştı (6 Eylül).⁹

Bugüne değin, adı geçen Viyanalı elçi ve 1747'deki antlaşma hakkında yapılan çalışmaların hiçbirinde bu noktaya temas edilmemiş, elçiye ait kayıtların mahfuz bulunduğu Avusturya Devlet Arşivi (Österreichisches Staatsarchiv)'ne bağlı Hanedan, Saray ve Devlet Arşivi (Haus-, Hof-, und Staatsarchiv)'ndeki ilgili belgeler kullanılmamış, binaenaleyh elçi raporunda yer alan

3 Elçinin biyografisi aşağıda yer almaktadır.

4 Joseph von Hammer, *Geschichte des Osmanischen Reiches (GOR)*, XVIII, Hartleben's, Pest 1832, s. 60.

5 Hakan Karagöz, *Habsburg Gözüyle Bir Osmanlı Elçisi: Mustafa Hattî Efendi'nin Viyana Günleri (1748)*, 1. bs., Kitabevi Yayınları, İstanbul 2014, s. 11-13; Ali İbrahim Savaş, *Mustafa Hattî Efendi Sefâretnâmesi*, 1. bs., Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999, s. 9-10.

6 Konuyla ilgili belgeler için bk. "Belgrad Barış Antlaşması'nın temdidi sebebi ile sâdır olan 1747 tarihli ahidnâme-i hümayûn", Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Bâb-1 Âsâfi Divân-ı Hümayûn Sicilleri Düvel-i Ecnebiye Defterleri (A. DVNS. DVE.d), nr. 57/1 (Nemçelü Ahid Defteri), s. 259-263; "Taraf-ı hümayûn-ı hazret-i şehriyâriden hâlâ müntehâb Roma imparatoru ve Toskana'nın dükâ-i kebîri olan Françesko nâm dükâyâ i'tâ buyurulan ahidnâme-i hümayûnun suretidir" için bk. BOA, A. DVNS. DVE.d, nr. 59/3 (Nemçelü Ahidnâme Defteri), s. 15-23; "Taraf-ı Devlet-i Aliyye-i ebed-peyvende Françesko nâm Roma imparatorundan gelen tasdiknamenin tercümesidir" için de bk. BOA, Hatt-ı Hümayûn Tasnifi (HAT), nr. 1428/ 58472.

7 XVII. yüzyıla ait bu yalı, tekrar inşa edildikten sonra Damad İbrahim Paşa'ya tahsis edildi. İbrahim Paşa tarafından 1717'de III. Ahmed'e hediye edildikten sonra yalının yerine bu defa 1727'de III. Ahmed tarafından Neşâdâbâd inşa ettirildi. 1730 isyanında hasar gören saraylar arasında yer alan Neşâdâbâd, I. Mahmud devrinde onarıldı, bk. Mehmet Baha Tanman, *Büyük Mecidiye Camii ve Ortaköy*, 1. bs., Kuveyt Türk Katılım Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014, s. 179; Shirine Hamadeh, *Şehr-i Sefa. 18. Yüzyılda İstanbul*, çev. İlknur Güzel, İletişim Yayınları, İstanbul 2010, s. 52-54. Sahilsarayı daha sonra III. Selim'in kız kardeşi Hatice Sultan'a yeniden tahsis edildi ve onun adını aldı, bk. Tülay Artan, "Hatice Sultan Sahilsarayı", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, IV, (1994), s. 19-20. Sultan Abdülhamid bu sarayı yıktırarak kızları Zekiye ve Ulviye için Sultan Çifte saraylarını inşa ettirmiştir (1892), bk. A. Fulya Eruz, "Sahilsaray", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (TDVİA)*, XXXV, (2008), s. 532.

8 Makaleye konu olan yalının ismi olan "Çerâğan", Lâle Devri'nden XX. yüzyılın neredeyse ilk yarısına değin bozulmadan Farsça söylenişindeki ilk şekliyle yazılıp söylenmişse de 1940'lardan itibaren günümüzdeki gibi bozulmuş şekli olan "Çırağan"â dönüşmüştür, bk. Çelik Gülersoy, *Çerâğan Sarayları*, 1. bs., Çelik Gülersoy Vakfı, İstanbul 1992, s. 7. Yalıyla ilgili ayrıntılı bilgi aşağıda yer almaktadır.

9 BOA, A. DVNS. DVE.d, nr. 83/1 (Rusya Ahidnâme Defteri), s. 94-122. Merasime ilişkin dönemin vakanüvisinin aktardıkları için bk. Subhî Mehmed Efendi, *Subhî Tarihi: Sâmî ve Şâkir Tarihleriyle Birlikte*, haz. Mesut Aydın, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2007, s. 718-719.

bilgilere başvurularak önce Neşâdâbâd Sahilsarayındaki toplantı (17 Nisan 1747) ve ardından antlaşmanın temdid merasimi (27 Mayıs 1747) gün yüzüne çıkarılmamıştır.

Bu makalede, Osmanlı-Habsburg diplomatik ilişkileri tarihinde ilk defa bir antlaşmanın kalıcı olarak uzatılmasına matuf düzenlenen toplantı ve merasim sırasında yaşananlar Heinrich von Penkler'in raporu esas alınarak aktarılmaya çalışılmıştır. Merasimin seyri ve süresine dair elçinin genel izlenimleri hakkında verilen bilgilerin yanı sıra antlaşma temessüklerinin teatisi merasimine kimlerin katıldığı, Osmanlı devlet ricalinin Penkler'in gözünden nasıl bir tutum sergilediği sorularının yanıtları aranmıştır.

1. Osmanlı Payitahtında Çeyrek Yüzyıl Bulunan Viyanalı Diplomat: Heinrich von Penkler

XVIII. yüzyılın bu tanınmış diplomatı üzerine bugüne değin çok az müstakil çalışmanın yürütülmüş olduğu göze çarpmaktadır.¹⁰ Penkler/Penckler¹¹ hakkında zikretmeye değer bilgiler veren önce Wurzbach¹² ve sonra Spuler'in¹³ yazdıklarını iktibas etmeyen akademik yazıların ilki 1992'de Wurm'un¹⁴ ve en son 2010'da Zedinger'in¹⁵ kaleme aldığı makalelerdir; Bozkurt'un 2000 yılına ait doktora tezi ve ardından Altuğ'un 2002 yılına ait yüksek lisans tezi ise elçi hakkında Osmanlı arşiv belgelerine dayanan bilgiler sunarken¹⁶ Kurtaran'ın 2018'deki yazısı elçiye verilen tayinat miktarlarına ışık tutar.¹⁷

10 Öte yandan oğlu Joseph hakkında 1966 tarihli yayımlanmamış bir doktora tezi mevcuttur, bk. Brigitta Spiller, *Joseph Freiherr von Penkler (1751-1780)*, (ungedruckte philosophische Dissertation), Universität Wien, Wien 1966.

11 Avusturya Devlet Arşivi'nde her iki şekilde de yazıldığı görülen soy ismi, ikincil literatürde de tek şekilde değildir. Bununla birlikte "Penkler" şeklindeki imlanın bir nebze daha yaygın olduğu gözlenebildiğinden makale boyunca bu imla tercih edilmiştir. Penkler'in çağdaş bir portresi için bk. Ek 1. Burada da, soy isminin Penkler olarak yazıldığı dikkati çekmektedir.

12 Constant von Wurzbach, *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Österreich, enthaltend die Lebensskizzen der denkwürdigen Personen, welche 1750 bis 1850 im Kaiserstaate und in seinen Kronländern gelebt haben*, Band 21, Verlag der Universitäts-Buchdruckerei von L. C. Zamarski, Wien 1870, s. 452-454.

13 Bertold Spuler, "Die Europäische Diplomatie in Konstantinople bis zum Frieden von Belgrad (1739)", *Jahrbücher für Kultur und Geschichte der Slaven*, XI, (1935), s. 342.

14 Heidrun Wurm, "Entstehung und Aufhebung des osmanischen Generalkonsulates in Wien (1726-1732). Eine Relation Heinrich von Pencklers aus dem Jahr 1761", *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchives*, XLII, (1992), s. 152-176.

15 Renate Zedinger, "Vom "Sprachknaben" zum Internuntius. Freiherr Heinrich Christoph von Penckler (1700-1774) im diplomatischen Dienst an der Hohen Pforte", *Kuppeln Korn Kanonen. Unerkannte und unbekannte Spuren in Südosteuropa von der Aufklärung bis in die Gegenwart*, ed. Ulrike Tischler – Hofer, Renate Zedinger, Studienverlag, Innsburg 2010, s. 215-242.

16 Nurgül Bozkurt, *Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı-Avusturya Münasebetleri (1740-1788)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta 2000; Uğur Altuğ, *1740-1755 Tarihli Ecebi Defterlerine Göre Osmanlı-Avusturya Münasebetleri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2002.

17 Uğur Kurtaran, "Heinrich Christoph Freiherr Von Penkler'in İstanbul Elçiliği ve Faaliyetleri", *Cappadocia Journal of History And Social Sciences*, X, (2018), s. 230, 237-240. Makalenin başlığının yazılışındaki imla problemi ("Freihher" yerine "Freiherr" olmalı) dergi editör ve yazarına aittir. Burada aynen naklettim. Bu yazıda kullanılmayan – esasen konu gereğince vazgeçilmez olan – Almanca kaynakların eksikliğinin çok sayıda ve önemli bilgi/imla/

Yukarıda zikredilen Almanca kaynakların aktardıklarından hareketle Penkler'in biyografisi şu şekilde hülâsa edilebilir: 1700 yılında Viyana'da dünyaya gelen Heinrich Christoph, 24 Aralık 1700'de şehrin en ihtişamlı mabedi olan Stephansdom'da vaftiz edildi. Babasının Caspar ve annesinin Ursula ismini taşımasından başka ne ailesi ne de gençlik yılları hakkında bilgi bulunmaktadır. Eğitim hayatı hakkında da – tuhaf bir şekilde – herhangi bir kayda rastlamak mümkün olmamıştır. Çağdaş kayıtlarda kendisine dair ilk iz, Mayıs 1719 tarihlidir. Zira kendisi bu sırada Pasarofça Antlaşması'nın mübadelesi için atanarak İstanbul'a gönderilen Büyükelçi Damian Hugo von Virmond'tun maiyetinde dil oğlanı olarak bulunmuştur. Virmond'tun dönüşünden sonra da orta elçi olan Joseph von Dierling'in yanında İstanbul'da kalmış, ancak 1727'de Viyana'ya dönmüştür. Öğrendiği Türkçe ve Osmanlılar hakkındaki tecrübesinden ötürü burada saray tercümanı (Hofdolmetsch) görevine layık görülmüş, bu sebeple Habsburg topraklarına gelen Türk elçilerini karşılamak ve onlarla iletişim kurmakla görevlendirilmiştir.

1737'de Viyana Sarayı'nda savaş sekreterliğine terfi edilen Penkler, 1740'ta şövalye unvanıyla ödüllendirilmiştir (7 Nisan). 3 Mayıs 1740'ta Elisabeth von Collet ile evlendikten birkaç gün sonra Habsburglu büyükelçi Kont Anton Corfiz Ulefeld/Ulfeld'tin (1699-1760) heyetinde sekreter (Legations Secretarius) vasfıyla – 1755 yılına değin kalacağı – İstanbul'a doğru yola çıkmış ve Osmanlı payitahtına 11 Ağustos 1740'ta varmıştır.¹⁸ Büyükelçi Ulefeld, İstanbul'daki misyonunu tamamlayıp 15 Mayıs 1741'de Viyana'ya döndükten sonra¹⁹ Heinrich von Penkler önce kapı kethüdası²⁰, 1746'dan itibaren ise orta elçi olarak hizmet etmiş; 1752'den itibaren de geri dönme arzusunu dile getirmiştir. Neticede görevini kâğıt üstünde 1 Nisan 1754'te Josef von Schwachheim'a devretmiş olsa da fiilen 1755 yazı sonlarına doğru eşi ve İstanbul'da dünyaya gelen beş çocuğu ile birlikte on beş yıl aradan sonra Osmanlı payitahtından ayrılmıştır. 1747'de

tarikh yanlışlarının meydana gelmesine yol açmış olması, dikkat çekmektedir. Burada bunların tamamının tashihi işine girilmeyecek, iki örnekle iktila edilecektir. Yazar, zikredilen 2018'deki yazısında (s. 227) Penkler'in "...1742 yılında ... Avusturya'nın İstanbul elçiliğine" atandığı bilgisini verirken (bu bilgiye kaynak olarak yine kendisine ait "XVIII. Yüzyıl Osmanlı-Avusturya Siyasi İlişkileri", *Journal of History School*, XVII, (2014), s. 401-402 yazısındaki sayfaları gösterir), aynı sayfada ayrıca "...1743 yılında İstanbul'a gelen Penkler'in birinci İstanbul elçiliği görevinin başlamış" olduğu bilgisini vermektedir. Evvela Penkler'e, Ulefeld'den sonra elçi olarak tayin edildiğini gösteren ruhsatname Habsburglu bir kurye tarafından 3 Haziran 1741'de ulaşılmış (Haus-, Hof-, und Staatsarchiv (HHStA), Staatenabteilung (StAbt), Türkei V, Karton 23, Chronologische Zusammenstellung der österreichischen Gesandten, fol. 56) ve elçi aynı yıl göreve başlamıştı. İkinci ve daha vahim yanlış, Penkler'in 1743 yılında İstanbul'a gelmiş olduğu iddiasıdır ki aynı iddia, yazarın 2014'teki yazısında da "1743 yılında Avusturya elçisi olarak İstanbul'a geldi" şeklinde yer almaktadır (s. 402). Hâlbuki Penkler, ilk olarak Ulefeld'in heyetinde sekreter vasfıyla İstanbul'a 1740 yılında gelip burada 1755 yılına dek on beş yıl boyunca bilâfâsıla bulunmuş ve bu zaman zarfında İstanbul'dan hiç ayrılmamıştır (Renate Zedinger, "Vom "Sprachknaben" zum Internuntius. Freiherr Heinrich Christoph von Penckler (1700-1774) im diplomatischen Dienst an der Hohen Pforte", s. 216).

- 18 HHStA, StAbt, Türkei V, Karton 23, Chronologische Zusammenstellung der österreichischen Gesandten, fol. 53.
- 19 Büyükelçiye ayrılmasından bir ay evvel 18 Nisan 1741'de (1 S 1154) Çerâğân'da ziyafet verildi: "Dîvân-ı hümâyûn'da Nemçe elçisine nâmesi teslim olundu. Bâdehu Vezîr Çırâğân-yahısı'nda Nemçe elçisine tekrâr ziyâfet eyledi.", bk. Şem'dânizâde Fındıklılı Süleyman Efendi, *Mür'î't-Tevârih*, C I, haz. Münir Aktepe, İstanbul 1976, s. 104; Subhi Mehmed Efendi, *Subhi Tarihi*, s. 688.
- 20 Avusturya Arşivi'nde Penkler'in Ekim 1741 tarihinde daimi elçi olduğunu bildirmek üzere önce Sadrazam Ahmed Paşa'nın ve sonra Sultan I. Mahmud'un huzuruna çıktığı yazılıdır, bk. HHStA, StAbt, Türkei V, Karton 23, Chronologische Zusammenstellung der österreichischen Gesandten, fol. 56. Osmanlı Arşivi'nde elçinin ruhsatnamesini teslim ettiğine dair bir kayda rastlanmamıştır.

– İstanbul’da gerçekleşmesine kişisel gayretleriyle muvaffak olduğu barıştan ötürü – Türkçede karşılığı “Baron” olan “Freiherr” unvanıyla ödüllendirilen Baron von Penkler, Osmanlı-Habsburg ilişkilerinin 1761’de bozulmaya yüz tutması üzerine elçi olarak tekrar İstanbul’a gönderilmiştir. Burada geçirdiği dört yılın ardından Eylül 1766’da bir daha ayrılmamak üzere Viyana’ya dönmüş ve 16 Kasım 1774’te de vefat etmiştir.

1741 yılında kapı kethüdalığı görevine başlayan Penkler, daha bir yıl öncesinden bu hassas görev için seçilen kişi olmuştu. Bu hususta Saray Başvekâlet Dairesi (Hofkanzlei), Ulefeld’de 31 Mart 1740 tarihinde, İstanbul’dan ayrılmasıyla birlikte Penkler’in İstanbul’da daimî elçi olarak kalmasının kararlaştırıldığını bildirdi.²¹ Böylece Osmanlı Devleti’nde 1728-1737 tarihleri arasında Habsburgların daimî temsilciliğini yapan Leopold von Talman’dan boşalan makam da yeniden dolmuş oluyordu. Burada ilginç bir nokta, Penkler’in yaklaşık bir yıl sonra, elçi olarak atandığını belgeleyen ruhsatnameyi (Residentens-Credential) sunduğu 1741 yılında Sadrazam (Şehlâ) Ahmed Paşa’ya²² kendisini aynı zamanda Macar elçisi olarak takdim etmesiydi.²³

2. Devlet Ricalinin Gözde Mekânlarından Biri: Çerâğan Yalısı

XVII. yüzyılda, Ortaköy ile Beşiktaş arasındaki Yalı semtinde Çerâğan²⁴ Yalısı/Sahilsarayı’nın²⁵ bulunduğu alanda, “Kazancıoğlu Bahçesi” adıyla tanınan bir bahçe bulunuyordu. Bu mevki, Boğaziçi’nde bağ ve bahçelerinin güzelliğiyle tanınmış ve döneminde padişahların, hanım sultanların ve sadrazamların ilgi odağı olmuştu. Evliya Çelebi, IV. Murad’ın (1623-1640) kızı Kaya Sultan’a hediye ettiği bu bahçede sultan tarafından bir yalı köşkü yaptırıldığını ifade etmektedir. Yapıya dair kaynaklarda başka bir bilgi bulunmamaktadır. Kaya Sultan’ın ölümünden (1659) III. Ahmed devrine kadar özellikle IV. Mehmed ve II. Mustafa’nın uzun süreler Edirne’de

21 HHStA, StAbt, Türkei I, Karton 222, fol. 69-70.

22 Feridun M. Emecen, “Ahmed Paşa, Şehlâ”, *TDVİA*, II, (1989), s. 114.

23 Maria Theresia, Haziran 1741’de Macaristan Kraliçesi olarak taç giymişti, bk. Renate Zedinger, “Vom “Sprachknaben” zum tertiplentius. Freiherr Heinrich Christoph von Penckler (1700-1774) im diplomatischen Dienst an der Hohen Pforte”, s. 228.

24 Farsça *çerağ/çirağ* kelimesi, yağlı fitil, mum, kandil ve ışık demektir. Çerâğan ise bağ ve bahçeleri meşale ve kandillerle donatarak gündüz gibi yapmak anlamına gelir. Çerâğan Yalısı’na bu ismin verilmesi, orada eskiden mevcut olan bir sarayın bahçesinde lâleler ve çiçekler arasına şem’alar (mumlar) dikilerek bir bahçe donanması (Fransızcası *Illumination des jardins*) yapılmasındandır, bk. Celâl Esad Arseven, *Sanat Ansiklopedisi*, C I, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1998, s. 394. Çerâğan eğlenceleri/ziyafetleri, III. Ahmed zamanının erken yıllarında Topkapı Sarayı’nda da tertiplenmişti. Vak’anüvis Râşid, 1709 (1121) yılı ilkbaharına ait bir eğlenceyi şöyle kaydetmiştir: “Hâlâ bağçe-i hümayûnlarında bî-nâzır lâleler açılıp sadır olan fermân-ı hümayûnları üzre çiçekçi başı ve etbâ’ı tertib-i çirâğan ve nücum-ı felek gibi şem’a ve kandiller ile zemin-i lâlezârı reşk-âver-i âsumân eylediler.”, bk. Râşid Mehmed Efendi, *Târih-i Râşid ve Zeyli*, C I, haz. Abdülkadir Özcan vd., Klasik Yayınları, İstanbul 2013, s. 807. Yine Râşid, bu defa sadrazama ait olan Çerâğan Yalısı’nda (sâhil-sâray-ı hazret-i sadr-âli) padişahın haremiyle birlikte olduğu ayrıca davetli olan sadrazam ve saray erkânı hazır bulunduğu hâlde 26 Nisan 1720 (17 C 1132) tarihinde başlamak üzere bir hafta boyunca yalıda bulunup “sâz u söz ve ba’z-ı letâyif melâ’ib-i tarab-efzûn ile evkât-güzâr ve gicelerde zevk-yâb-ı temâşâ-yı çerâğan-ı lâle-zâr” olduklarını yazar, bk. *Age.*, s. 1183.

25 Kadı Ömer Efendi’nin kaleme aldığı ruznameye bakılırsa, I. Mahmud döneminde Çerâğan için “yalı” tabiri kullanılmaktadır, bk. Kadı Ömer Efendi, “Mahmud I. Hakkında 1157/ 1744 – 1160/1747 Arası Ruznâme”, haz. Özcan Özcan, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Mezuniyet Tezi, İstanbul 1965, s. 114.

mukim olmaları, başkent İstanbul'un saray tarafından ihmaline sebep olmuştur. Birçok köşk ve kasrın harap olduğu bu süre içerisinde Kaya Sultan Yalısı'nın da aynı akıbete uğradığı tahmin edilmektedir.

Daha sonra burada Nevşehirli Damad İbrahim Paşa (ö. 1730) eşi Fatma Sultan için büyük bir saray yaptırdı.²⁶ 1719'da tamamlanan yapı Marmara Adası'nın en nadide mermerleri ile süslenmişti. İbrahim Paşa'nın üç sofalı büyük bir kasır ve ondan bağımsız olarak inşa edilmiş birkaç küçük köşkten müteşekkil ve "Saray-ı Âsafî" diye anılan sahilсарayının bahçesinde ilkbahar ve yaz aylarında, III. Ahmed (1703-1730) ile sadrazam başta olmak üzere bütün saray erkânının katıldığı çerâğan âlemleri/safaları düzenlenirdi.²⁷ Hatırı sayılır meblağlardaki eğlenceler sırasında padişah ve sadrazam tarafından çeşitli hediyeler ve bazı hizmetler karşılığında ihsanlar verilirirdi.²⁸ İbrahim Paşa'nın Çerâğan Yalısı hakkında bilgi veren en eski ve ayrıntılı kaynaklardan biri, İngiltere Elçisi Edward Wortley-Montagu'nun zevcesi Lady Mary Wortley-Montagu'ya aittir. Lady Montagu İstanbul'da, Avrupadaki dostu Rahip Conti'ye Çerâğan Yalısı'nı tasvir eden 19 Mayıs 1718 tarihli bir mektup kaleme almıştır.²⁹

I. Mahmud'un (1730-1754) ilk yıllarında bakımsız kalan sahilсарayı daha sonra padişahın emriyle onarılarak³⁰ özellikle yabancı sefirlerin ağırlanmasında kullanılmıştır. Söz gelimi

26 Devrinin seçkin edip ve şairleri, sadrazamın yalısına methiyelerinde yer vererek tarih düşürdüler. Örneğin Sâhib, Târih-i Sâhib Efendi Berây-ı Sahil-hâne-i Hazret-i Vezîr-i A'zam İbrâhîm Paşa başlıklı manzumesini şöyle tamamlarken: "Bu târihi debîr-i feyz yazdı tâk-ı iclâlâ/Bu sâhil-hâne-i vâlâyı yaptı âsaf-ı âlî" (1131), bir diğer şair Şehri, Berây-ı Çerâğan-ı der-Sâhil-hâne-i Âsaf-ı zi-şân İbrâhîm Paşa başlıklı manzumesini şu mısralarla tamamlar: "Çerâgâne acep mi düşse yektâ Şehriyâ târih / Yanup yakıldı rûy-ı lâle şevk-engîz olup dilden" (1132), bk. Metin Hakverdioğlu, *Ebced Çözümleneleri İle Faiz Efendi-Şakir Bey Mecmuasında Lale Devri Tarih Manzumeleri*, Gece Kitaplığı, Ankara 2019, s. 193, 244.

27 Selman Can, *Belgelerle Çırağan Sarayı*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1999, s. 4-6; Selda Kalfazade, "Çırağan Sahilsarayı", *TDVİA*, VIII, (1993), s. 304; Çelik Gülersoy, "Çırağan Sarayı", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, II, (1994), s. 503-505.

28 Özlem Kumbar, *Lale Devri'nin Lalesi: Çiçek Üzerinden Dönem Sorgulaması*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Medeniyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2016, s. 64-67.

29 "... Şimdiki padişahın kızı sultan için yapılmış ... sarayı deniz kenarında, yapılabilecek en güzel yerde inşa etmişler. Ağaçlık bir tepenin eteğinde ve çok büyük. Kapıcının dediğine göre, sekiz yüz odası varmış. Bu kadar olduğunu pek tahmin etmiyorum ama sayamadım. Yalnız çok fazla odası olduğunu söyleyebilirim. Hemen hepsi fevkalâde ziynetlerle süslü. Mermer, yaldız ve boyanın en iyileri bol bol kullanılmış. Camlar İngiltere'nin en iyi billurundan yapılmış. Burada görülen ihtişam, ziyet ve debdebeye boğulmuş geniş ve muhteşem bir imparatorluğun bütün servetlerini elinde tutabilecek, ihtirash bir gencin sarayında görülebilir. Hiçbir şey bana hamam dairesi kadar zevk vermedi. Aynı tarzda yapılmış iki hamam var. Kurnaları, çeşmeleri ve zemini tamamen beyaz mermerden. Tavanları yaldızlı, duvarları çini kaplı bu dairelerin yanında iki salon var. ... Bahçeler de saraylar kadar muhteşem. Zarif bir ahenkle düzenlenmiş yeşil kameriyeler, ağaçlar ve havuzlar var. ... Bence Türkler yaşamasını biliyorlar. ...", bk. Lady Montagu, *Türkiye Mektupları 1717-1718*, çev. Aysel Kurutluoğlu, Tercüman 1001 Temel Eser nr. 12, İstanbul 1973, s. 140-142. Ayrıca Pasarofça Antlaşması'nın tasdiknamesini teslim etmek üzere İstanbul'a gelen Damian Hugo von Virmond'ta 1719 (1131) yılında Sadrazam İbrahim Paşa'nın emriyle "elçi ile bir miktar mahfi sohbet için Beşiktaş Mevlevihânesi kurbünde Çırağan yalısı nâm sâhilhâneye" davet edilmişti, bk. Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanûnnâmeleri ve Hukûki Tahlilleri*, C 11, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, İstanbul 2016, s. 700. Bu görüşmelerin detayları için bk. BOA, Sadaret Defterleri, nr. 347, s. 61.

30 Buna dair en eski kayıt, Çerâğan Yalısı'nın Beşiktaş Mevlevihânesi'ne bakan cephesi ile Çamlı Köşkü'nün tamir masrafının karşılanmasına ilişkin 25 Eylül 1741 (14 Receb 1154) tarihli belgedir, bk. BOA, Cevdet Tasnifi Saray Evrakı (C.SM), 51/2551.

Kont Ulefeld için 14 Eylül ve 17 Ekim 1740 (22 Cemâziyelaahir ve 26 Receb 1153) ve Moskof (Rusya) Büyükelçisi Kont Aleksandr Romansof için 20 Ekim 1741 (9 Şaban 1154) tarihinde bu yalıda ziyafet verildiği kaydedilmiştir.³¹ Kont Ulefeld’de verilen ziyafetler vesilesiyle yapıyı gören, sefaretin askerî maiyetinde bulunmuş olan Gudenus, buranın krokisini çizmiş olmakla önemli bir belge oluşturmuştur.³² Yine 1741 yılında Sadrazam Şehlâ Ahmed Paşa beş hafta boyunca, haftada bir gün Çerâğan Yalısı’nda Venedik balyosuna, İngiltere, Nederlanda (Hollanda), İsveç ve İtalya elçilerine ayrı ayrı “izhâr-ı zevk ve sürûr ile ziyâfetler” eylemişti.³³ Sadrazamla görüşmek hususunu tercümanı aracılığıyla arz eden Fransa elçisi de 30 Aralık 1741 (21 Şevvâl 1154) tarihinde Çerâğan Yalısı’na davet edildi, mükâlemeler burada gerçekleşti.³⁴

3. Belgrad Antlaşması’nın Kalıcı Olarak Temdidi

İmparator I. Franz’ın 1745 sonlarındaki cülusu haberi, ikameti için kendisine Babıali tarafından Galata’da tahsis edilen ve tayinatı düzenli olarak karşılanan bir konakta³⁵ bulunan elçi Heinrich von Penkler’in diplomatik açıdan elini güçlendirmiş, faaliyetlerine yoğunluk kazandırmıştı. Viyana’da 10 Ocak 1746 tarihinde hazırlanan kayzerî bir namede cülusu tebliğ etmesi emredilirken bunun için de orta elçiliğe terfi edildiği yazılıyordu. Namede özellikle altı çizilen husus, kendisinin Osmanlılarla 1739 yılında 27 yıl geçerli olması üzerinde mutabık olunan ateşkes antlaşmasının kalıcı bir barış şeklinde tadil edilmesi görevine memur edildiğiydi.³⁶ Bu resmî yazıyı, söz konusu görevi yerine getirmesi yönünde dikkat edeceği noktaları ihtiva eden talimatname takip etti (17 Haziran 1746).³⁷

Penkler’in, kendisinden beklenileni yerine getirmesi kolay değildi. Bir kere, aleyhinde diplomatik faaliyetlerde bulunan hasımları vardı. Söz gelimi Fransa Elçisi Kont de Castellane³⁸, Kutsal Roma Alman İmparatoru I. Franz’ı kötüleyerek Sultan I. Mahmud nezdinde değersizleştirme çabası içindeydi. Penkler’in dolgun meblağlar ödeyerek hizmetinde tuttuğu

31 Göynüklü Ahmed Efendi, *Târîh-i Göynüklü (Osmanlı Tarihi, 1123-1172 / 1711-1759)*, haz. Songül Çolak – Metin Aydar, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2019, s. 459, 476.

32 Can, *Belgelerle Çırağan Sarayı*, s. 7. Bununla birlikte Özyalvaç, bu krokinin Çerâğana bitişik Gülşen-âbâd isimli yalıya ait olduğunu söylemektedir, krş. Şükriye Pınar Özyalvaç, *İstanbul Konut Mimarisinde Lüks ve Konfor (18. Yüzyıl)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul 2015, s. 44. Kroki için bk. Ek 2.

33 Şem’dânizâde, *Mür’î’t-Tevârih*, s. 99.

34 Subhî Mehmed Efendi, *Subhî Tarihi*, s. 735.

35 Uğur Altuğ, *1740-1755 Tarihli Ecnebi Defterlerine Göre Osmanlı-Avusturya Münasebetleri*, s. 47.

36 HHStA, StAbt, Türkei II, Berichte/Weisungen 1746, Karton 11: Politische Nota so Herrn von Penkler statt einer Anweisung zu dienen hat, de dato 10 January 1746; HHStA, Türkei I, Karton 228, fol. 231-245: Anweisungen für Penkler, 10. Jänner 1746.

37 HHStA, StAbt, Türkei II, Berichte/Weisungen 1746, Karton 11, fol. 178-182. Talimatnâmenin ilk sayfasının görüntüsü için bk. Ek 3.

38 Michel Ange de Castellane (1703-1782), 1741-1747 yılları arasında Fransa’nın İstanbul elçisi. Elçinin diplomatik faaliyetlerini ele alan bir çalışma için bk. François Rousseau, “L’Ambassade du Comte de Castellane à Constantinople 1741-1747”, *Revue des questions historiques*, LXX, (1901), s. 410-437.

casusları, Kont Castellane'nin, Toskana Arşidükü Franz Stephan'ı "Osmanlı İmparatorluğu'nun düşmanı" olarak tanıttığını bildiriyorlardı.³⁹ Üstelik Castellane'ye destek olan, Osmanlı devlet ricalinin iyi tanıdığı Kont Bonneval (Humbaracıbaşı Ahmed Paşa) de İstanbul'daydı. İlerlemiş yaşına rağmen, Osmanlıları Veraset Savaşları nedeniyle zor durumda olan Habsburglara karşı fiilen savaşa teşvik ediyor, böylece Fransa'ya yarar sağlamak istiyordu.⁴⁰ Bu ikisi dışında yine Fransa yanlısı ve Avusturya karşıtı olarak faaliyet gösteren İbrahim Müteferrika, Küçük İbrahim ve Bonneval'in evlatlığı Süleyman gibi şahsiyetler bulunuyor, hepsi birlikte Penkler'in çabalarını baltalamaya çalışan bir ekibi teşkil ediyorlardı.⁴¹

İkinci mesele, olası bir Osmanlı-Prusya ittifakıydı. Prusya Kralı II. Friedrich, 1745 başlarında Osmanlıların Macaristan'a saldırımlarının gerçekleşmesi durumunda Prusya'nın bundan sağlayacağı faydaları düşünüyordu. Ona göre, Osmanlıların Macaristan'a yönelik yapacağı bir müdahale, Maria Theresa'yı fevkalade zor bir duruma sokabilirdi. Yine de II. Friedrich'in 1745 yılı itibarıyla resmen bir elçi yollamak suretiyle Babıali ile müzakerelere girişmeye henüz hazır olmadığı görülmektedir. Bunda, devam eden Osmanlı-İran Savaşı'nın etkisi bulunuyordu.⁴²

Sultan I. Mahmud, Habsburglar ile bir dostluk ve barış antlaşması imzalanması ve Belgrad Antlaşması'nın teyid ve temdid edilmesi meselelerini onaylamadan önce, Osmanlı devlet adamlarına bir dizi çalışmalar yapılmasını emretti. 1730'da I. Mahmud'un cülusunu bildirmek üzere Viyana'ya gönderilmiş olan Reisülküttap (Tavukçubaşı damadı) Mustafa Efendi'den (ikinci riyâseti: Nisan 1744-Kasım 1747), I. Franz'ın imparatorluğunun meşruiyetine ışık tutacak bir takrir hazırlamasını emretti. "İstılâh-ı Nemçe" isimli layihasına bir ek yazmaya 1746'da memur edilen Mustafa Efendi, takririne İbrahim Müteferrika'nın Toskana Dukalığına ilişkin Avrupa tarihlerinden tercüme ettiği bazı bölümleri eklemiştir.⁴³ Bu takrirden, reisülküttabın, Osmanlı'nın Habsburglarla yakınlaşmasına siyaseten karşı olduğu ortaya çıkmaktadır.⁴⁴ Bu bakımdan Penkler'in karşısında yalnızca Bonneval-Müteferrika ekibi değil, Babıali'nin dış politikasında söz sahibi güçlü bir isim olan reisülküttap da bulunuyordu.

Aleyhteki bu vaziyete karşın Penkler'in elini kuvvetlendiren, sahip olduğu iyi ilişkiler ve – yukarıda işaret edildiği gibi – geniş haber alma ağıydı. Zinkeisen'in tarihinde yer bulan, Habsburglu

39 HHStA, StAbt, Türki V, Karton 27, No: 3: Memoire présenté par le Comte de Castellane, Ambassadeur de France à la Porte Ottomane le 10 février 1746.

40 Castellane ve Bonneval, Fransa ile Avusturya'ya karşı bir ittifak kurmak çabası içindeydi. Babıali vezirleri, Fransa'nın savaşa devam etmeye hazır olmadığı ve Osmanlıların bir müddet sonra savaş meydanında yalnız kalacağı konusunda hemfikir idi, bk. Ali İbrahim Savaş, "XVIII. Asırda Osmanlı-Avusturya İlişkileri", *Askeri Tarih Bülteni*, XXXII, (1992), s. 38. Bonneval'in faaliyetleri için bk. Uğur Demir, *Osmanlı Hizmetinde Bir Mühtedi Humbaracı Ahmed Paşa*, 1. bs., Yeditepe Yayınları, İstanbul 2015, s. 107-115.

41 Kemal Beydilli, *İki İbrahim: Müteferrika ve Halefi*, 1. bs., Kronik Yayınları, İstanbul 2019, s. 24. Bu eserin bir sonraki sayfasında (25) yer alan 64. dipnotta, Avrupa devletleri elçilerinin İstanbul'daki Avusturya karşıtı siyasi etkinliklerine dair kıymetli bilgiler ve yol gösterici literatür kaynakları bulunmaktadır.

42 Kemal Beydilli, *Büyük Friedrich ve Osmanlılar: XVIII. Yüzyılda Osmanlı-Prusya Münâsebetleri*, İstanbul Üniversitesi Yayınları No. 3318, İstanbul 1985, s. 15-16.

43 Faik Reşit Unat, *Osmanlı Seyirleri ve Sefaretnameleri*, 4. bs, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2008, s. 65-68.

44 Ayrıntılı bilgi için bk. Demir, *Osmanlı Hizmetinde Bir Mühtedi*, s. 108-109.

elçinin “Humbaracı Ahmed Paşa'nın yatak odasına varana kadar” casuslar bulundurduğu ifadesi, Fransa'nın yürüttüğü faaliyetler hakkında ne denli geniş malumat sahibi olabileceği hakkında fikir verir.⁴⁵ Yetenekli bir elçi olan Penkler, Theresia'nın çıkarları ve dinin sıyaneti adına Kızlar Ağası ve Şeyhülislam (Pîrizâde) Mehmed Efendi'nin (1745-1746)⁴⁶ şahsında iki nazif destekçi bulmuştur. Ayrıca Reis Kethüdası⁴⁷ ve Kesedarını da kendi tarafına çekmiştir.⁴⁸ Yine elçi, I. Franz'ın imparatorluğunun, aralarında Rusya, İngiltere, Hollanda, Lehistan ve Portekiz'in bulunduğu birçok Avrupa devleti tarafından tanındığını, bu devletlerden gelen namelerin Viyana Sarayı'na sunulduğunu Osmanlılara teslim ettiği taktirle haber verdi. Aynı taktirde, I. Franz'ın Avrupalı devletlerce tebrik edildiği bilgisi de yer alıyordu.⁴⁹ Bu gibi diplomatik faaliyetlerin, Babıali'nin karar vermesinde rol oynadığı söylenebilir.

Bununla birlikte diplomatik bazı sorunlar da yaşanmamış değildi. Bunlardan biri, Penkler'in Babıali'ye sunduğu ve bu işe memur edildiğini gösteren itimatnamede I. Franz için “Kudüs Kralı” unvanı kullanılmasıdır. Bu ifadeden rahatsız olan Reisülküttap Tavukçubaşı Damadı Mustafa Efendi, Penkler'e, “Bir zamanlar Osmanlılara ait olduğundan dolayı sultanın kendisini “Macar Kralı” olarak tavsif etmesi hoşuna gider miydi?” sorusunu yöneltmiş, bunun kabul edilemez olduğunu ifade etmiştir. Neticede bu unvan itimatnameden çıkarılmıştır.⁵⁰ Penkler'in Babıali'ye sunduğu 6 Kasım 1746 tarihli taktirinde kayzer adına gönderilen namedeki “Kudüs-i şerif Krallığı” ibaresinin kaldırıldığı bildirilir.⁵¹ Barış antlaşmasının tecdidî önünde önemli bir engel olarak duran diğer mesele de Viyana'nın Belgrad Antlaşması'nın “ebedî” bir şekilde uzatılmasını arzulanmasıydı. Reisülküttap Mustafa Efendi yalnızca “uzun müddet” ifadesini kullanmak isterken kayzerî elçi “sürekli ve ebedî” ifadesinde ısrarcıydı. Sonuçta “mü'ebbed sülh meşru' olmamağla, mümted sülh deyü nâme tahriri ile tatyib olundu.”⁵² Hammer'e göre, tüm bu güçlükler Şeyhülislam Hayâtizâde Mehmed Emin Efendi'nin başının altından çıkıyordu.⁵³

45 Johann Wilhelm Zinkeisen, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, C 5, 1. bs., çev. Nilüfer Epçeli, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2011, s. 602.

46 Tahsin Özcan, “Pîrizâde Mehmed Sâhib Efendi”, *TDVİA*, XXXIV, (2007), s. 288-290. Pîrizâde'nin halefi Hayâtizâde (5 Nisan 1746-25 Ekim 1746), bunun aksine Fransız siyaseti taraftarı olarak Bonneval ile birlikte hareket etmiştir, bk. Mehmet İpşirli, “Mehmed Emin Efendi, Hayâtizâde”, *TDVİA*, XXVIII, (2003), s. 462.

47 Hammer verdiği dipnotta bunu İç Mehter olarak tanımlamaktadır, biz metin içinde verilen “Kanzleythürhüther” kelimesinden hareketle bunu Kethüda olarak çevirdik.

48 Joseph von Hammer, *GOR*, VIII, s. 60-61.

49 BOA, Cevdet Tasnifi Hariciye Evrakı (C.HR), nr. 66/3262.

50 Joseph von Hammer, *GOR*, VIII, s. 88-89. Bu mesele Şemdanizâde'nin tarihinde “Hile-i Nemçe” başlığı altında zikredilir, bk. Şem'dânizâde, *Mür'it-Tevarih*, s. 128. Ayrıca bk. “Bir nâme-i imparatoride Kudüs Krallığı ve Malta Şövalyeleri başbuğuluğu elkâb-ı resmiyyelerinin hükümet-i seniyye cânibinden i'tirâza uğradığına dâir vesâik”, *Târîh-i Osmânî Encümeni Mecmû'ası*, 1 Haziran 1329, cüz: 20, İstanbul 1331, s. 1225-1229.

51 Uğur Demir, *Osmanlı Hizmetinde Bir Mühtedi*, s. 109, dipnot 436.

52 Şemdanizâde, *Mür'it-Tevarih*, s. 135. Düvel-i Ecnebiye Defterlerindeki kayıt şu şekildedir: “...işbu musâfat u musâlaha mesâğ-ı şer'i oldığı vechle fi-mâ-ba'd müddet-i memdüde ile dâ'im u ber-karâr olmak üzere müceddeden akd olunmağla...”, bk. BOA, A. DVNS. DVE.d, nr. 57/1 (Nemçelü Ahid Defteri), s. 263.

53 Joseph von Hammer, *GOR*, VIII, s. 90.

Buna ilave olarak Viyana Sarayı, özellikle de Kayzer I. Franz, Penkler'in girişimlerinin sonuca bağlanmasına vesile olması için bu çabaların en kısa sürede kayda değer hediyelerle desteklenmesi gerektiğinin bilincindeydi. Avusturya Devlet Arşivi'nde 27 Haziran 1746 tarihiyle kayıtlı, "İstanbul'daki kayzerî elçi Penkler Bey'e, Türk sarayına takdim edilmesi için 1746'da gönderilen hediyelerin tarifi" isimli belge, detaylı bilgiler sunmaktadır.⁵⁴ Bu listeye göre sultan, iki haseki sultan, veziriazam, vezir, çavuşbaşı için ayrı ayrı ve birden çok olmak üzere toplamda 23.767 gulden⁵⁵ değerinde hediyeler ile çeşitli harcamalar yapıldı. Sultana verilecek hediyeler arasında, barok dönemini yansıtan ve 1.600 gulden bedelinde, dönemin kadınlarının özellikle düşkün oldukları gümüş işlemeli minderlere sahip bir divan dikkati çeker. Osmanlılar, buna yakın zamanda mukabelede bulunacaktı. Nitekim barışın ve dostluğun idamesi için 23 Ocak 1748'de Cinci Meydanı denilen menzilden Viyana'ya doğru yola çıkan Mustafa Hattî Efendi,⁵⁶ yanında İmparatoriçe Theresia'ya hediye edeceği 6.500 kuruş değerindeki elmaslarla müzeyyen büyük bir altın broşun yanında 7.070 kuruş değerindeki ender ve kıymetli taşlarla ışıldayan bir kemer götürecekti.⁵⁷

1747 yılına gelindiğinde Penkler, Babıali'ye bu defa 21 Şubat 1747 (10 Safer 1160) tarihli tahririnde hem İmparatoriçe Theresia hem de Kayzer I. Franz tarafından Osmanlılarla akd-i musâlahaya memur edildiğine dair ruhsatnamelerin Viyanadan kendisine ulaştığını bildirdi.⁵⁸

Son kertede bu ahval karşısında Osmanlı devlet aklı – İran'la uzun müddettir süren savaşın Kerden Antlaşması'yla sonlanmasına rağmen (4 Eylül 1746) – akılcı siyaset yolunu takip etmeyi sürdürmüş, dönemin vakanüvisi İzzî Efendi'ye göre, "ba'de'l-mülâhaza bi'l-ittifâk hulâsa-i efkâr bu vech üzre pezîrâ-yı hüsn-i karâr"⁵⁹ olarak Avusturya'yla barışın teyid ve tecdidini onaylamıştır. Bunun için Penkler, Veziriazam (Tiryâki) Mehmed Paşa'nın⁶⁰ daveti üzerine Ortaköy ile Kuruçeşme arasında yer alan Defterdarburnu'ndaki⁶¹ Neşâdâbâd Sahilsarayına davet edilmiştir.

54 HHStA, StAbt, Hausarchiv, Poschakten Jüngere Serie, Karton 28, unfol., 27. Juni 1746. Belgenin Almanca başlığı *Specifikation deren an den Kaiserlichen Residenten zu Constantinopel Herrn von Pencklern, zur Regalierung des türkischen Hofes ad 1746 abgesendeten Praesenten.*

55 1510/1511 yılında Tirol ve Avusturya madeni para sistemleri birleştirildiğinden beri Avusturya ülkelerinde de altın madeni para olarak "fl." şeklindeki kısaltmasıyla "Gulden" kullanılmaya başlanmış ve zamanla Habsburgların yegâne hesap milyası olmuştur, bk. Hüseyin Onur Ercan, *Parasorçça Antlaşması (1718) ve Diplomasi*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2019, s. 14, dipnot 76.

56 Hakan Karagöz, *Habsburg Gözüyle Bir Osmanlı Elçisi*, s. 15.

57 Hedda Reindl-Kiel, "Der Duft der Macht: Osmanen, islamische Tradition, muslimische Mächte und der Westen im Spiegel diplomatischer Geschenke", *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*, 95, (2005), s. 249.

58 BOA, C.HR, nr. 187/9323. Bu belgenin görüntüsü ve transkripsiyonu için bk. Ek 4a ve b.

59 İzzî Süleyman Efendi, *İzzî Tarihi (Osmanlı Tarihi, 1157-1165 / 1744-1752)*, haz. Ziya Yılmaz, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2019, s. 393.

60 Tiryâki (Hacı) Mehmed Paşa, 9 Ağustos 1746 (21 Receb 1159) ilâ 24 Ağustos 1747 (17 Şaban 1160) tarihleri arasında 1 yıl 16 gün sadarete kalmıştır. Mehmed Paşa İstanbullu olmakla beraber, yeniçerinin oğlu olduğu için milliyeti belli değildir. İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, C 4, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1972, s. 32-33.

61 Bu mevki, adını buradaki Defterdar İbrahim Paşa Camii'nden alır.

4. Kayzerî Elçi Penkler'in Veziriazam Mehmed Paşa ile Neşâdâbâd Sahilsaray'ında Bir Araya Gelişi (17 Nisan 1747)

Baron von Penkler'e orta elçilik itimatnamesi ulaştığında ilaveten Osmanlı sarayında ifa etmesi lazım gelen görev de bildirildi. Kendisinden Kayzer I. Franz ile Toskana Büyük Hersek'inin temsilcisi olarak Babıali ile kalıcı bir dostluk ve ticaret antlaşması imzalaması isteniyordu. Zira bu sayede, Toskana'nın seyrüseferi güvence altına alınacaktı. Çünkü Toskana bayraklı gemiler; Türk, Cezayir, Tunus, Trablusgarb ve başka gemiler tarafından korsanlık faaliyetlerinden halas olmuyor, daima düşman olarak görülüyordu.

Kayzerî elçi bu defa Viyana'nın isteklerini Babıali'ye sunduktan ve Babıali'nin tüm itirazlarını bertaraf ettikten sonra, yalnızca bu antlaşmanın akdine onay verilmesini sağlamakla kalmadı. VI. Karl döneminde Babıali ile 27 yıllık geçerliliği olan 1739 Belgrad Antlaşması'nın İmparatoriçe Theresia ile süresiz olarak uzatılmasına ve barış antlaşmasının ebed-i müddet olarak geçerli kılınmasına da aracı oldu.⁶²

Baron von Penkler, 11 Ocak 1747'de kendi kuryesini kayzerî saraya göndererek Babıali'nin mukaveleleri kabul ettiğine dair haberi ilettili. 27 Şubat 1747'de, barış yapılması için lazım gelen ve kendisine tam yetki verilmesinin resmî belgesi olan talimatname ve kayzerî ruhsatname (vekâlet-i mutlaka) ulaştı. Penkler hemen ertesi gün Babıali'yi bundan haberdar etti. Cevaben, kayzerî ruhsatnamenin tercümesinin hazır edilmesi emrini aldı.⁶³

2 Nisan 1747'de Sultanı söz konusu antlaşmalardan haberdar etmek üzere veziriazam⁶⁴, şeyhülislam⁶⁵, Rumeli kazaskeri⁶⁶, reisülküttap⁶⁷ ve Babıali'nin diğer vezirleri saraya gitti. Sultan, bu arzı uygun gördüğünü beyan ederek iki akdi de yukarıda belirtildiği üzere hem kayzer hem de imparatoriçe ile imzalamaya hazır olduğunu veziriazama hatt-ı hümayûnu ile irade buyurdu. Sultanın kararı Penkler'e 3 Nisan'da tebliğ edildi. Gelişmeler 11 Nisan'da veziriazamın emriyle toplanan Divanihümayun'da umuma bildirildi. Bu Divan'da şeyhülislam, kadılar, askerî ve idari kurumların reisleri, reisülküttap⁶⁸ ve Babıali'nin bilaistisna diğer tüm mümtaz memurları hazır bulunuyordu. Kendilerine gelişmeler hakkında bilgi verildi. Reisülküttap tarafından gerek elçiden Sultana takdim edilen itimatname ile ruhsatname ve gerekse Sultanın hatt-ı hümayûnu yüksek sesle okundu. Binaenaleyh hem Roma İmparatoru ile Toskana

62 HHStA, StAbt, Türkei V 23-9, Gesandtschaft Penckler 1741-1766, fol. 12. Elyazma raporun transkripsiyonu sırasında yardımını gördüğüm değerli meslektaşım Doç. Dr. Hakan Karagöze teşekkür ederim.

63 HHStA, StAbt, Türkei V 23-9, Gesandtschaft Penckler 1741-1766, fol. 13.

64 Tiryâki Mehmed Paşa.

65 Akmahmudzâde Zeynî Efendi (Ekim 1746-Temmuz 1748), bu göreve geldiğinde seksen yaşına gelmiş bir ihtiyardı, bk. Mehmet İpşirli, "Mehmed Zeynî Efendi", *TDVİA*, XVIII, (2003), s. 541-542.

66 Esad Efendi (ikinci defa: Ekim 1746-Temmuz 1748), bk. Muhammet Nur Doğan, "Esad Efendi, Ebûishakzâde", *TDVİA*, XI, (1995), s. 338-339.

67 Tavukçubaşı Dâmadı Mustafa Efendi.

68 Raporda reisülküttap yanlış bir şekilde, "imparatorluk başbakanı olarak" (der Reis Efendi als Reichs-Kanzler) tanımlanmaktadır, bk. HHStA, StAbt, Türkei V 23-9, Gesandtschaft Penckler 1741-1766, fol. 13.

Büyük Hersek'i olarak ticaret antlaşmasının hem de İmparatoriçeyle hâlihazırda yürürlükteki Belgrad Barış Antlaşması'nın kalıcı olarak imzalanması oy birliğiyle müspet görüldü.⁶⁹

Buna bağlı olarak veziriazam 16 Nisan'da Babialı tercümanını elçiye göndererek kendisini ertesi gün için Boğaziçi'nin Karadeniz tarafında yer alan Neşâdâbâd yazlık eğlence sarayına davet etti. Ayrıca tercüman, Sultanın emriyle veziriazamın tüm maiyeti, diğer Türk vezirler ve teşrifat halkıyla birlikte geleceğini bildirerek elçinin de aynı şekilde tüm maiyetiyle birlikte ve tören kıyafetiyle gelip bu önemli toplantıya katılmasının beklendiğini ifade etti.

Netice itibarıyla kayzerî orta elçi saat 11'de tören kıyafeti içerisindeki tüm maiyetiyle beraber veziriazamın kendisini beklediği yazlık eğlence sarayına gitti. Oraya vardığında teşrifatçı efendi, çavuşlar emini, çavuşlar kâtibi ve Babialı tercümanı tarafından çeşitli saygı ifadeleriyle merdivenlerde karşılandı ve huzura kabul salonuna götürüldü. Aynı zamanda salona bir başka kapıdan, önünde Türk devlet ricali olduğu hâlde veziriazam girdi. Bunun üzerine veziriazam ve kayzerî elçi oturdular ve bir süreliğine samimi ve dostane sohbet ettiler. Bu sırada mutat olduğu üzere kendilerine kahve ikram edildi. Bir müddet sonra herkes salondan çıkmak durumunda kaldı. Geriye Türk tarafında reisülküttap, beylikçi efendi⁷⁰, mektupçu efendi⁷¹ ve Babialı tercümanı kaldı. Kayzerî tarafta ise elçilik heyeti sekreteri Caspar Momarz⁷² ve kayzerî tercüman Anton Selescoviz⁷³ bulunuyordu.⁷⁴

Öncelikle veziriazam, kayzerî orta elçiye memnuniyetini, tercüman olmadan da kendi başına bu işi halledebileceğini Türkçe dile getirdi. Müteakiben elçinin daha yakınına oturmak istediğini ifade ederek onunla bir süreliğine Avrupa'nın ahvali hakkında sohbet etti.

Daha sonra veziriazam, Viyana Sarayı tarafından gönderilen ruhsatnameyi Sultana takdim ettiğini ve ona her konuyu arz ettiğini elçiye anlattı. Devamında ise Sultanın gerek Roma İmparatoru'yla Toskana bağlamında iyi ve samimi bir dostluk içerisinde olmak ve gerekse İmparatoriçeyle Belgrad Antlaşması'nı kalıcı bir barışa tebdil etmek noktasında müspet görüşte

69 Agy., fol. 13.

70 Burada da tanımlama yanlış bir şekilde, "devlet bakanlarının yönetici baş kadısı" (der dirigierende Haupt-Registrator in der Staats-Kanzlei) olarak geçer, bk. Agy., fol. 14.

71 Bu tanımla ise yanlış biçimde, "sultan ve veziriazamın atadığı sekreter" (der von Sultan und dem Gros-Vezir zugegebene Secretarius) şeklindedir, bk. Agy., fol. 14.

72 Caspar Ludwig Momarz (Momars/Momartz/Mommartz), İstanbul'da doğmuş ve ölmüştür (1696-1761). Kutsal Roma Alman İmparatorluğu hizmetinde bulunmuş, Hammer'e göre Flaman bir tüccarın oğludur. Kayzerî tercüman olarak en geç 1719'dan itibaren İstanbul'daki Habsburg Elçiliğinde hizmet vermeye başlamış, 1745'ten itibaren elçilik sekreterliğine terfi etmiştir. Caspar Momarz 1752'de "Bosporomachia" adını taşıyan Yunanca alegorik bir şiir kitabının müellifidir. XVIII. yüzyıl Fenerli Rumlar (Phanariots) edebiyatının önde gelen eserlerinden biri olan bu eser İstanbul'da yazılmış olup ilk defa 1766'da Evgenios Voulgaris tarafından Leipzig'de neşredilmiştir, bk. Albrecht Berger, "Die Bosporomachia des Senior Momars", *Zwischen Polis, Provinz und Peripherie: Beiträge zur byzantinischen Geschichte und Kultur. Mainzer Veröffentlichungen zur Byzantinistik*, Vol. 7, ed. Lars M. Hoffmann, Wiesbaden 2005, s. 749, 756; Marie de Testa – Antoine Gautier, *Drogmans, diplomates et ressortissants Européens auprès de la porte Ottomane*, Les Éditions Isis, İstanbul 2003, s. 70, 144, 384.

73 Anton Selescoviz'ten yine kayzerî tercüman vasfıyla 1728 yılında da hizmet vermiştir, bk. Joseph von Hammer, *GOR*, XVII, Hartleben's, Pest 1831, s. 343.

74 HHStA, StAbt, Türkei V 23-9, Gesandtschaft Penckler 1741-1766, fol. 14.

olduğunu nakletti. Ayrıca veziriazam, elçiye Osmanlıların Kayzer VI. Karl'ın vefatından bu yana İmparatoriçeye karşı olan dostane tutumundan bahsetmekten geri kalmadı ve Babialı'nın bu vesileyle de muhakkak biçimde Viyana Sarayı'na yönelik saygısını ortaya koyduğunu, mutat olduğu veçhile mutabık kalınan barışı koruyacağını göstermek niyetinde olduğunu ekledi. Yine veziriazam, iki kuvvet arasında sıklıkla huzursuzluklar ve savaşlar çıkmış olsa da uzlaş sağlandıktan sonra Osmanlıların her zaman Habsburg hanedanlığıyla eski zamanlardaki iyi münasebetlere ve dostluğa güvendiğini, öte yandan Almanların cesur savaşçılar olarak barış zamanlarında daima korku saldıklarını ve kendilerini dost ülkeler nezdinde dostane ve barışçıl olarak ispatladıklarını belirtti. Son olarak ona, iki devletin tam da kendisinin vezir olarak görev yaptığı sırada bu şekilde rahatlatıcı bir şekilde dostane ilişkiler içerisinde olmasının kendisi adına memnuniyet verici olduğunu ifade etti. Sonrasında, Sultanın bu iş için veziriazam önderliğinde sorumlu tayin ettiği reisülküttaba, bu önemli işin mümkün olan en kısa zamanda tamamlanması için mutabık olunan antlaşmaların hazırlanmasına büyük önem vermesini söyledi.⁷⁵

Elçi buna binaen veziriazama, onun gibi yetkin bir vezirden, sultanın onay vermesine vesile olmasını ve buna etki etmesini beklediğini ifade etti. Baron von Penkler, çok sayıda pohpohlama ve iltifat alarak veziriazamın dostluğunu görmüş olmaktan memnuniyet duydu. Devamında, Babialı'nın şimdide değin çok sayıda olağanüstü sınamalarla kayzerî saraya yönelik candan, dostane niyetini ortaya koyduğunu, bundan dolayı Sultanın da gerek Roma İmparatoru gerekse İmparatoriçenin iyi ve dostane niyetler taşıdıkları gerçeğinden şüphesinin olmaması gerektiğini ifade etti. Son olarak, antlaşmaların hitama erdirilebilmesi için kendi adına daima hazır olduğunu ve bu işe memur edilen reisülküttaptan haber bekleyeceğini ilave etti.⁷⁶

Veziriazam ile kayzerî vekil arasında bir müddet daha süren sohbette, bu antlaşmanın ne gibi etkileri olacağı, iki taraf arasındaki dostane ilişkilerin daha da kuvvetleneceği ve sürmekte olan savaşlar nedeniyle Avrupa'nın nasıl tarumar olduğu konuları ele alındı. Son olarak veziriazam, bu toplantı için Sultanın Neşâdâbâd eğlence sarayını seçmesinin gerekçesini ortaya koydu: "Neşâdâbâd" eğlence ve haşmet demektir. Bundan öte, o zamanlar sultanın inşası emrini verdiği yeni binanın temel taşını bizzat kendisinin koyduğunu, ardından da buranın daima hatırlanması, faydalı ve memnuniyet verici barış sözleşmelerine ev sahipliği yapılabilmesi için şatafatlı bir yer olmasını istediğini aktardı.

Binaenaleyh daha önce huzura kabul salonundan çıkmak durumunda olanların tekrar içeri girmelerine izin verildi ve mutat olduğu üzere veziriazam ve kayzerî vekile tütün ve gül suyu ikram edildi. Müteakiben elçi müsaade istedi.

Ertesi gün kayzerî tam yetkili vekil, Latince hazırlanmış iki antlaşma metnini Babialı tercümanı ile kayzerî tercümanın birlikte Türkçeye tercüme etmeleri için Babialı'ye gönderdi.

75 HHStA, StAbt, Türki V 23-9, Gesandtschaft Penckler 1741-1766, fol. 15.

76 Agy., fol. 16.

Neticede metinlerin tercümesi esnasında gerek kayzerî vekil gerekse reisülküttap tarafından yapılan itirazlar birkaç görüşmeden sonra bertaraf edildi.⁷⁷

5. Antlaşmaların Çerâğan Yalısı'nda Teatısı (27 Mayıs 1747)

20 Mayıs'ta veziriazam, müftü, reisülküttap, diğer vezirler ve bazı kadılarla birlikte saraya gidip Sultana, kendisinin talep ettiği ve mutabık olunan son antlaşma metinlerini sundular. Sultan, antlaşmaların imzalanıp teati edilmesi için 27 Mayıs gününü uygun gördü. Ayrıca bu güzel ve önemli olayın Boğaziçi'ndeki yazlık saraylardan Çerâğan Yalısı'nda gerçekleşmesini ve kayzerî elçinin burada çeşitli hediyelerle onurlandırılmasını emretti. Bunun üzerine, Babialı tercümanı vasıtasıyla kayzerî orta elçiye bu haber iletildi ve kendisi akşam öncesi için resmî olarak davet edildi.

27 Mayıs'ta, orta elçiyi ikametinden almak üzere görevlendirilen yeniçeri çorbacısı çok sayıda yeniçeri muhafızıyla geldi ve kendisine öğle vakti Boğaz'ın Avrupa yakasında bulunan Tophane yakınlarındaki sahilсарayına doğru eşlik etti. Gerek kayzerî temsilcinin tüm maiyeti gerekse koruma altında bulunan ve toplamda doksan kişiyi bulan yabancı tüccarlar ve diğer davetliler, tören kıyafetleri içinde bir araya geldi ve intikal büyük bir görkeme sahne oldu.⁷⁸

Veziriazam, bir araya gelindiğinde elçiye büyük ilgi gösterdi. Çünkü iki devlet arasında dostluğun sağlanması ve tebaalarının yüksek menfaatine yönelik talepler bu antlaşmayla mutlu sona ulaşmıştı. Veziriazama göre bu mutabakat ve dostluğun ilelebet sürmesi için Allah da yardım edecekti. Kayzerî elçi veziriazama en muteber ifadelerle cevap verdikten sonra reisülküttap, beylikçi ve mektupçu efendiler öne çıktı. Reisülküttap, Türkçe iki adet antlaşmayı müzeyyen mektup muhafazalarından çıkardı ve onları birer birer veziriazama uzattı, hâlihazırda kendisi tarafından imzalanmış olan antlaşmalara bu defa mührünü bastı. Aynı zamanda kayzerî elçilik sekreteri Caspar Momarz da süslü muhafazalar içinde saklanan Latince iki adet antlaşmayı çıkardı; kayzerî elçi bunları sadece imzaladı, zira mührü daha evvel evinde basmıştı.⁷⁹

Ardından reisülküttap veziriazamdan antlaşmaları geri alıp yeniden muhafazalarına soktu, aynıını kayzerî sekreterin de yaptığı görüldü. Binaenaleyh bir yandan veziriazam reisülküttaptan, diğer yandan kayzerî elçi elçilik sekreterinden antlaşmaları aldı ve bunlar teati edildi. Akabinde veziriazam yüksek sesle, Allah'tan bu büyük işi hayırlı kılmasını niyaz eyledi. Duasına, orada bulunan Türk saray halkı yüksek sesle “âmin” diye cevap verdi.

Antlaşmaların teatısı gerçekleşikten sonra veziriazamın emri üzerine, Türk vezirler, kayzerî elçilik sekreteri ve tercümanı haricindeki tüm hazırın huzura kabul odasından çıktı. Veziriazam bir süre kayzerî elçiyle sohbet etti, ardından da odadan çıkarılan herkes tekrar huzura kabul odasına geri çağrıldı. Neticede herkesin şahitliğinde kayzerî elçiye Sultan adına bir samur kürk,

77 HHStA, StAbt, Türkei V 23-9, Gesandtschaft Penckler 1741-1766, fol. 17.

78 Agy., fol. 17.

79 HHStA, StAbt, Türkei V 23-9, Gesandtschaft Penckler 1741-1766, fol. 18.

maiyetindeki seçkin kişilere de birer kaftan giydirildi. Bunun üzerine kayzerî elçi veziriazamdan iznini istedi ve oradan ayrılp Pera'ya döndü. Veziriazam ise vezirleriyle birlikte bu yalıda kalıp eğlenceye devam etti.

Kayzerî elçi Pera'ya döndükten sonra, ona eşlik edenlere zengin bir yemek ikram etti. Yemekte Türk müzikleri çalan Türk müzisyenler bulunuyordu. Akşamında oldukça zengin bir müzik ziyafeti de gerçekleşti. Orada bulunan tüm yabancı elçiler ve temsilciler, kayzerî elçiye hitama erdirilen akitten dolayı tebriklerini sundu.⁸⁰

Kayzer I. Franz, Penkler'in çabalarını ödüllendirerek ona "Baron" (Freiherrenstand) soyluluk unvanını bahşetti. Unvanına muvafık olarak maaşı da arttırıldı; Penkler bundan sonra yıllık 4.000 guldeni aşkın bir gelir alacaktı.⁸¹

Sonuç

Bu çalışmada görüldüğü üzere, gerek Osmanlı-Habsburg diplomatik ilişkilerinin detayları gerekse Osmanlı payitahtında vuku bulmuş mühim bir diplomatik faaliyetin öne çıkan Osmanlı aktörleri ve bunların tutumları, Kutsal Roma Alman İmparatorluğu hizmetindeki elçinin raporuyla belirginleşmektedir. Bu bakımdan – selefleri için geçerli olduğu gibi – Penkler'in raporunun da yalnızca Habsburg değil, Osmanlı tarihi açısından da vazgeçilmez bir kaynak ile mevsuf olduğu açıktır.

Makaleye konu olan Penkler'in raporuyla Çerâğın Sahilsarayında gerçekleştirilen antlaşma temessüklerinin teatisi merasimine dair bilgilerin Osmanlı vakanüvislerinin kaleme aldıkları metinlerin sunduklarıyla kıyaslandığında ne derece zengin olduğu görülmektedir.⁸² Bu bakımdan bu çalışma, Osmanlı diplomasi tarihinde yer alan ve İstanbul'da vuku bulmuş diğer temdid merasimlerinin ayrıntılarına ulaşmak için yabancı arşiv belgelerinin sunabilecekleri hakkında bir fikir vermektedir. Zira Osmanlıların bu hususta ürettikleri belgelerden kapsamlı bir tablo çıkarmak ve Osmanlı diplomasisinin seyrini canlı bir biçimde takip etmek pek güçtür.⁸³

Gün yüzüne çıkan bir diğer husus söz konusu raporun, hem Belgrad Antlaşması'nın teyid ve tecdidini hem de İmparator I. Franz ile bir dostluk ve barış antlaşması akdinin Habsburg tarafının tek taraflı arzusu ve yoğun çabaları neticesinde olmasına rağmen, Osmanlı devlet ricalinin istekli tavrına da vurgu yapmasıdır. Bu durumun, raporu Viyana sarayına sunmak üzere hazırlayan Penkler'in Habsburglar nezdindeki itibarını yükseltme ve hizmetinde bulunduğu devleti yüceltme

---

80 Agy., fol. 19.

81 Renate Zedinger, "Vom "Sprachknaben" zum Internuntius. Freiherr Heinrich Christoph von Penckler (1700-1774) im diplomatischen Dienst an der Hohen Pforte", s. 232, dipnot 66.

82 Yukarıda da zikredilen 1741 yılındaki Belgrad Antlaşması'nın Rusya ile temdidini örneği için bk. Subhî Mehmed Efendi, *Subhî Tarihi*, s. 718-719.

83 Bu vesileyle, Avusturya dışında Fransa, Rusya ve İran gibi yabancı devlet arşivlerinde bulunan ve Osmanlılarla yapılan antlaşma merasimlerine dair tutulan çok sayıda raporun, yeni çalışmalara konu olacak şekilde incelenmek üzere araştırmacıları beklediğini belirtmek isterim.

gayretine dayandığı söylenebilir. Öte yandan bu rapor, XVIII. yüzyıl ortalarında Osmanlı diplomasisinin işleyişi ve karar alma organları arasındaki münasebeti göstermesi açısından da kayda değer bilgiler içermektedir.⁸⁴

Sonuç itibarıyla, 1747'deki temdid ile Osmanlı ve Avusturya arasında Belgrad Antlaşması'yla başlayan barış dönemi emniyete alındı ve bu durum 1787 yılına kadar da değişikliğe uğramadı.

---

84 Bu değer, Nisan-Mayıs 1747'de teşrifatçı olan Nâili Abdullah Paşa'nın (7 L 1156-10 Za 1160) *Defter-i Teşrifât*'ında Neşâdâbâd ve Çerâğân Sahilsaraylarındaki merasimlerin yer almayışı vesilesiyle artar. Krş. Can Çevik, *Naili Abdullah Paşa Defter-i Teşrifat (Metin-Değerlendirme)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Beykent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2018.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Bâb-ı Âsâfi Divân-ı Hümayûn Sicilleri Düvel-i Ecnebiye Defterleri (A. DVNS. DVE.d), nr. 57/1 (Nemçelü Ahid Defteri), s. 259-263.

A. DVNS. DVE.d, nr. 59/3 (Nemçelü Ahidnâme Defteri), s. 15-23.

Cevdet Tasnifi Saray Evrakı (C.SM), nr. 51/2551.

Cevdet Tasnifi Hariciye Evrakı (C.HR), nr. 66/3262; nr. 187/9323.

Hatt-ı Hümayûn Tasnifi (HAT), nr. 1428/ 58472.

Avusturya Devlet Arşivi (Österreichisches Staatsarchiv)

Haus-, Hof-, und Staatsarchiv (HHStA), Staatenabteilung (StAbt), Türkiye I, Karton 222; Karton 228.

HHStA, StAbt, Türkiye II, Berichte/Weisungen 1746, Karton 11.

HHStA, StAbt, Türkiye V, Karton 23, 27.

HHStA, StAbt, Hausarchiv, Poschakten Jüngere Serie, Karton 28, unfol., 27. Juni 1746.

Yayımlanmış Belgeler ve Araştırma Eserleri

Altuğ, Uğur, *1740-1755 Tarihli Ecnebi Defterlerine Göre Osmanlı-Avusturya Münasebetleri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2002.

Akgündüz, Ahmed, *Osmanlı Kanûnnâmeleri ve Hukûkî Tahlilleri*, C 11, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, İstanbul 2016.

Arseven, Celâl Esad, *Sanat Ansiklopedisi*, C I, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1998.

Artan, Tülay, "Hatice Sultan Sahilsarayı", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, IV, (1994), s. 19-20.

Berger, Albrecht, "Die Bospromachia des Senior Momars", *Zwischen Polis, Provinz und Peripherie: Beiträge zur byzantinischen Geschichte und Kultur. Mainzer Veröffentlichungen zur Byzantinistik*, Vol. 7, ed. Lars M. Hoffmann, Wiesbaden 2005, s. 749-776.

Beydilli, Kemal, *Büyük Friedrich ve Osmanlılar: XVIII. Yüzyılda Osmanlı-Prusya Münasebetleri*, İstanbul Üniversitesi Yayınları No. 3318, İstanbul 1985.

_____, *İki İbrahim: Müteferrika ve Halefi*, 1. bs., Kronik Yayınları, İstanbul 2019.

Bozkurt, Nurgül, "Avusturya Kapı Kethüdalığı (1700-1736)", *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, XIII (2002), s. 245-259.

_____, *Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı-Avusturya Münasebetleri (1740-1788)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta 2000.

Can, Selman, *Belgelerle Çırağan Sarayı*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1999.

Çevik, Can, *Naili Abdullah Paşa Defter-i Teşrifat (Metin-Değerlendirme)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Beykent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2018.

Danişmend, İsmail Hami, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, C 4, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1972.

Demir, Uğur, *Osmanlı Hizmetinde Bir Mühtedî Humbaracı Ahmed Paşa*, 1. bs., Yeditepe Yayınları, İstanbul 2015.

Doğan, Muhammet Nur, "Esad Efendi, Ebûishakzâde", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, XI, (1995), s. 338-340.

Eldem, S. Hakkı, *Köşkler ve Kasırlar*, C 2, Devlet Güzel Sanatlar Akademisi Yayını, İstanbul 1974.

Emecen, Feridun M., "Ahmed Paşa, Şehlâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, II, (1989), s. 114.

- Ercan, Hüseyin Onur, *Pasarofça Antlaşması (1718) ve Diploması*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2019.
- Eruz, A. Fulya, "Sahilsaray", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXXV, (2008), s. 530-532.
- Göynüklü Ahmed Efendi, *Târih-i Göynüklü (Osmanlı Tarihi, 1123-1172 / 1711-1759)*, haz. Songül Çolak – Metin Aydar, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2019.
- Gülersoy, Çelik, *Çerâğân Sarayları*, 1. bs., Çelik Gülersoy Vakfı, İstanbul 1992.
- _____, "Çırağan Sarayı", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, II, (1994), s. 503-505.
- Hakverdioğlu, Metin, *Ebced Çözümlemeleri İle Faiz Efendi-Şakir Bey Mecmuasında Lale Devri Tarih Manzumeleri*, Gece Kitaplığı, Ankara 2019.
- Hamadeh, Shirine, *Şehr-i Sefa. 18. Yüzyılda İstanbul*, çev. İlnur Güzel, İletişim Yayınları, İstanbul 2010.
- Hammer, Joseph von, *Geschichte des Osmanischen Reiches*, XVII, Hartleben's, Pest 1831.
- _____, *Geschichte des Osmanischen Reiches*, XVIII, Hartleben's, Pest 1832.
- İpşirli, Mehmet, "Mehmed Emin Efendi, Hayâtizâde", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXVIII, (2003), s. 462.
- _____, "Mehmed Zeyni Efendi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXVIII, (2003), s. 541-542.
- İzzî Süleyman Efendi, *İzzî Tarihi (Osmanlı Tarihi, 1157-1165 / 1744-1752)*, haz. Ziya Yılmaz, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2019.
- Kadı Ömer Efendi, "Mahmud I. Hakkında 1157/1744 – 1160/1747 Arası Ruznâme", haz. Özcan Özcan, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Mezuniyet Tezi, İstanbul 1965.
- Kalfazade, Selda, "Çırağan Sahilsarayı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, VIII, (1993), s. 304-306.
- Karagöz, Hakan, *Habsburg Gözüyle Bir Osmanlı Elçisi: Mustafa Hattî Efendi'nin Viyana Günleri (1748)*, 1. bs., Kitabevi Yayınları, İstanbul 2014.
- Kumbar, Özlem, *Lale Devri'nin Lalesi: Çiçek Üzerinden Dönem Sorgulaması*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Medeniyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2016.
- Kurtaran, Uğur, "Heinrich Christoph Freiherr Von Penkler'in İstanbul Elçiliği ve Faaliyetleri", *Cappadocia Journal of History And Social Sciences*, X, (2018), s. 222-251.
- _____, "XVIII. Yüzyıl Osmanlı-Avusturya Siyasi İlişkileri", *Journal of History School*, XVII, (2014), s. 393-419.
- Montagu, Lady, *Türkiye Mektupları 1717-1718*, çev. Aysel Kurutluoğlu, Tercüman 1001 Temel Eser nr. 12, İstanbul 1973.
- Özcan, Tahsin, "Pirizâde Mehmed Sâhib Efendi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXXIV, (2007), s. 288-290.
- Özyalvaç, Şükriye Pınar, *İstanbul Konut Mimarisinde Lüks ve Konfor (18. Yüzyıl)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul 2015.
- "Penklervon. Penkler, Heinrich Christoph Freiherr Von. Print.", Avusturya Millî Kütüphanesi (ÖNB), Bildarchiv und Grafiksammlung, Signaturen PORT_00140090_01.
- Râşid Mehmed Efendi, *Târih-i Râşid ve Zeyli*, C I, haz. Abdülkadir Özcan vd., Klasik Yayınları, İstanbul 2013.
- Reindl-Kiel, Hedda, "Der Duft der Macht: Osmanen, islamische Tradition, muslimische Mächte und der Westen im Spiegel diplomatischer Geschenke", *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*, 95, (2005), s. 195-258.
- Rousseau, François, "L'Ambassade du Comte de Castellane á Constantinople 1741-1747", *Revue des questions historiques*, LXX, (1901), s. 410-437.

- Savaş, Ali İbrahim, *Mustafa Hattî Efendi Sefâretnâmesi*, 1. bs., Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999.
- _____, “XVIII. Asırda Osmanlı-Avusturya İlişkileri”, *Askeri Tarih Bülteni*, XXXII, (1992), s. 38.
- Spiller, Brigitta, “Joseph Freiherr von Penkler (1751-1780)”, (ungedruckte philosophische Dissertation), Universität Wien, Wien 1966.
- Spuler, Bertold, “Die Europäische Diplomatie in Konstantinople bis zum Frieden von Belgrad (1739)”, *Jahrbücher für Kultur und Geschichte der Slaven*, XI, (1935), s. 313-366.
- Şem’dânizâde Fındıklılı Süleyman Efendi, *Mür’î’t-Tevârih*, C I, haz. Münir Aktepe, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1976.
- Tanman, Mehmet Baha, *Büyük Mecidiye Camii ve Ortaköy*, 1. bs., Kuveyt Türk Katılım Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014.
- Târîh-i Osmânî Encümeni Mecmû’ası*, 1 Haziran 1329, cüz: 20, İstanbul 1331.
- Testa, Marie de, Antoine Gautier, *Drogmans, diplomates et ressortissants Européens auprès de la porte Ottomane*, Les Éditions Isis, İstanbul 2003.
- Unat, Faik Reşit, *Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnameleri*, 4. bs., Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2008.
- Vak’anüvis Subhî Mehmed Efendi, *Subhî Tarihi: Sâmî ve Şâkir Tarihleriyle Birlikte*, haz. Mesut Aydınar, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2007.
- Wurm, Heidrun, “Entstehung und Aufhebung des osmanischen Generalkonsulates in Wien (1726–1732). Eine Relation Heinrich von Penklers aus dem Jahr 1761”, *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchives*, XLII, (1992), s. 152-176.
- Wurzbach, Constant von, *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Österreich, enthaltend die Lebensskizzen der denkwürdigen Personen, welche 1750 bis 1850 im Kaiserstaate und in seinen Kronländern gelebt haben*, Band 21, Verlag der Universitäts-Buchdruckerei von L. C. Zamarski, Wien 1870.
- Zedinger, Renate, “Vom ‘Sprachknaben’ zum Internuntius. Freiherr Heinrich Christoph von Penckler (1700-1774) im diplomatischen Dienst an der Hohen Pforte”, *Kuppeln Korn Kanonen. Unerkannte und unbekannte Spuren in Südosteuropa von der Aufklärung bis in die Gegenwart*, ed. Ulrike Tischler – Hofer, Renate Zedinger, Studienverlag, Innsburg 2010, s. 215-242.
- Zinkeisen, Johann Wilhelm, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, C 5, 1. bs., çev. Nilüfer Epçeli, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2011.

Elektronik Kaynaklar

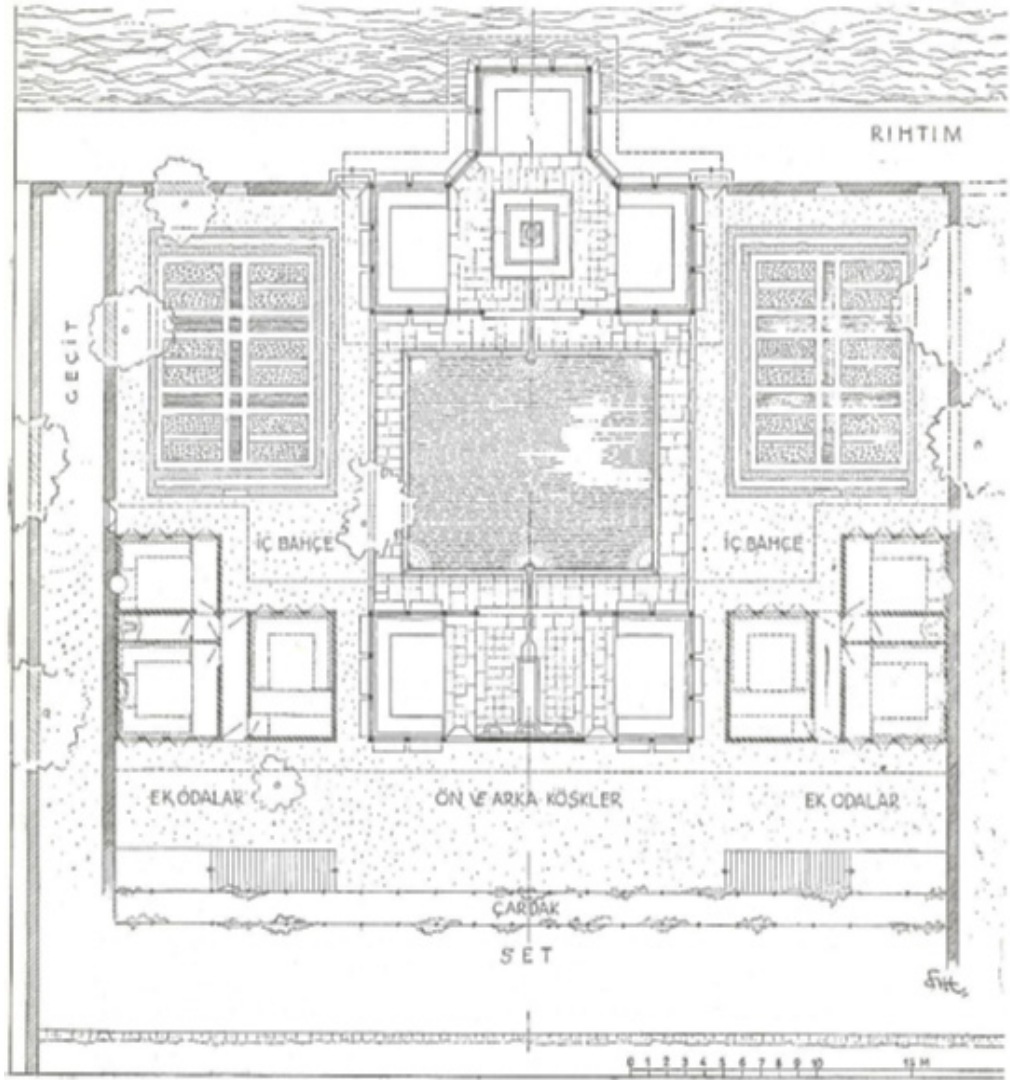
- Avusturya Millî Kütüphanesi (ÖNB/BAG), “Penkler, Heinrich Christoph Freiherr Von. Print, Signaturen PORT_00140090_01”, <http://data.onb.ac.at/rec/baa9020789> [Erişim tarihi: 11.02.2021].

Ek 1. Heinrich von Penkler'in çağdaş bir gravürü

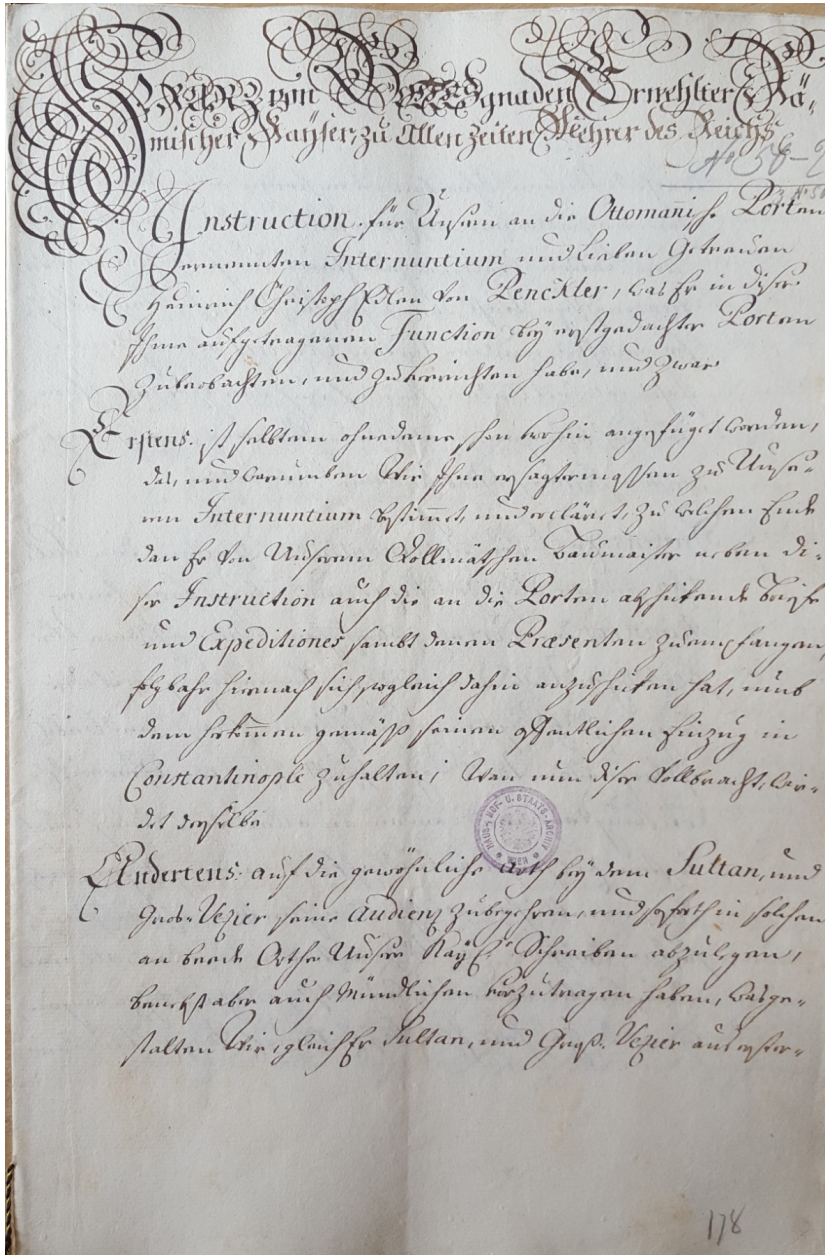
Kaynak: Avusturya Millî Kütüphanesi (ÖNB/BAG), "Penkler, Heinrich Christoph Freiherr Von. Print, Signaturen PORT_00140090_01", <http://data.onb.ac.at/rec/baa9020789> [Erişim tarihi: 11.02.2021].

Ek 2. Gudenus'un krokisine göre Çerâğan Yalısı'ndaki bir köşkün restitüsyon planı

Kaynak: S. Hakkı Eldem, *Köşkler ve Kasırlar*, C 2, Devlet Güzel Sanatlar Akademisi Yayını, İstanbul 1974, s. 217.

Ek 3. Viyana'dan Penkler'e gönderilen ve Belgrad Antlaşması'nın kalıcı bir barış şeklinde tadilinin arzulanığını da ifade eden 17 Haziran 1746 tarihli talimatnamenin ilk sayfası

Kaynak: Avusturya Devlet Arşivi (Österreichisches Staatsarchiv), HHStA, StAbt, Türkei II, Berichte/Weisungen 1746, Karton 11, fol. 178.

Ek 4b. Heinrich von Penkler tarafından İmparatoriçe Theresia ve zevci Roma İmparatoru ve Toskana Arşidükü I. Franz'ın Devlet-i Aliyye ile olan musalahanın te'yid ve temdidi arzusunda bulunarak bu işe kendisinin memur edildiğine dair verilen takririn transkripsiyonu

Âsitâne-i saâdetde mukîm Nemçe elçisinin takrîri tercümesidir.

Fî 10 S sene 1160 (21 Şubat 1747)

Haşmetlü Roma İmparatoriçesi ve Macar ve Çeh Kraliçesi ile zevc-i muhteremleri olan Roma İmparatoru cenâblarının Devlet-i Aliyye ile olan musâfât ve hüsn-i muvâlâtın alâ-vechi't-te'bîd müceddeden akd ve temhîdine kemâl-i hâhiş-i derûnları ve matlûb u merâmı olduğuna binâen işbu mâh-ı Şubat'ın evâilinde taraflarından bu cânibine irsâl ü tesyîr olunan ulağla imparatoriçe-i müşârün-ileyhânın ruhsatnâmesi dâ'ilerine bu def'a vürûd idüp mefhûmunda Devlet-i Aliyye ile müşârün-ileyhâ beyninde cârî olunan musâlaha-i mübârekenin te'bîdi veyâ imtidâd-ı akdi matlûp u mergûbları olduğundan mâ'adâ beyne'd-devleteyn sâbit ve üstüvâr olan dostluk ve safvetin devâm ve kıyâmı cây-gîr-i derûnları idüğünü isbât ve beyân için meyânedeyn cârî musâlaha-i mübârekenin alâ-vechi't-te'bîd bast u temhîdine ruhsatı hâvî me'mûrîni irsâl eylemişlerdir. Binâenaleyh işbu bu maslahat-ı mühimme ve mergûbeye şâyeste olan sür'at ile husûs-ı mezbûr bu def'a huzûr-ı âlilerine hulûs u sadâkat üzere arz u i'lâm olunup işbu iki ulu devletlerin derkâr olan hüsn-i niyyet ve azîmetleri keşf ü beyân ve meyânedeyn imtidât ve istikrâr bulan dostluk ve musâfât ve merâsim-i hüsn-i cevâzımın bünyân ve istihkâmı ne rütbede idüğü bi'l-cümle aleyhânın meşhûdu olmak için taraflarından alâyim-i vâzıha ile işâa vü beyân ve kezâlik zevc-i muhteremleri olan İmparator-ı müşârün-ileyhin hulûs u taviyyetleri müşârün-ileyhânın sîdk-ı derûnlarına vücuhla mutâbık olmaktan nâşî Devlet-i Aliyye ile eylevm Roma İmparatoru ve Toskana'nın duka-i kebîri olan müşârün-ileyh beyninde kezâlik te'bîden müceddeden akd-i musâlaha başka ruhsatnâmesi gelüp ber-vech-i muharrer ikisinin dahi ruhsatnâmeleriyle işbu maslahat-ı mergûbenin tenfîz ü temşiyetine me'mûr kılındığım ma'lûm-ı devletleri buyruldukda bu bâbda ve her hâlde re'y ve tedbîr-i isâbetpezîr cenâb-ı vâlâ makâm-ı Âsâfânelerininindir deyü elçi-i mumâileyh dâ'ileri tahrîr eder.

FENERLİ ARİSTOKRASİNDE PROTO-MİLLİYETÇİ BİR ÖRNEK: ALEKSANDROS İPSİLANTİS VE FİLİKİ ETERİA

A PROTO-NATIONALIST EXAMPLE IN THE PHANARIOT ARISTOCRACY:
ALEXSANDROS YPSILANTIS AND PHILIKI ETAIREIA

Arzu ERMAN*

Öz

İstanbul'un fethinin ardından Bizans İmparatorluğu'nun hayatta kalan ve Batı'ya iltica etmeyen aristokrat aileleri Osmanlı Devleti ile bir uzlaşmaya giderek İstanbul'da kalmıştır. Ortodoks Rum Patrikhanesinin bulunduğu Fener semtinde yaşamarı nedeniyle Fenerliler olarak adlandırılan bu elit aileler, Osmanlı döneminde de gerek devletin, Rum milleti ile olan ilişkilerinde aracılık yapmaları gerekse zenginlikleri ve bilgi birikimleri ile devlet kademelerinde önemli görevler üstlenmiştir. Bu görevler onları Osmanlı sultanı ve çevresine yakınlaştırırken aynı zamanda sultanın otoritesi altındaki Hristiyan egemenler olarak Osmanlı yönetim sistemine entegre etmiştir. Bu nedenle katı bir ideolojiye sahip siyasi ve sosyal bir grup oluşturmayan Fenerli elit aileler, kendi güçlerinin ve çıkarlarının Müslüman yöneticilerinin yararına olacak şekilde çalışmak olduğunu kavrayarak önemli devlet makamları için birbirleriyle de kıyasıya rekabet etmiştir. Ancak bu elit ailelerden birine mensup Aleksandros İpsilantis'in Osmanlı Devleti'nin siyasi yapısından ayrılarak Yunan bağımsızlığını hedefleyen Filiki Eteria adlı örgütün başkanlığına geçmesi ve ardından da geniş çaplı bir isyan başlatması Osmanlı Devleti nezdinde tüm Fenerlilerin güç ve itibar kaybetmesine neden olmuştur.

Bu çalışma, Fenerliler arasında proto-milliyetçi bir hizip olarak kabul edilen Aleksandros İpsilantis ve onun başkanı olduğu Filiki Eteria isimli örgütün tarih yazımımızda karıştırılan ve az bilinen yönlerine ışık tutmayı amaçlamaktadır. Rusya'dan beklediği desteği bulamayan ve Tuna Prenslikleri'nin yerel dinamiklerini iyi hesap edemeyen İpsilantis, 1821 İsyanı'nda başarısız olmuştur. Ancak Filiki üyeleri tarafından kısa süre sonra Mora ve Adalar'da yeni bir isyan başlatılmıştır. Çoğunluğunun belirgin bir ideolojiye ve siyasi duruşa sahip olmadığı Fenerliler ise bir süre sonra Osmanlı Devleti'nin ihtiyaç duyduğu nitelikte memurlar olarak devlete hizmet etmeyi sürdürmüştür.

Anahtar Kelimeler: Fenerliler, Filiki Eteria, Aleksandros İpsilantis, Yunan İsyanı, milliyetçilik

Abstract

Noble families of the Byzantine Empire, which survived or did not immigrate to the west after the conquest of Istanbul came to an agreement with the Ottoman Empire and remained in Istanbul. As they lived in the quarter of Fener (Fanari), these elite families were called as "Phanariot" and obtained important posts in the state echelons for they mediated between the Greek speaking subjects and the Empire, and for their wealth and intellectual abilities. These posts gained them a closer relationship with the Ottoman

* Arş. Gör. Dr. Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Tarih Bölümü, Ankara / Türkiye, aerman@ybu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-3657-0246

sultan and palace as well as integrating them to the Ottoman government system as Christian sovereigns under the Sultan's authority. The Phanariot elite families, which did not form a political and social group with a strict ideology, realized that their interest and benefits lied in working on behalf of the Muslim rulers and competed with each other fiercely in order to obtain important positions within the state. However, Alexandros Ypsilantis, who belonged to one of these elite families began to lead an organization called Philiki Etaireia, which aimed to depart from the Ottoman political structure and obtain Greek independence. He thus initiated a broad uprising and this caused all the Phanariot to lose their power and reputation in the eyes of the Ottoman state.

This work aims to shed light on Alexandros Ypsilantis, who was regarded as the leader of proto-nationalist clique among the Phanariots and the organization called Philiki Etaireia presided by him, and discuss some aspects of the matter which are not well-known or confused in our historiography. The rebellion attempt in 1821 failed due to lack of expected support from Russia and miscalculation of local dynamics in Danube Principalities by Ypsilantis. However the new uprising planned by Philiki members spread through Peloponnese and the Aegean islands. On the other hand, the residents of Phanariots, most of whom with no significant ideology or political stance, regained their lost reputation and continued to serve their state as competent officers needed by Ottoman state.

Keywords: Phanariots, Philiki Etaireia, Alexandros Ypsilantis, Greek Rebellion, nationalism

Giriş

Osmanlı Devleti, her milletin kapalı kompartıman oluşturduğu ve devlet ile olan ilişkilerinin, mali-idari sorumluluklarının ve adli işlerinin kendi yöneticileri tarafından sağlandığı *Millet Sistemi*¹ adı verilen bir düzende yönetilmiştir. Ayrımın, mezhep ve dine göre kurgulandığı bu sistemle, farklı cemaatlerin devletin idari, siyasi ve ekonomik sistemine dâhil edilmesi amaçlanmıştır.² Ancak Aydınlanma ve Fransız Devrimi'nin ürettiği yeni anlayış ve ideolojiler, bu geleneksel, siyasi yapısının bozulmasına neden olmuş ve on dokuzuncu yüzyılda Avrupa modeline dayandırılan teritoryal ulus devlet, idealleştirilmiş bir örgütlenme olarak imparatorlukları tehdit eder hâle gelmiştir.³

Yüzyılın ilk çeyreğinde başlattıkları genel bir ayaklanma ve sonrasında yıllar süren silahlı çatışmalar neticesinde Ortodoks Rum milletinin önemli bir unsuru olan Yunan ulusu, Osmanlı siyasi sisteminden koparak bağımsızlığını kazanan ilk ulus olmuştur. Şüphesiz bu hareketin oluşumu ve gelişiminde Yunan ulusçu amaçlarına yönelik olarak oluşturulan gizli derneklerin/örgütlerin⁴ payı büyüktür. Bunlar arasında ise Filiki Eteria isimli gizli oluşum, en önemli yapılanmadır.

1 Millet Sisteminin lehine ve aleyhine görüşler ve bunların ayrıntılı bir değerlendirmesi için bk. M. Kenan Macitoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi Mit ve Gerçek*, Klasik Yayınları, İstanbul 2004, s. 34-56.

2 İlber Ortaylı, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet", *Osmanlı Düşünce Dünyası ve Tarih Yazımı*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2010, s. 147-156.

3 Kemal Karpat, "Etnik Kimlik ve Ulus Devletlerin Oluşumu", *Osmanlı*, II, (1999), s. 23.

4 *Türkçe-Yunanca Sözlük*'te Η Εταιρεία (Eteria) kelimesi, örgüt, ortaklık, firma, dernek olarak geçmektedir. Bu çalışmada Eteriadan zaman zaman dernek zaman zaman da örgüt olarak bahsedilmiştir. Bk. *Türkçe-Yunanca Sözlük*, Doğu Dil ve Kültürleri Merkezi, Atina 2009, s. 293.

Filiki Eteria tarih yazımımızda karıştırılan bir örgüt olmuştur. Öyle ki 1814'te Yunan ulusunun bağımsızlığını kazanması amacıyla kurulan Filiki Eteria ile 1894'te Makedonya'nın Yunan ulus devletine katılması amacıyla kurulan Etniki Eteria'nın karıştırılması bunun bir örneğidir. Oysaki Filiki Eteria ve Etniki Eteria farklı zamanlarda ve farklı amaçlarla kurulmuş iki ayrı oluşumdur. Örneğin, *Tarih Boyunca Türk-Yunan İlişkileri Tarihi ve Etniki Eteria* kitabında Salıxık, 1894 senesinde kurulan Etniki Eteria'nın 1814 senesinde Odessa'da kurulduğunu ve bu oluşumun Yunan İsyanı'nda önemli rol oynadığını belirtmiştir.⁵ Yine 2012 senesinde yayınlanmış olan *Yunanistan'da Emperyalist Kavga (1914-1918)* isimli kitabında H. Demirhan, söz konusu yanlışlığı tekrarlamıştır.⁶ Ancak Osmanlı yönetimi altında yaklaşık dört yüz yıl yönetilen bir ulus hakkında böylesine temel ve basit bilgilerin hâlâ karıştırılıyor olması tarihçiliğimiz açısından büyük bir eksikliklerdir. Bu nedenle bu çalışmanın amacı, bir yönüyle bu belirsizliği giderebilmektir.

İstanbul'un fethi sonrasında Bizans aristokrasisinin hayatta kalabilen ve Batı'ya iltica etmeyen kısmı, yeni siyasi sistem ile uzlaşma yolunu tercih etmiştir. Fenerliler olarak adlandırılan bu aristokrat aileler, Osmanlı döneminde ticaret ile güçlenerek zenginleşmeleri, Avrupada eğitim almaları, Batı ile temasları ve yabancı dil bilgileri nedeniyle Osmanlı Devleti'nin Avrupalı devletlerle olan ilişkilerinde ihtiyaç duyacağı nitelikte üst düzey Osmanlı yetkilileri hâline gelmiş ve ikisi tercümanlık ikisi voyvodalık olmak üzere dört önemli makamı işgal etmişlerdir.⁷ Bu durum, mutlak bir merkezî devlet yönetimini esas alan sistemde Hristiyan bir Osmanlı tebaasının devletin yüksek makamlarında görev alması bakımından muazzam bir başarıdır. Bu yönüyle Fenerliler, Âyanlar ile mukayese edilmektedir. Zira on altıncı yüzyılın sonunda başlayıp on yedinci yüzyıla damgasını vuran iç ve dış olaylar⁸ neticesinde klasik Osmanlı düzeni merkezîyetçilikten uzaklaşmış ve on sekizinci yüzyılda yeni bir olgu olarak Âyanlar ortaya çıkmıştır. Bilindiği üzere, genel anlamda şehir ileri gelenleri olarak tanımlanan zengin ve görgülü bu kimseler, reayadan olup devlet ve reaya arasındaki düzenli ilişkileri sağlamıştır. Fenerli elitlerin ekonomik güçleri nedeniyle Osmanlı yönetiminde önemli makamları ele geçirmelerine benzer şekilde, Âyanlıkları elde edenler de zengin kimselerdir. Vergi toplama işini üzerlerine almaları ise zenginliklerini daha da artırmıştır.⁹ On sekizinci yüzyılın ikinci yarısından sonra siyasi ve ekonomik gücü elinde bulundurmaları nedeniyle vassal prensliklere benzeyen Âyanların ortaya çıkması, Osmanlı Devleti'nde klasik merkezîyetçi yapıdan uzaklaşmanın en belirgin göstergesidir.¹⁰ Ancak

5 Selahattin Salıxık, *Tarih Boyunca Türk Yunan İlişkileri Tarihi ve Etnik'i Eterya*, Kitapçılık Yayınları, İstanbul 1968, s. 144.

6 Hasan Demirhan, *Yunanistan'da Emperyalist Kavga (1914-1918)*, İdil Yayıncılık, İstanbul 2012, s. 20-23.

7 John A. Petropulos, *Politics and Statecraft in the Kingdom of Greece 1833 - 1843*, Princeton University Press, New Jersey 1968, s. 25.

8 Klasik Osmanlı düzeninin bozulması ve bu süreçte yaşanan iç ve dış gelişmeler konusunda detaylı bilgi için bk. Mehmet Öz, *Osmanlı'da "Çözülme" ve Gelenekçi Yorumcuları*, Dergah Yayınları, İstanbul 2005.

9 Barbara Jelavich, *Balkan Tarihi 18. ve 19. Yüzyıllar*, C I, çev. İ. Durdu, G. Tunalı, H. Koç, Küre Yayınları, İstanbul 2013, s. 61; Yücel Özkaya, "XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Yerli Ailelerin Ayanlıkları Ele Geçirışleri ve Büyük Hanedanlıkların Kuruluşu", *Belleten*, XLII/168, (1978), s. 712.

10 Yaşar Yücel, "Osmanlı İmparatorluğunda Desantralizasyona (Adem-i Merkezîyet) Dair Genel Gözlemler" *Belleten*, XXXVIII/152, (1974), s. 685-696.

Fenerlilerin yönetiminde ise bu durumun tam tersi olduğunu söylemek mümkündür. Nitekim bu zümrenin büyük çoğunluğu, kendi geleceğini Osmanlı Devleti'nin varlığını devam ettirmesinde gördüğü için desantralizasyonun (adem-i merkezîyetçilik) aksine, Osmanlı yönetim sistemi ile büyük ölçüde bütünleşerek bu yapıya katılırken nispeten daha küçük bir kısmı ise bu yapıdan ayrılmayı savunmuştur. Önemli Fenerli ailelerden biri olan İpsilantis ailesinden Aleksandros İpsilantis, bunun bir örneğidir. Dönemin ulusçu fikir ve hareketlerinden etkilenerek Yunan ulusunun bağımsızlığını hedefleyen Aleksandros İpsilantis, bu yönüyle Fenerliler arasında proto-milliyetçi şahsiyetlerin ilk ve en önemli örneği olarak karşımıza çıkmaktadır. 1820 senesinde Filiki Eteria'nın başkanlığını kabul etmesi ve 1821'de Tuna Prenslikleri'ndeki başarısız isyan girişimi, Yunan bağımsızlık hareketini başlatan ilk adım olarak kabul edilmektedir.

Bu çalışma, Osmanlı Devleti içerisindeki Fenerli elit ailelerden birine mensup Aleksandros İpsilantis'in Yunan ulusunun bağımsızlığını kazanması için başlattığı isyan girişiminin söz konusu elitler üzerindeki etkileri ile bu hareketin en önemli hazırlayıcı örgütü olan Filiki Eteria'nın tarih yazımımızda yeterince bilinmeyen yönlerini aydınlatmayı amaçlamaktadır. Çalışmada, ilgili Yunanca araştırmalarla birlikte Yunan İsyanı sırasında bizzat bu mücadelelerin içinde yer almış Ioannis Filimon'un Yunan İsyanı ve Filiki Eteria ile ilgili eserlerinden, bağımsız Yunanistan'ın ilk devlet başkanı olacak olan Ioannis Kapodistrias'ın 1831'deki ölümünün ardından yayınlanan otobiyografisi ve yazışmalarından da yararlanılmıştır.

1. Fenerliler ve İpsilantis Ailesi

1453 senesinde İstanbul'un fethi sırasında Bizans aristokrasisinin bir kısmı Osmanlı Devleti ile olan mücadelelerinde esir düşmüş, bir kısmı da fetih sonrası Batı'ya iltica etmiştir. Ancak Bizans elitlerinin bazıları ise hayatlarını güvence altına almak ve de geçmişten gelen ayrıcalıklarının kendilerinde kalacağı umuduyla yeni yönetim ile uzlaşmanın yollarını aramıştır. Sözü edilen elitlerin pek çoğu, Bizans döneminde üst düzey yönetici olmasının yanı sıra Bizans İmparatorluğu'nun yönetici ailelerinden Paleologoslar ya da Kantakouzenoslar gibi önemli ailelerin birer üyesidir. Bu kişiler, İstanbul'un Türklerin eline geçmesini takip eden yüzyıl boyunca Ege Adaları'ndan özellikle Sakız, Girit, Kıbrıs ve Pontus bölgesinden ayrılarak İstanbul'a gelmişlerdir. Bu aristokrat sınıfın üyeleri, patrikliğin bulunduğu Fener semti ve çevresinde yaşamaları nedeniyle Fenerliler olarak adlandırılmıştır.¹¹ Bu grubun büyük çoğunluğu, Yunan uyrukludur. Ancak aralarında Yunan kültürü etkisiyle Yunanlaşmış İtalyan, Rumen ve Arnavut aileler de mevcuttur. Esas olarak güçlerini devlette elde ettikleri yüksek mevkilerden almış olan bu grup, diğer Hristiyanlara nazaran iyi eğitilmiş olmaları ve Avrupa ülkeleri ile yakın ilişkileri nedeniyle Osmanlı sisteminde ayrıcalıklı bir konum elde etmiştir.¹² Aslında Fenerliler terimi anlamını birkaç seçilmiş zengin ve iyi yetiştirilmiş aileden almaktadır. Bu aileler özellikle on

11 Stefanos P. Papageorgiou, *Apo to Genos sto Ethnos H Themeliosi tou Ellinikou Kratous 1821 – 1862*, Papazisi Yayınları, Atina 2005, s. 68-69.

12 Barbara Jelavich, *Balkan Tarihi 18. ve 19. Yüzyıllar*, s. 60.

sekizinci yüzyılda çok güçlü bir konuma yükselmiştir. Bu kişilerin üretim ve ticaretteki başarısı hem onlara büyük ekonomik kazançlar sağlamış hem de Batı ile yakın temasta bulunmalarını mümkün kılmıştır. Genelde Avrupa'da yetişen ve Avrupa dillerini öğrenen bu kişiler, gerek Türk yöneticilerin Batı ile olan iletişimde gerekse yönetimi altındaki Rum milleti ile olan ilişkilerinde aracı rol oynamış ve bu nedenle Osmanlı yönetim sistemindeki baş tercümanlık (drogomanlık)¹³, donanma tercümanı¹⁴ ve Eflak ve Boğdan'daki voyvodalık¹⁵ (bazen hospotarlık olarak adlandırılmıştır)¹⁶ makamlarına getirilmiştir.¹⁷

Eflak¹⁸ ve Boğdan¹⁹, Balkanlar'da merkezi yönetimin hiçbir zaman doğrudan yönetmediği bir alandır. Sahip oldukları özel statü nedeniyle buralara beylerbeyi ve kadı tayin edilmeyerek yerel kurumlara dokunulmamıştır. Örneğin, devlet burada hiçbir zaman sikke bastırmamış ve devşirme sistemi uygulamamıştır.²⁰ Dolayısıyla burası padişaha vergi ödemeleri karşısında özerkliklerini büyük ölçüde korumuş ve merkezden atanan voyvoda tarafından yönetilmiştir. On sekizinci yüzyılın başından itibaren de bu görev, yerel toprak sahibi aileler yani *Boyarlar* yerine Fenerliler dediğimiz ailelerden gelen kişilere verilmeğe başlanmıştır.²¹ Çünkü 1711'de Prut Savaşı'nın

- 13 Osmanlılarda on altıncı yüzyılda Divân-ı Hümâyunda dört tercümanın görev yaptığı bilinmektedir. Yüzyılın ortalarında bunun için yabancı dil bilen Rumlardan istifade edilmeye başlanmıştır. Baş tercümanların maiyetinde "dil oğlanı" adı verilen lisan bilen sekiz genç görevli ve on iki hizmetkâr bulunmaktadır. Bu kişiler ayrıca cizyeden de muaf tutulmuşlardır. Baş tercümanın görevi, sadrazamın yabancı devlet temsilcileri ile yaptığı görüşmelerde konuşulanları tercüme etmektir. Bu konuda bk. Mahmut Şakiroğlu, "Osmanlılarda Tercüman" *TDVİA*, 40, (2011), s. 490-492.
- 14 Ne zaman kurulduğu belli olmayan bu makam Divân-ı Hümâyün Baş Tercümanlığı ve Eflak voyvodalığına ulaşmanın ilk adımını oluşturmaktadır. Kaptan-ı Derya'nın sekreteri gibi çalışan donanma tercümanlarının maiyetinde ayrıca bir de yazıcı da bulunmaktadır. Özellikle Akdeniz'de bulunan adalarda tercümanlıktan ziyade gayrimüslim halkın devlete vereceği vergilerin tahsil edilmesinden sorumlu olan Donanma Tercümanlığı'na 1821'den sonra Türkler getirilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bk. Sezai Balcı, *Osmanlı Devleti'nde Tercümanlık ve Bâb-ı Âli Tercüme Odası*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2006, s. 27-30.
- 15 Voyvoda, mali bir terim olarak, vergi gelirine sahip kimselerden aldığı yetkiyle kendi adına ya da bir başkası adına vekâleten vergi tahsil eden görevlileri niteler. Voyvoda sadece has, zeamet ve tımar'ı değil ayrıca merkezi hazineye ait vergilerin ve vakıf gelirlerinin tahsilini üstlenebilmektedir. Bk. Erol Özvar "Voyvoda", *TDVİA*, 43, (2013), s. 129.
- 16 Eski Slovence'den gelen ve "Efendi", "Bey" anlamındaki hospotar kelimesi Osmanlı idaresinde iki farklı şekilde kullanılmıştır. Ancak konumuz açısından Eflak ve Boğdan için bir memuriyet ve beratla verilen özerk bir yöneticilik olup sadece Eflak ve Boğdan'ın idari tarihi için söz konusudur. Bk. İlber Ortaylı, "Gospodarlık" *TDVİA*, 14, (1996) s. 115.
- 17 John A. Petropulos, *Politics and Statecraft in the Kingdom of Greece 1833 - 1843*, s. 26.
- 18 Günümüzde Romanya'nın güney kısmını oluşturan Eflak'ın Osmanlı hâkimiyeti döneminde özel bir statüsü bulunmaktadır. Nitekim on beşinci yüzyılda Osmanlı egemenliğini kabul eden Eflak'ta on altıncı yüzyıl boyunca siyasi nüfuz giderek artmıştır. On yedinci yüzyıl boyunca Osmanlı Devleti'ne tabi yerli hanedanlıklar tarafından yönetilen Eflak, on sekizinci yüzyılın başından itibaren Rus ve Avusturya tehdidine karşı önemli bir müdafaa hattı olmuştur. Bu dönemde yönetime yerli beyler yerine Fenerlilerin tayin edilmesine başlanmıştır. (1716'dan 1821'e kadar) 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması sonrasında Osmanlı Devleti'nin Memleketeyn (İki Memleket) olarak adlandırdığı Eflak ve Boğdan'ın statüsü yeniden belirlenmiş ve Osmanlı Devleti bu bölge ile olan siyasetini Rusya ile anlaşarak uygulamak zorunda kalmıştır. Ayrıntılı bilgi için bk. Kemal Karpat, "Eflak", *TDVİA*, 10, (1994), s. 466-468.; Kemal Beydilli, "Küçük Kaynarca Antlaşması", *TDVİA*, 26, (2002), s. 526.
- 19 On dördüncü yüzyılda Romanya'nın Moldavya bölgesinde kurulan bu prenslik, sonraki dönemde Osmanlı egemenliğine girmiştir. Bk. Abdülkadir Özcan, "Boğdan", *TDVİA*, 6, (1992), s. 269.
- 20 Zeynep Sözen, *Fenerli Beyler 110 Yılın Öyküsü (1711 - 1821)*, Aybay Yayınları, İstanbul 2000, s. 14-15.
- 21 Matthew Smith Anderson, *Doğu Sorunu 1774 - 1923 Uluslararası İlişkiler Üzerine Bir İnceleme*, çev. İdil Eser, Yapı

ardından Boğdan Beyi Dimitrie Kantemir'in²² Rusya'ya yönelik eğilimleri Osmanlı yönetiminin Eflak ve Boğdan yöneticilerine karşı güvenini sarsmıştır. Bu nedenle Osmanlı yönetimi 1711'de Boğdan ve 1716'da Eflak yöneticiliği için Fenerli beyler arasından seçim yapmaya başlamıştır. Böylelikle Osmanlı Devleti'nde Fenerliler gerçek bir siyasal güç elde eden Osmanlı alt-seçkinler grubu olarak Hristiyanlar üzerinde önemli yetkilere sahip bir elit sınıf oluşturmuşlardır.²³

Osmanlı Devleti için bu iki prensliğin kendi yürüncesinde kalması son derece önemlidir. Bu nedenle, böyle bir değişiklikte bölgeyi İstanbul'a bağımlı hâle getirmiş ve burada istediği zaman tayin edeceği, görevini değiştirebileceği ya da azledebileceği bir sistem ihdas etmiştir. Bu değişiklikle de askerî şefleri andıran "voyvoda" yerine Osmanlı Devleti temsilciliğini çağrıştıran "yönetici" ya da "vali" anlamındaki hospotar unvanının kullanımı tercih edilmiş ve hospotlar, devleti temsilen iki tuğ taşımışlardır.²⁴

Bu sınıf içerisinde ilk olarak 1657'de Panagiotis Nikousios, Babalı'de baş tercümanlık görevine getirilmiştir. Bu durum, bir Fenerli'nin böylesine yüksek bir mevkide bulunması açısından bir ilktir. Çünkü daha önceki dönemlerde Yahudiler ve de İslam'ı kabul eden Latinler bu göreve getirilmiştir.²⁵ Nikousios'un ardından bu göreve 1699'da Karlofça Anlaşması'nda bir Osmanlı delegesi olarak hizmetinden dolayı Aleksandros Mavrokordatos getirilmiştir. Sonrasında da bu görev devamlı olarak Fenerli aile üyelerine verilmiştir.²⁶

Fenerli beyler bu güçlerine karşılık, Osmanlı Devleti'nde Rum milletinin doğrudan idaresi ile ilgili herhangi bir yetkiye sahip değildir. Bu konuda, Fener Rum Patrikhanesi tek otorite olmaya devam etmiştir.²⁷ Bilindiği üzere Osmanlı milletine dâhil olmanın yalnızca etnik-dinî katılımla mümkün olduğu Osmanlı sisteminde bütün Ortodoks cemaatler Rum milletine dâhildir. Bu nedenle de Patrikhaneye tabidir. Dolayısıyla patrikliğin, tüm Ortodoksların Osmanlı nezdinde tanınmasını sağlayan idari ve siyasi fonksiyonu bulunmaktadır.²⁸ Bu öneminden dolayı zengin ve güç sahibi Fenerli aileler, Patrikhanede de etkili olabilmek için birbirleriyle kıyasıya rekabet

Kredi Yayınları, İstanbul 2010, s. 15.

22 Boğdan voyvodası Konstantin Kantemir'in oğludur. İstanbul'da öğrenim gören Kantemir,1710'da Ruslarla başlayan savaş sırasında Kırım Hanı Devlet Giray'ın telkiniyle Boğdan voyvodalığına getirilmiştir. Ancak bu sırada Osmanlı Devleti'nin zayıflayıp çökmekte olduğunu düşünmesi nedeniyle Rus Çarı I. Petro ile bir anlaşmaya varmıştır. Buna göre Boyarlar ve bütün tebaası Çarın himayesine girecek ve eski âdet gereğince beylik hakkı Dimitrie Kantemir ailesinde kalacaktır. Ancak 1712'de savaşta Rusların Prut Nehri kıyısında kuşatma altına alınması nedeniyle Osmanlı Devleti bundan sonra bölge yöneticilerini Fenerlilerden atamaya başlamıştır. Ayrıntılı bilgi için bk. Mıxai Maxim, "Kantemiroğlu Dimitrie Kantemir" *TDVİA*, 24, (2001), s. 320-321.

23 Kemal H. Karpat, *Balkanlar'da Osmanlı Mirası ve Milliyetçilik*, çev. Recep Boztemur, Timaş Yayınları, İstanbul 2012, s. 32-33.

24 Zeynep Sözen, *Fenerli Beyler*, s. 43.

25 Stefanos P. Papageorgiou, *Apo to Genos sto Ethnos*, s. 69.

26 Christine Philliou, "Osmanlı Yönetiminde Fenerli Nüfuzun Çözümlemesi", *Toplumsal Tarih Dergisi*, çev. Nilifer İlkaya, 193, (2010), s. 65.

27 Ramazan Erhan Güllü, *Türkiye'de Gayrimüslimlerin Yönetimi Osmanlı'dan Cumhuriyet'e*, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2018, s. 52.

28 Athanasios Anagnostopulu, "Tanzimat ve Rum Milletinin Kurumsal Çerçevesi, Cemaat Kurumları, Eğitim", *19. Yüzyıl İstanbul'da Gayrimüslimler*, ed. Pınelopi Stathis, çev. Foti ve Stefo Benlisoy, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2011, s. 1-5.

etmiştir.²⁹ Örneğin, maliyeti yüksek olan patriklik makamı³⁰ için patrik adaylarına düşük faizle borç vermeleri, başarılı olmaları hâlinde patriği istedikleri gibi yönlendirme imkânı tanımıştır. Ayrıca kilise meclisi olan Sinod'da kilise dışı üyelere ayrılan koltuklar da yine bu elit aileler arasında paylaşılmıştır.³¹ Dolayısıyla dil bilgileri, bilgi birikimleri, Patrikhane ile kurdukları siyasi ilişkiler ve kilisedeki görevleri nedeniyle Osmanlı yönetim sistemi içerisinde son derece kritik mevkiler elde etmişlerdir. Bu önemli görevler onları padişah ve çevresine fiziksel olarak yakınlaştırırken bu durum onları sultanın otoritesi altındaki Hristiyan egemenler olarak yönetim sistemine entegre etmiştir. Bu nedenle Fenerlilerin bir kısmı tıpkı Morad'daki kocabaşlar gibi kendi çıkarları ile devletin bütünlüğünün korunmasını bir tutmuştur.³² Aslında birbirleriyle rekabette olan Fenerli aileler, asla keskin bir ideolojiye sahip, siyasi ve sosyal bir grup oluşturmamıştır. Ancak on dokuzuncu yüzyılın başından itibaren kimi ailelerin yabancı güçlerle yakın olduğu bilinmektedir. Örneğin Souço ailesi Fransızlar ile, İpsilantis ailesi de Rusya ile yakın ilişkide olmuştur. Aslında bu durum daha çok onların siyasi manevraları ile ilgilidir. Çünkü bu elit aileler öncelikle var olmalarının Müslüman yöneticilerinin yararına olacak şekilde çalışmaktan geçtiğini çok iyi kavramışlardır. Bu nedenle Fenerlilerin, Türk menfaatlerine hizmet eden ve aynı zamanda birer Osmanlı yetkilisi olarak çok hassas bir konumları bulunmaktadır.³³ Bu ailelerin Osmanlı Devlet sistemindeki güçlü konumu 1821 senesinde çıkan Yunan ayaklanmasına kadar devam etmiştir.

Fenerli aileler arasında ismi sıklıkla zikredilen İpsilantis ailesi ile ilgili temel bilgilerimizi ilk basımı 1834 senesinde olan Ioannis Philemon'un klasik eseri *Dokimon Istorikon Peri Tis Ellinikis Epanastaseos* aracılığıyla edinmekteyiz.³⁴ İsmi Trabzon civarındaki İpsala kasabasından alan İpsilantis aile fertleri Bizans döneminde de özellikle Trabzon sarayında önemli pozisyonlar elde etmişlerdir.³⁵ Geçmişte bu aileden Konstantin Ksifilos İpsilantis'in 1390'da İmparator III. Manuel'in kızı ile evlendiği şeklinde bir rivayet bulunmaktadır. Ancak ailenin evlilik yoluyla Komnenos hanedanlığı ile bağ kurma girişimi tartışmalıdır.³⁶ Bununla birlikte aile, Bizans'ın yıkılmasının ardından Patrikhane ile yakın ilişkiler geliştirerek drogomanlık, Eflak ve Boğdan

29 John Koloopoulos, Thanos M. Veremis, *Modern Greece A History of since 1821*, Wiley Blackwell, West Sussex 2010, s. 18.

30 Osmanlı sisteminde din adamları prensip olarak kâr getiren işlerle uğraşmıyor ve vergilerden de muaf tutuluyordu. Ancak zamanla gayrimüslim din adamlarının Osmanlı hazinesine değişik vergiler ödemesi kural hâline gelmişti. Bunlardan en eskisi pişkeş olarak bilindi. 1641-1651 arasındaki kayıtlara göre Rum patriği 20.000 kuruş pişkeş ödüyordu. İnalık'a göre çıkış biçimi itibarıyla pişkeş bir vergiden ziyade daha çok bir hediye niteliğindedir ancak zamanla ödenmesi gerekli bir nakdî ödeme olarak yerleşmiştir. Bu konuda bk. M. Macit Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi*, s. 187.

31 Barbara Jelavich, *Balkan Tarihi 18. ve 19. Yüzyıllar*, s. 61.

32 Richard Clogg, *Modern Yunanistan Tarihi*, çev. Dilek Şendil, İletişim Yayınları, İstanbul 1997, s. 36.

33 Panayotis Alexandrou Papachristou, *The Three Faces of the Phanariots: An Inquiry in to the Role and Motivations of the Greek Nobility under Ottoman Rule 1683 – 1821*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Simon Fraser University 1992, s. 22-23, <http://summit.sfu.ca/item/3692> [Erişim tarihi: 25.04.2021].

34 Ioannis Philemon, *Dokimon Istorikon peri tis Ellinikis Epanastaseos*, yay. P. Soutsas, A. Ktena, Atina 1859.

35 Periklis Rodakis, *O Aleksandros Ypsilantis kai H Filiki*, Gordios Yayınları, Atina 1996, s. 15-21.

36 Elif Bayraktar Tellan, "Bir Osmanlı Müverrihi: Athanasios Komnenos Hypsilantis", *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 35/2, (2018), s. 176-177.

voyvodalığı gibi görevlerle Osmanlı döneminde de önemini korumuştur. Bu dönemde aileden ilk olarak Athanasos İpsilantis'in ismi ön plana çıkmıştır. Sultan III. Mustafa tarafından devlete hizmetlerinden dolayı ödüllendirilerek 1758'de Boğdan'ın yöneticiliğine atanmıştır. Athanasios İpsilantis'in oğlu Ioannis ise drogoman olarak devlete hizmet etmiş ve Osmanlı Devleti ile Prusya arasında yapılan ilk anlaşmanın hazırlanmasına katkı sağlamıştır. Ioannis İpsilantis'in oğlu olan Aleksandros İpsilantis de yurtdışında eğitimini tamamladıktan sonra Osmanlı Devleti'nde tercüman olarak çalışmaya başlamıştır. Küçük Kaynarca Anlaşması'ndaki yararlılıklarından dolayı ise 19 Eylül 1774 tarihinde sultan tarafından Eflak voyvodası olarak atanmıştır. Dolayısıyla Aleksandros İpsilantis, İpsilantis ailesinden olup Eflak'ı yöneten ilk kişidir. Padişah III. Selim ile yakın ilişkiler geliştirmesi nedeniyle iki sene dört ay boyunca Boğdan'ın yönetimi ile görevlendirilmiştir. Ancak burada Eflak'ta olduğu gibi başarılı olamamıştır. 1798'de İstanbul'a geri dönmüş ve 1808'deki idamına kadar orada yaşamıştır. 1799'da ise oğlu Konstantinos, Boğdan beyi olmuştur. 1760'da İstanbul'da doğan Konstantinos İpsilantis ise Almanya'da iyi bir eğitim almıştır. Babasının Boğdan beyi olmasının ardından 1796 senesinde drogoman olmuş, 1799'da da Boğdan'a görevlendirilmiştir.³⁷ Dolayısıyla İpsilantis ailesi, Osmanlı yönetiminde üst düzey görevler yapan ve devlete yararlılıkları olan önemli Fenerli ailelerden biridir. Ancak aile, Aleksandros İpsilantis'in Yunan İsyanı'ndaki rolü sebebiyle Osmanlı yönetimi tarafından hain ilan edilmiş ve sonraki süreçte tüm Fenerliler devlet kademelerindeki görevlerinden bir süreliğine uzaklaştırılmıştır.

2. Filiki Eteria

On dokuzuncu yüzyılda ulusal bağımsızlığın kazanılması adına milliyetçi niteliklere sahip pek çok gizli dernek kurulmuştur. Özellikle Paris, Pisa, Trieste, Venedik, Viyana, Bükreş, Budapeşte, Odessa, Yaş gibi ticaret ile zenginleşen Yunan diasporasının yaşadığı bu merkezlerde eğitim ve basın-yayın faaliyetlerinin yoğun olması nedeniyle buralar ulusal bilinçlenme adına önemli merkezler olmuştur.³⁸

Filiki Eteria, Yunan bağımsızlığını amaçlayan ilk ve tek örgütlenme olmamakla birlikte şüphesiz bu oluşumlar içerisinde en bilineni ve en etkilisidir.³⁹ Nikolaos Skoufas, Emmanuil Ksantos ve Athanasios Tsakalof olmak üzere üç kurucu üyesi bulunmaktadır. Bunlardan Nikolaos Skoufas, yaklaşık olarak 1779'da Arta⁴⁰, Kompoti'de doğmuştur. Pisa Üniversitesinde

37 Periklis Rodakis, *O Aleksandros Ypsilantis katı H Filiki*, s. 22-35.

38 John Koliopoulos, Thanos M. Veremis, *Modern Greece A History of since 1821*, s. 16.

39 İlk örgütlenme; yazıları, şiirleri ve çevirileriyle Yunan bağımsızlık hareketinin en önemli ideologu olan Regas Feraios'un (ya da Velestinli Regas) 1796'da kurmuş olduğu Filiki'dir. Yunanlar tarafından kurulan ikinci dernek ise 1812'de Atina'da kurulmuş olan İngiliz destekli Müzik Dostları Derneği'dir. Ancak bu oluşum kısa sürede Rus etkisine girerek onlardan para yardımı alır hâle gelmiştir. Dolayısıyla kapalı bir örgüt olarak kalan derneğin üye sayısı hiçbir zaman iki yüz kişiyi geçmemiştir. Atina'da İngilizlerin desteğiyle kurulan *Philomousos Eteria* da aralarında Rus Çarı Aleksander ve Kapodistrias gibi önemli destekçilerinin başlılarıyla kısa sürede büyümüştür. Bu konuda bk. Stefanos P. Pageorgiou, *Apo to Genos sto Ethnos*, 2005, s. 84-85; Thasos Vournas, *Filiki Etaria A: To paranomo Organitiko tis, B: O Diogmos tis apo tous Ksenous*, Afoi Tolidi Yayınları, Atina 1982, s. 8.

40 Arta, 1429'da Rumeli Beylerbeyi Sinan Paşa'nın Yanya'yı fethetmesinin ardından Epir despotunun vassal olarak

okurken orada Carbonari Hareketi'nden⁴¹ etkilenmiş ve buradaki eğitiminin ardından Rusya'ya gitmiştir. Emmanuil Ksantos ise 1772'de Patmos⁴² Adası'nda doğmuştur. 1810'da Odessa'da tüccar olarak bulunmaktadır. 1812'de bir süreliğine ticaret yapmak için İstanbul'da bulunan Ksantos, 1813'te Odessa'ya giderek orada Skoufas ve Tsakalof ile tanışmıştır. Athanasios Tsakalof ise 1790'da Yanya'da dünyaya gelmiştir. Babası Nikiforos Tsakalof, Moskova'da ticaret ile uğraşmaktadır. Bu nedenle Moskova'da ilk eğitimini alan Tsakalof, üniversite eğitimi için Paris'e gitmiş ve orada bulunduğu sırada önemli kişilerle tanışma fırsatı bulmuştur. Paris'te bulunduğu sırada *Elinoglosson Ksanadoxion (Yabancı Diller Oteli)* isimli derneğe katılmıştır.⁴³ Bu oluşum, 1809'da Paris'te Selanikli bir aydın olan Eflak'ın siyasi temsilcisi Kalimahi ve Grigorio Zaliki tarafından kurulmuştur. Derneğin görünen amacı, bir eğitim programı aracılığıyla Yunanların kültür düzeyini yükseltmek ve Paris'te eğitim gören Yunan gençlerine burs vermektir. Bu amaçla dernek, üyelerinden para toplamaktadır. Ancak toplanan yardımlarının bir kısmı, Yunanistan'da zamanı geldiğinde kullanılmak üzere silah ve cephane alımına ayrılmıştır.⁴⁴ Derneğin bir üyesi de İpsilantis ailesinden Dimitrios İpsilantis'tir. 1815'e kadar gelişen bu oluşum, Mora, Epir ve Makedonya'da faaliyet göstermiştir. Napolyon'un düşüşü ile merkezi, Paris'ten Moskova'ya taşınmıştır. Bu taşınmanın arka planında daha sonra adını sıklıkla zikredeceğimiz Kapodistrias'ın hem de Bonapart sonrasında Rusya'nın Yunan problemi ile ilgilenmesi yatmaktadır. Ancak 1813'e gelindiğinde örgütün önemi giderek azalmıştır.⁴⁵

1814 senesine gelindiğinde çeşitli nedenlerle Rusya'da bulunan N. Skoufas, E. Ksanthos, A. Tsakalof, Odessa'da 14 Eylül tarihinde yeni bir örgüt kurmuşlardır. Aynı yılın Aralık ayında eğitim gördüğü Paris'ten Moskova'ya gelmiş olan Georgios Seferis, örgüte katılan ilk kişi olmuştur. Kısa sürede bu oluşum ile ilgili bilgileri alan Seferis, bir süre sonra örgütü tanıtmak amacıyla Paris ve Viyana'ya gitmiştir.⁴⁶ Filiki Eteria'nın ilk faaliyetleri hakkında yeterli bilgi elimizde mevcut değildir. Çünkü gerek Tsakalof gerekse Skoufas bunlarla ilgili hiçbir şey yazmamıştır. Bu yüzden dernek ile ilgili ilk bilgilerimiz Ksantos'un yazdıklarından elde edilmektedir. Önceleri isimsiz kurulan bu örgüte adını, Skoufas ve Tsakalof vermiştir. Filiki, kısa sürede Osmanlı Devleti'nin

Osmanlı Devleti'ni tanımasıyla birlikte 1449'da Osmanlı egemenliğine girmiştir. Şehrin ismi bu dönemde Narda olarak değiştirilmiştir. Bu konuda bk. İdris Bostan, "Narda", *TDVİA*, 32, (2006), s. 385.

- 41 Viyana Kongresi'nden sonra İtalya'nın anayasal düzene geçmesinde ve siyasal birliğine kavuşmasında rol oynayan gizli oluşumlardan biridir. İsmi İtalyanca "Carbonaro" yani Kömürçü kelimesinden gelen bu dernek bu ismi gerçek amacını gizlemek için kullanmıştır. İlk kez Fransız İşgali döneminde Fransızları ülkeden çıkartmak amacıyla Napoli Krallığı'nda kurulan derneğin üyelerinin çoğunluğu Calabrialı kömürçülerden oluşmaktadır. Dernek, küçük hücreler halinde örgütlenmiştir. Birer şube demek olan bu küçük gruplara "satış yeri" anlamındaki "Vendita" denmiştir. Yirmi vendita bir araya geldiğinde bir "Ana Vendita" oluşmaktadır. Derneğin üyeleri "Ustalar ve Çıraklar" olmak üzere iki gruba ayrılmıştır. Bk. Mithat Atabay, *Aydınlanma Çağı ve Avrupa*, Nobel Yayınları, Ankara 2004, s. 138-139.
- 42 Patmos, Ege Denizi'nin güneydoğusunda yer alan ve On İki Ada olarak tabir edilen adalardan biridir. Bu konuda bk. Cevdet Küçük, "On İki Ada", *TDVİA*, 33, (2007), s. 353.
- 43 I. K. Mazarakis-Ainian, *H Filiki Etaria*, Ethniko İstoriko Mousio Yayınları, Atina 2007, s. 9-10.
- 44 Thasos Vournas, *H Filiki Etaria*, s. 8, 11.
- 45 Stefanos P. Papageorgiou, *Apo to Genos sto Ethnos*, s. 84-85.
- 46 I. K. Mazarakis-Ainian, *H Filiki Etaria*, s. 13.

Balkan topraklarındaki stratejik şehirlerde pek çok üyeye sahip olmuştur. Bu nedenle sadece Yunanlar değil, Moldovyalılar, Ulahlar, Bulgarlar ve Sırp lar arasında da üye sayısını arttırmıştır.⁴⁷ Aslında sanılanın aksine örgütün esas tabanı, Fenerliler gibi zengin Yunanlar değil, halk kesimine yakın kimselerdir. Daha sonra bu oluşumun bir üyesi olacak olan Nikolaos İpsilantis, anılarında dernek programının ovadaki bir çobanın bile anlayabileceği şekilde basit bir halk Yunancası ile yazıldığını belirtmiştir. Örgüte son katılanlardan biri de Osmanlı sultanından kaçarak Rusya'ya sığınmış olan Filiki Eteria'daki dört İpsilantis'in babası olan Konstantinos İpsilantis'tir.⁴⁸

Filiki Eteria oluşturulurken mason derneğinden özellikle de Carbonari derneğinden etkilenmiştir. Bu nedenle onlar da yazışmalarında kriptolu bir dil kullanarak isimlere ve fiillere farklı kodlar vermiştir. Örneğin, arkadaş yerine çiçek, dernek başkanı için yağmur, düşman için diken, tüfek için ağaç, İtalyanlar için tatlı, İngilizler için demir, Ermeniler için zengin, Çar Aleksandros için İnsansever kodunu kullanmıştır. Bunlar dışında Mora için 2, Hdra Adası için 6, Spetses Adası için 5, Yanya için 20, Rumeli için 26, Bükreş için 39, İzmir için 68 ve İstanbul için de 62 sayıları verilerek birtakım yer isimleri kodlanmıştır. 12 kişiden oluşan dernek yöneticileri [AB: Atanasios Tsakalof, AG: Nikolas Skoufas, AE: Filippouli Antonios Komizopoulos, AP: Aleksandros İpsilantis, AZ: Antimos Gaziz, AH: Athanasios Sekeris, AI: Panagiotis Anagnostopolulos, AT: Emmanouil Ksantos, AL: Georgios Leventis, AΞ/AKS: Nikolaos Pacimadis, AM: Papaflessas (Grigorios Dikaos), AD: Emmanuil Ksantos fakat daha sonra bu kodu Galatis kullanmıştır. (AP için bir açıklama olmamakla birlikte bu kodu belki Aleksandros İpsilantis de kullanmış olabilir.)] de kendi aralarında isimlerini şifreli bir şekilde kullanmışlardır.⁴⁹

Örgütün iki farklı hedefi bulunmaktadır. Bunlardan biri öncelikle çıkması olası bir Türk-Rus savaşının yaratacağı karmaşa ortamından yararlanarak genel bir ayaklanmayla Yunanların Osmanlı Devleti'nden bağımsızlığını kazanmasıdır. Bir diğer amaç ise acil olarak yabancı himayesi bulmaktır. Çünkü yabancı bir gücün güvencesi olmadan başarı sağlanamayacağı üzerinde durulmaktadır ve bunun içinde ilk akla gelen ülke Rusya'dır.⁵⁰ Rusya'dan yardım alabilmek için ilk olarak 1816'da dernek üyelerinden İtali Adası'ndan Galatis, St. Petersburg'a gelerek Ioannis Kapodistrias ile görüşmüş ve genel bir ayaklanma ile Türk egemenliğinden kurtulma hedef ve planlarından bahsetmiştir.⁵¹ Korfu doğumlu bir Yunan olan ve gelecekte kurulacak Yunan Devleti'nin de ilk devlet başkanı olacak olan Ioannis Kapodistrias, o sırada Rus Dış İşleri Bakanlığı'nda çalışan ve Rusya'yı uluslararası kongrelerde temsil eden bir diplomattır.⁵²

47 Periklis Rodakis, *O Aleksandros Ypsilantis*, s. 90-93, 185.

48 Olga Borisovna Sparo, *H Apeleutheroi tis Ellados kai H Rosia (1821-1829)*, çev. A. Sarantopoulou, G. Feksi Yayınları, Atina 1971, s. 34-35.

49 Ayrıntı için bk. Thasos Vournas, *H Filiki Etairia*, s. 70-74.

50 I. K. Mazarakis-Ainian, *H Filiki Etairia*, s. 18.

51 Ioannis Kapodistrias, *Arheion Ioannou Kapodistria Autobiografia*, C/A, ed. Kostas Dafnis, K. T. Dimaras, Aristidis Stergellis, Etairia Kerkiraikon Spoudon Yayınları, Kerkira 1976, s. 36.

52 John A. Petropoulos, *Politics and Statecraft in the Kingdom of Greece 1833 - 1843*, s. 107.

Skoufas, 1816'da dernek merkezini Moskova'ya taşımıştır. Zira Rus toprakları, Sırbistan ve Tuna Beylikleri ile iletişimin en kolay sağlandığı yerdir. Ayrıca Kapodistrias, örgütün Rusya'daki en büyük destekçisi hâline gelmiştir.⁵³ Galatis, Rusya'daki faaliyetlerinin Babıali tarafından öğrenilmesi üzerine bir süreliğine hapse atılmış ancak daha sonra Rusya'nın himayesine başvurarak hapisten çıkmıştır. Aynı yılın bahar ayında örgüt üyelerinden Konstantinos İpsilantis, bulunduğu St. Petersburg'dan, Sırbistan'daki gelişmeleri yakından takip ederek Sırp ayaklanmasını Yunanlar adına fırsata dönüştürecek planlar yapmıştır. Ancak görüşlerinin Rus çevrelerinde kabul görmemesi nedeniyle vefatına kadar yaşayacağı Kiev'e gitmek zorunda kalmıştır. Kapodistrias ise Çarın aksine Yunan meselesi ile çok yakından ilgilenmekte olup zamansız bir isyanı önlemeye çalışmaktadır. Ancak 1817'nin başında Sırp'ların ayaklanması, Yunan İsyanı için uygun bir ortam meydana getirir gibi olmuştur. Bu nedenle Filiki üyelerinden Leventis ve Galatis'in Filiki üyesi yaptıkları, Rus ordusunda görevli Mihail T. Leonardos'un yardımlarıyla Sırp İsyanı'nın lideri Kara Yorgi'nin Sırbistan'a geçişi sağlanmıştır.⁵⁴ Ancak Avusturya polisinin durumdan haberdar olması ve Belgrad Paşası'na haber vermesiyle bu girişim başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Tsakalof, derneğe yapılacak maddi yardımlar için öncelikle Rumeli ve Mora'da tahkikatların yapılarak örgüte yeni girişlerin şimdilik durdurulması gerektiği kanaatindeydi. Ona göre öncelikle Adalar'daki deniz gücü hesaplanmalı, sonrasında hareketin başına geçecek bir lider bulunmalıdır. Fakat yapılan görüşmelerde ilk olarak her bölgenin ayrı liderinin olduğu bir yapı üzerinde durulmuştur. Buna göre G. Olimpios'un Sırbistan için adı öne çıkarken G. Leventis, T. Negris, Pentedekasi Tuna Beylikleri'nde; Anagnostopoulos ve Athanasios Sekeris, Beserabya, D. Vatikiotis, Hacmihalis Bulgaristan'da ve G. Farmakis de Makedonya ve Trakya'da faaliyet gösterecek kişiler olarak planlanmıştır.⁵⁵

Yedi Ada, 1817 ve 1818 tarihleri arasında Filiki Eteria'nın en güçlü merkezi olmuştur. Etki alanı oradan da Epir, Zakynthos ve hatta Tepedelenli Ali Paşa'nın hükümlerine kadar yayılmıştır. Nitekim Ali Paşa'nın Osmanlı Devleti ile çatışma hâlinde olması onlara istediği rahat ortamı sağlamıştır. Bu sırada Aleksandros İpsilantis de Filiki Eteria'nın varlığını kardeşinden öğrenmiştir. Ancak bu oluşum ile ilgili ayrıntıları öğrenmeden ona katılmamıştır.⁵⁶

Filiki Eteria üyelerinin üzerinde durduğu bir başka önemli husus da Tepedelenli Ali Paşa ile iletişim kurmaktır. Bunun için 1814 senesinde Ali Paşa ile tanışmış olan Patras'taki Rus konsolosun tercümanı Ioannis K. Paparrigopoulos'tan yardım istemişlerdir. Bu nedenle Paparrigopoulos 1818'de Filiki Eteria ile ilgili olarak Ali Paşa'yı pek çok defa ziyaret etmiştir.⁵⁷ 1817-1818 senesi kış ve bahar aylarında üç kurucu üye Ksantos'un İstanbul'daki evinde buluşarak ne yapacakları üzerine görüşmeler yapmıştır. Çünkü İstanbul gerek Osmanlı Devleti'nin merkezi olması gerekse

53 Olga Borisovna Sparo, *H Apeleuterosi tis Ellados kai H Rosia*, s. 36-41.

54 Beserabya'da bulunduğu sırada Filiki Eteria ile temasa geçen Kara Yorgi, Yaş'ta örgüte üye olmuş ve 28 Haziran'da illegal biçimde Sırbistan'a geçişi sağlanmıştır. Ayrıntı için bk. Selim Aslantaş, *Osmanlı'da Sırp İsyanları 19. Yüzyılım Şafağında Balkanlar*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2007, s. 161-163.

55 I. K. Mazarakis-Ainian, *H Filiki Etairia*, s. 19-20.

56 Periklis Rodakis, *O Aleksandros Ypsilantis kai H Filiki*, s. 119, 149-150.

57 I. K. Mazarakis-Ainian, *H Filiki Etairia*, s. 35.

toplumun tüm katmanlarından Yunanların yaşadığı bir yer olması nedeniyle örgüt faaliyetleri için önemli bir merkez konumundadır.⁵⁸1818'de örgütün önemli ve güçlü bir kısmı Odessa'da kalmakla birlikte merkez bir süreliğine İstanbul'a taşınmıştır. Filiki üyelerinin Osmanlı ülkesinde bulunduğu iki ay boyunca Filiki'ye pek çok katılım olmuştur. Nikolaos İpsilantis, bir süre sonra kardeşi Dimitrios İpsilantis'i derneğe üye yapmıştır. Filiki Eteria faaliyetlerine devam ederken Rusya'nın farklı şehirlerinde ticaret ve dostluk dernekleri adı altında pek çok ayrı oluşum meydana gelmiştir. Bunlardan biri yine Odessa'da kurulan Filomousos Graikiki Emboriki Eteri'dir.⁵⁹

Aslında Yunanların hedefi, mücadelelerini örgütlü hâle getirebilmektir. Bunun için de öncelikli olarak bu oluşumun başına etkili bir başkan getirmeye çalışmışlardır. Filiki üyelerinin yapmış olduğu uzun süren görüşmeler sonucunda bunun için en uygun kişinin Çar ile yakın ilişkileri olan Ioannis Kapodistrias olduğuna karar verilmiştir. Bu teklif, 1820'de Rusya'ya giden Ksantos tarafından yapılmıştır. Ancak Kapodistrias, o sırada Rusya'nın dış işleri bakanı olması nedeniyle bu teklifi kabul etmemiştir⁶⁰ ve Ksantos'a başkanlık için uygun olabilecek bir isim önermiştir. O da yıllar önce tanıştığı Aleksandros İpsilantis'tir.⁶¹

2.1. Filiki Eteria Başkanı Olarak Aleksandros İpsilantis

Aleksandros İpsilantis 1792'de İstanbul'da dünyaya gelmiştir ve babası Boğdan'a görevlendirilinceye kadar İstanbul'da yaşamıştır. Genellikle 1725-1805 tarihleri arasında yaşamış olan dedesi Aleksandros İpsilantis ile karıştırılmaktadır. Babası, 1806'da Ruslarla iş birliği yaptığı gerekçesiyle Osmanlı sultanının kendisini cezalandıracağı korkusuyla Rusya'ya kaçmıştır.⁶² Aleksandros İpsilantis de bu nedenle eğitimine Rusya'da devam etmiş ve oradaki bir askerî okuldan 24 Temmuz 1810 tarihinde mezun olmuştur.⁶³ 1812'de Rus ordusuna teğmen olarak giren İpsilantis, Rusya'nın Napolyon'a karşı yapmış olduğu savaşlarda⁶⁴ yer almıştır.⁶⁵ 1814'te St. Petersburg'da bulunduğu sırada Rusya'nın Viyana Büyükelçiliğinde sekreter olarak çalışan Ioannis Kapodistrias

58 David Brewer, *The Greek War of Independence The Struggle for Freedom Ottoman Oppression and Birth of the Modern Greek Nation*, The Overlook Press, New York 2001, s. 30.

59 I. K. Mazarakis-Ainian, *H Filiki Etaria*, s. 23, 42.

60 I. K. Mazarakis-Ainian, *H Filiki Etaria*, s. 47-48.

61 Periklis Rodakis, *O Aleksandros Ypsilantis kai H Filiki*, s. 163.

62 Ioannis D. Dimakis, "O Aleksandros Ypsilantis prin apo tin Epanastasi tou 1821", *Mnimi Aleksandros Ypsilanti 200 Hronia apo tin Gennisi tou (1792 - 1992)*, Makedonikon Spoudon Yayınları, Selanik 1995, s. 36.

63 Periklis Rodakis, *O Aleksandros Ypsilantis kai H Filiki*, s. 33.

64 Fransız Devrimi sonrasında Napolyon'un yapmış olduğu savaşlar, sadece toprak kazanımını değil, aynı zamanda ele geçirilen ülkelerdeki siyasi ve toplumsal yapıyı değiştirmeyi amaçlamıştır. Bu nedenle Fransız Devrimi'nin ürettiği eşitlik, özgürlük, milliyetçilik gibi liberal kavramlar, çok uluslu monarşiler için en büyük tehdit unsuru hâline gelmiştir. Bk. Craig Calhoun, *Milliyetçilik*, çev. Bilgen Sütçüoğlu, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2007, s. 19; William McNeill, *Avrupa Tarihinin Oluşumu*, çev. Yusuf Kaplan, Külliyyat Yayınları, İstanbul 2008, s. 172-173. Napolyon'un Orta Avrupa'yı yeniden şekillendirdiği bu süreçte Rusya, Avrupa siyasetinde Rusya'nın karşısında yer alan Britanya, Avusturya, İsveç gibi ülkelerin yanında yer aldı. Rusya 1805'te Austerlitz'de Fransa'ya karşı büyük bir yenilgi almıştır. Bu mücadeleler Fransa'nın 1812'deki yenilgisine kadar devam etmiştir. Ayrıntı için bk. Paul Bushkovitch, *Rusya'nın Kısa Tarihi*, çev. Mehmet Doğan, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul 2016, s. 156, 158.

65 Ioannis D. Dimakis, "O Aleksandros Ypsilantis prin apo tin Epanastasi tou 1821", s. 37.

ile tanışmıştır. Kapodistrias ismi, o süreçte Fransız ordularının altüst ettiği Avrupa'nın yeniden şekillendirilmesinde büyük rol oynayan Viyana Kongresi'nde öne çıkmaktadır.⁶⁶

1816'da Çar tarafından albaylığa terfi ettirilen Aleksandros İpsilantis, 1818'de annesinin rahatsızlığı nedeniyle Rusya'ya geri dönmüştür. Osmanlı Devleti'nden ayrılmaya yönelik bir Yunan hareketinin varlığından da bu sırada haberdar olmuştur. Zira 1818'de kardeşi Nikolaos, Filiki Eteria üyesi olmuştur. Ardından diğer kardeşi Georgios'u, 1820'lerin başında da bir diğer kardeşi Dimitrios İpsilantis'i Filiki'ye üye yapmıştır.⁶⁷ Aleksandros İpsilantis'in Filiki ile tanışması 1820 senesindedir. Çünkü Kapodistrias'ın Filiki Eteria'nın başkanlığını reddedip Aleksandros İpsilantis'i işaret etmesinin ardından Ksantos kendisiyle iletişime geçmiştir. Ksantos, 1818'de Skoufas'un ölümü sonrası örgütün en önemli sözcüsü konumuna gelmiştir.⁶⁸ Yapılan görüşmede İpsilantis'e bu oluşumun başına geçmesini teklif etmiştir. İpsilantis ise bu teklifle ilgili olarak öncelikle Kapodistrias ile görüşmüş, ardından da 15 Haziran 1820 tarihinde Filiki Eteria'nın başına geçmeyi kabul etmiştir. İpsilantis, başkanlığı kabul ettiğinde karşısında Osmanlı Devleti'ne karşı genel bir ayaklanma çıkartma amacıyla olan örgütlü bir oluşum bulmuştur.⁶⁹

İpsilantis ilk olarak Rusların ve bölge halkının kendisini destekleyeceği umuduyla yanındaki birkaç Yunan ve Rus yöneticiyle birlikte Rusya'dan Moldovya'ya hareket etmiştir. Orada bulunduğu sırada yapılan görüşmelerin öncelikli konusu ayaklanmanın nereden başlatılacağı olmuştur. Ancak bu sırada Ali Paşa'nın Osmanlı Devleti'ne isyanı⁷⁰ Yunan ayaklanması için beklenen fırsatı vermiştir.⁷¹

Görüşmeler sonunda, isyanın Tuna Prenslikleri'nde başlaması kararı alınmıştır. Bunda Osmanlı egemenliğinde yaşayan diğer halkları da içine alan "Pan-balkan" isyanı çıkartmak amacı da bulunmaktadır.⁷² Bu nedenle Tuna bölgesinde bir isyan başlatmadan önce ilk durak Ekim 1820 tarihinde pek çok Filiki üyesinin yaşadığı Odessa olmuştur. Burada öncelikle para ve silah tedariki yapılarak planın ayrıntıları üzerine çalışılmıştır. İpsilantis'e Rusya'daki en büyük destek Çarlık hükümetinin aksine Dekabristlerden⁷³ gelmiştir. Zira bu liberal subaylar,

66 Periklis Rodakis, *O Aleksandros Ypsilantis kai H Filiki*, s. 35.

67 Ioannis D. Dimakis, "O Aleksandros Ypsilantis prin apo tin Epanastasi tou 1821", s. 45-46.

68 David Brewer, *The Greek War of Independence*, s. 33.

69 Ayrıntı için bk. Ioannis Philemon, *Dokimon Istorikon peri tis Filikis Etarias*, yay. T. Kontakis, N. Loulaki, Nauplia 1834, s. 253-254.

70 Ali Paşa'nın isyanına giden süreç için ayrıntılı bilgi bk. Hamiyet Sezer Feyzioğlu, *Bir Osmanlı Valisinin Hazin Sonu Tepedelenli Ali Paşa İsyanı*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2017, s. 131-142.

71 W. Alison Phillips, *The War of Greek Independence 1821 - 1833*, Smith Eldergera Co, London 1897, s. 24-30.

72 Kontantinos Svolopoulou, "O Aleksandros Ypsilantis kai i Eksegersi stis Paradounavies Igemonies Mia Epanektimisi", *Mnimi Aleksandros Ypsilanti 200 Hronia Apo tin Gennisi tou (1792-1992)*, Makedonikon Spoudon Yayınları, Selanik 1995, s. 65.

73 Kendilerine Aralıkçılar da denilen bu devrimci subaylar, otokratik Rus Çarlığı'nı ortadan kaldırıp anayasal temelli bir sistemi Rusya'da tesis etmeye çalışmıştır. Bu subaylar özellikle Fransız Devriminin ürettiği ideolojilerinin etkisi altında kalmıştır. Ancak 1825'de başarısız bir isyan girişimleri olmuştur. Ayrıntı için bk. George Vernadsky, *Rusya Tarihi*, çev. Doğukan Mızrak, Egemen Ç. Mızrak, Selenge Yayınları, İstanbul 2019, s. 262-263; Ayrıca bk. Anatole G. Mazour, *The First Russian Revolution 1825 Dekembrist Movement It's Origins Development and Significance*,

Yunan propagandası yapmakla kalmayıp Filiki Eteria'ya silah yardımı dâhil olmak üzere her türlü yardımı yapmıştır. Özellikle Dekabristlerin öne çıkan isimlerinden M. Orlof'un evi Filiki üyelerinin toplandığı siyasi bir lokal hâline gelmiştir. Dekabrist subaylardan R. Lipranti, günlüğüne Aleksandros İpsilantis ile Akkerman⁷⁴ ve İsmail'de⁷⁵ pek çok defa buluştuğunu yazmıştır.⁷⁶

Aleksandros İpsilantis, Filiki Eteria'nın başkanlığını kabul etmesinin üzerinden dokuz ay geçtikten sonra 22 Şubat 1821 tarihinde bölgede bulunan pek çok kimseyle anlaşarak Eflak'a doğru hareket etmiştir. Bundan iki gün sonra da tüm Filiki üyelerine hitaben bir bildiri yayınlarak onları da bu harekete davet etmiştir.⁷⁷ Öyle ki Boğdan Prensi Mihail Souço'yu cemiyete üye yapmayı başarmış ve bölgedeki önemli Rumenlerden biri olan T. Vladimeresko ile de anlaşma sağlamıştır. Ayrıca Tuna Prenslikleri'nin konumu stratejik açıdan mükemmeldir. Böylelikle hem Rusya'dan yardım alınabilecek hem de diğer Balkan halklarının bu isyanın içine çekilmesi mümkün olacaktır. Ancak bölgede son derece kırılğan bir yapı söz konusudur. Çünkü 1812-1818 yılları arasında Eflak'ı yöneten Karaca ile 1812-1819 tarihleri arasında Boğdan'ı yöneten S. Kallimahi'nin yönetimi altında bölgenin yerel halkı Boyarlar ve köylüler büyük ekonomik baskılara maruz kalmıştır. 1818'de yönetime gelen Aleksandros Souço ise Ocak 1821 tarihinde ölmüş, Şubat ayında da Vladimiresko isyan etmiştir. Aslında bu isyan doğrudan Osmanlı yönetimine karşı olmayıp bölgede Fenerlilerin yönetiminden önceki idareye geri dönebilmeyi amaçlamaktadır. İpsilantis de tam bu sırada isyan etmiştir.⁷⁸

Aslında Eflak Beyi Aleksandros Souço'nun 18 Ocak'taki ölümünün ardından Osmanlı yönetiminin onun yerine S. Kallimahi'yi seçmesi ve onun, görev yerine gelmesine kadarki sürede T. Vladimiresko'nun isyanı, İpsilantis'in ayaklanmasını başlatmak için Tuna bölgesini seçmesini kolaylaştırmıştır.⁷⁹ Ancak Rusya'dan yardım alacağı umuduyla hareket eden Aleksandros İpsilantis için durum beklediği gibi olmamıştır. Rus Çarı Aleksandros, 1816'dan itibaren Filiki Eteria'nın varlığından haberdar olmasına rağmen İtalya ve İspanya'daki devrimci örgütlerin Kutsal İttifak'ta büyük panik yaratması nedeniyle İpsilantis'in bu hareketine yardım etmekten

University of California Press, California 1937, s. 51-58.

74 Odessa eyaletinde bir şehir olan Akkerman, Rusya'nın en eski şehirlerinden olup önemli bir ticaret merkezi niteliğindedir. II. Bayezid döneminde Boğdanlılardan alınarak Rumeli Beylerbeyliğine bağlanmış ve 1812 senesinde yapılan Bükreş Antlaşması ile Ruslara bırakılmıştır. Bu konuda bk. Mustafa L. Bilge, "Akkirman", *TDVİA*, 2, (1989), s. 269-270.

75 Burası Besarabya'nın güneyinde Bucak denilen kesimde, Tuna'nın Karadeniz'e dökülen kollarından biri olan Kilya üzerinde Romanya sınırına yakın önemli bir liman şehridir. Bk. Ferudun Emecen, "İsmâil", *TDVİA*, 23, (2001), s. 82.

76 Olga Borisovna Sparo, *H Apeleuterosi tis Ellados kai H Rosia*, s. 46, 86-88.

77 Konstantinos K. Hatzopoulos, "O Thesmos tou «Genikou Epitropou tis Arhis» tis Filikis Etaireias kai o Aleksandros Ypsilantis", *Mnimi Aleksandros Ypsilanti 200 Hronia apo tin Gennisi tou (1792 – 1992)*, Makedonikon Spoudon Yayınları, Selanik 1995, s. 77.

78 Barbara Jelavich, *Balkan Tarihi 18. ve 19. Yüzyıllar*, s. 232-235.

79 Periklis Rodakis, *O Aleksandros Ypsilantis kai i Filiki*, s. 232.

kaçınmıştır.⁸⁰ Nitekim bununla ilgili olarak Rus Dış İşleri Bakanı Kapodistrias'ın, yakın arkadaşı Aleksandros Stourtz'a gönderdiği şahsi mektup bu durumu gözler önüne sermektedir. Fenerli bir aileye mensup olan ve aynı zamanda Moldovya yöneticisinin kuzeni olan Stourtz da Rus diplomasisinde 1809'da Kapodistrias'ın sekreteri olarak çalışmaya başlamış, 1814-1815 seneleri arasında Viyana'da gerçekleşen kongrelerde de Kapodistrias ile pek çok defa görüşmüştür.⁸¹

18/30 Mart 1821 tarihli mektupta Kapodistrias, Çarın, İpsilantis'in Yunanistan'ın "özgürleştirilmesi" adına yaptığı faaliyetleri kınadığını ve bu dakikadan sonra Avrupa'da bağımsızlık adına çıkan her türlü ayaklanmayı tehdit olarak gördüğünü belirtmiştir. Bu nedenle İpsilantis'in, isyanın açıkça bağımsızlığa yönelik olduğunu açıklamaları halinde amacına ulaşmasının zor olduğunu ve Yunanların kaybedeceğini belirtmiştir.⁸² Nitekim Rusya, Laibach Kongresi'ne katılmıştır ve kongrenin genel eğilimi, isyanların sadece toplumsal huzur için değil, aynı zamanda Avrupa monarşileri için de büyük bir tehdit oluşturduğu yönündedir. Dolayısıyla bu durumda İpsilantis de meşru hükümdarına isyan eden bir asi konumunda görülmektedir.⁸³

Stourtz, on beş gün sonra yani 2/14 Nisan tarihinde Kapodistrias'a cevap vermiştir. Mektubunda İpsilantis'in ayaklanmasını sürpriz bir şekilde öğrendiğini, bu durumu sevinç ve aynı zamanda tedirginlikle takip ettiğini belirtir. Zira 22 Şubat'ta Yunan, Bulgar ve Arnavutlardan oluşan bir ordu Yaş'a girmiştir. Ancak birtakım Türk kuvvetlerinin Galatis önderliğindeki bu orduyu delik deşik ettiğini belirtir.⁸⁴ Dolayısıyla bölgeye girdiğinde aradığı desteği bulamayan İpsilantis, Çar I. Aleksander'a ve Rus Konsolosluğuna mektup yazarak acil yardım talebini yinelemek zorunda kalmıştır. Ayrıca Mihail Souço'ya da ayaklanmadan ve bu sırada karşılaştığı problemlerden bahsettiği mektuplar göndermiştir.⁸⁵ Ancak Rusya, ilerleyen süreçte bu isyanı kınamakla kalmamış, Aleksandros İpsilantis'in yanı sıra Rus ordusundaki tüm İpsilantis kardeşlerin görevlerine son vererek Prut'ta bulunan Rus askerinin tarafsız kalması emrini vermiştir.⁸⁶ Bunun yanı sıra Rusya, Bükreş ve Yaş'ta bulunan konsoloslarını da geri çağırmıştır.⁸⁷ Ayrıca Kapodistrias, Çarın isteği doğrultusunda Rusya'nın İstanbul Büyükelçisi Stroganof'a 6/18 Temmuz 1821 tarihli resmî bir yazı göndererek Rusya adına İpsilantis'in bu hareketinin kınanması

80 Kontantinos Svolopoulou, "O Aleksandros Ypsilantis kai i Eksegersi stis Paradounavies Igegonis", s. 7.

81 Apostolos, E. Vakalopoulos, "Tharralea ipostiriksi tou Aleks. Ypsilanti apo ton Moldovo logio kai Roso Diplomatia Aleks. Stourtz meta tin Apokriksi tou kinimatos apo ton Tsaro Aleksandro A", *Mnimi Aleksandros Ypsilanti 200 Hronia apo tin Gennisi tou (1792 - 1992)*, Makedonikon Spoudon Yayınları, Selanik 1995, s. 22.

82 163. sayfadaki Aleksandros Stourtz'ya yazılan mektup Fransızcadır. Bu nedenle bu sayfadan 150 numaralı mektubun künyesindeki bilgiler alınmış ve s. 164'te yer alan Yunanca açıklamasından yararlanılmıştır. Ayrıntı için bk. Ioannis Kapodistrias, *Arheion Ioannou Kapodistria, C/ST*, ed. Kostas Dafnis, Etareia Kerkiraikon Spoudon Yayınları, Kerkira 1984, s. 163-164.

83 Lefteris Papakostas, *Anarhikos Politeumenoi Diplomatia kai Politiki stin Neoteri Ellada 1821-1936*, Angelaki Yayınları, Atina 2014, s. 43.

84 Apostolos, E. Vakalopoulos, "Tharralea İpostiriksi tou Aleks. Ypsilanti", s. 25.

85 Ayrıntılı bilgi için bk. Ioannis Philemon, *Dokimon Istorikon peri tis Ellinikis Epanastaseos*, s. 281-290.

86 Lefteris Papakostas, *Anarhikos Politeumenoi*, s. 47-48.

87 Barbara Jelavich, *Balkan Tarihi 18. ve 19. Yüzyıllar*, s. 236.

talimatını vermiştir.⁸⁸ Çarın aksine isyanı tüm gücüyle desteklemeye çalışan Kapodistrias, isyandan sonra ancak bir yıl daha Dış İşleri Bakanlığındaki görevine devam edebilmiştir.⁸⁹

Bölgedeki etnik, siyasi ve sosyal farklılıkları tam olarak kavrayamayan İpsilantis, düzenli Osmanlı orduları karşısında büyük bir yenilgi almıştır. 19 Haziran tarihinde Dragaşani'de almış olduğu yenilgi sonrasında ilk olarak Erdel'e geçmiştir.⁹⁰ Ardından kardeşleri ile birlikte önce Rus topraklarına oradan da Kıta Yunanistanı'na geçmek amacıyla Avusturya topraklarına ilerleyen Aleksandros İpsilantis ve kardeşleribu sırada Avusturya askerleri tarafından yakalanmışlardır. Aleksandros İpsilantis bundan sonra geri kalan yaşamının yedi yılını Avusturya'da hapisanede geçirmiştir.⁹¹ Filiki Eteria'nın son kuvvetleri de 29 Haziran'da mağlup edilmiş ve Osmanlı orduları Tuna Prenslükleri'ndeki isyanı tamamen kontrol altına almıştır.⁹²

İpsilantis'in başarısız girişimi sonrasında Mora'daki ayaklanma planı Filiki Eteria üyelerinden Grigorio Dikaios (Papaflessas) tarafından hazırlanmış ve bölgenin seçkinleri, imtiyazlı kişileri ve askerlerin büyük bir kısmı bununla ilgili olarak bilgilendirilmiştir.⁹³ Ardından Mora'da yeni bir isyan başlamıştır. İsyana kısa sürede geniş bir alana yayılarak 1821 yılının Nisan ayı sonunda bütün Orta ve Güney Yunanistan ile Ege Adaları'na sıçramıştır.⁹⁴ Ancak belirtmek gerekir ki 1821 senesinde Yunan İsyanı başladığı sırada Filiki Eteria'ya üye olanların bilinen sayısı 1.903'tür ve hâlâ tüm Yunanları temsil etmekten uzaktır.⁹⁵ İpsilantis'in ayaklanması her ne kadar Mora'daki isyanlarla bağlantılı olsa da sürece farklı dinamiklerin etki etmesi nedeniyle Eflak ve Boğdan'daki olaylar, ayrı olarak değerlendirilmelidir.

3. Tuna Prenslüklerinde İsyanın Ardından

1661 senesinden 1822 senesine kadar drogomanlık yani baş tercümanlık görevi kesintisiz bir şekilde belli başlı Fenerli elit aile üyeleri tarafından yürütülmüştür. Karacalar biri iki defa görev yapan 6, Souçolar 5, Murizisler biri iki defa görev yapan 5, Mavrokordatoslar 4, Gkikaslar 4, Kallimahiler ikisi iki defa görev yapan 3 ve son olarak İpsilantisler de 2 baş tercüman yetiştirmişlerdir. Fakat isyandan hemen sonra son baş tercüman Stavrakis Aristarhis, 1822'de

88 6/18 Temmuz 1821 tarihli yazı Fransızca olup 169-174. sayfalar arasındadır. Yunanca açıklaması ise sayfa 174-175 arasındadır. Burada yazının künyesi için sayfa 169'dan yararlanılmıştır. Ayrıntı için bk. Ioannis Kapodistrias, *Arheion Ioannou Kapodistria, C/ST*, s. 169, 174-175.

89 Pavlos B. Petridis, "Aleksandros Ypsilantis kai Ioannis Kapodistrias i koini tous Poreias ton Agona tis Ethnikis Anagenisis" *Mnini Aleksandros Ypsilanti 200 Hronia apo tin Gennisi tou (1792-1992)*, Makedonikon Spoudon Yayınları, Selanik 1995, s. 56.

90 Barbara Jelavich, *Balkan Tarihi 18. ve 19. Yüzyıllar*, s. 237.

91 Olga Borisovna Sparo, *H Apeleuterosi tis Ellados kai H Rosia*, s. 50.

92 Barbara Jelavich, *Balkan Tarihi 18. ve 19. Yüzyıllar*, s. 238.

93 Stefanos P. Papageorgiou, *Apo to Genos sto Ethnos*, s. 93-95.

94 M. Alaaddin Yalçınkaya, "III. Selim ve II. Mahmud Dönemleri Osmanlı Dış Politikası", *Türkler*, 12, (2002), s. 1061.

95 David Brewer, *The Greek War of Independence*, s. 34.

Bolu valisinin emriyle öldürülmüştür. Ardından da Haziran 1822'den itibaren baş tercümanlık görevi tamamen kaldırılarak yerine Bâb-ı Âli Tercüme Odası oluşturulmuştur.⁹⁶

1711'den itibaren başlayan Tuna Prenslikleri'ndeki Fenerli yönetimi, 1821'de son bulmuştur. Aradan geçen süre boyunca Fenerliler, on bir aile ve yetmiş dört farklı yönetim için aday temin etmiştir.⁹⁷ Patrikhane de İpsilantis'in ayaklanmasından nasibini almıştır. İsyanda rol oynadığı gerekçesiyle başta Patrik Gregorios⁹⁸ olmak üzere Efes, İzmit, Derki (Terkos), Edirne ve Selanik metropolitleri suçlu bulunarak idam edilmiştir.⁹⁹ İlerleyen süreçte Fenerlilerin itibar ve güven kaybederek Osmanlı yönetim sisteminden uzaklaşmaları ile onlardan boşalan “en prestijli cemaat” konumuna Ermeniler yükselmiştir.¹⁰⁰ Ancak Osmanlı yetkililerince Fenerli elitlerin sistemin dışına itilmesi istenen bir durum değildir. Bununla birlikte söz konusu elitlerin tamamının Osmanlı Devleti'nin mevcut durumunun değişmesinden yana olduğunu söylememiz de mümkün görünmemektedir. Nitekim Patrik Gregorios'un Boğdan'a tayin edilen Souço ve nankör bir firarinin oğlu olarak tanımladığı Aleksandros İpsilantis için aforoznameler yazdığı bilinmektedir. Patrik, burada onların önemsiz ve küçük iken yüce mevkilere getirildiğini, voyvodalık tahtı verilerek onurlandırıldığını, onların ise haince bir anlayışla devlete isyan ettiğini belirtmiştir. Buna rağmen kimi yorumlar bunların Osmanlı tehdidi altında yazıldığı iddiasındadır. Fakat Patrik Gregorios'un bu olaylardan çok öncesinde de Regas'a ve aydınlanmacı fikirler üreten Fransızlara yönelik olarak aforoznameler yayınladığı bilinmektedir. Nitekim Patriğin asılmasının hemen ardından Yunan hareketinin en önemli ideologlarından olan Adamantios Korais,¹⁰¹ sultanın kendi dostlarını astığını oysaki onlara kaftan giydirmesi gerektiğini söylemiştir.¹⁰²

Yunan İsyanı nedeniyle Fenerliler arasında da belli bir görüş birliği yoktur. Aksine Souço ailesi bu konuda farklı eğilimler göstermesi bakımından ilginçtir. 1819-1821 yılları arasında Boğdan Hospotarı Mihail Souço ile 1818-1821 yılları arasında Eflak hospotarı olan kardeşi Aleksandros

96 Dimitri Kitsikis, *Türk - Yunan İmparatorluğu*, çev. Volkan Aytar, İletişim Yayınları, İstanbul 1996, s. 161-164.

97 Barbara Jelavich, *Balkan Tarihi 18. ve 19. Yüzyıllar*, s. 113.

98 Patrik Gregorios, olaylar çıktıktan hemen sonra Paskalya Günü'ne denk gelen 22 Nisan 1821'de Sadrazam tarafından Babialı'ye çağırılmış ve kendisine olaylarla ilgili sorulmuştur. Patriğin yaşanan olaylardan haberinin olmadığını belirtmesi karşısında Sadrazam'ın “Bir avradın ettiği zınayı bilen sizlerin milletçe böyle bir olaydan haberim yoktu demenize itimat olunabilir mi” demiştir.” Ancak Patriğin olaydan haberinin olmadığını yinelemesine rağmen patrik idam edilmiştir. Ayrıntı için bk. Yücel Özkaya “1821Yunan (Eflak - Buğdan) İsyanları ve Avrupalıların İsyana Karşısındaki Tutumu”, *Üçüncü Askeri Tarih Semineri Tarih Boyunca Türk Yunan İlişkileri (20 Temmuz 1974'e Kadar)*, Genel Kurmay Basımevi, Ankara 1986, s. 121-122.

99 Elçin Macar, *Cumhuriyet Döneminde İstanbul Rum Patrikhanesi*, İletişim Yayınları, İstanbul 2003, s. 45.

100 Saro Dadyan, *Osmanlı'nın Gayrimüslim Tarihinden Notlar*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2011, s. 63-64.

101 Korais, Yunan ulusunun hem Osmanlı hem de Bizans etkilerinden uzaklaşarak eski klasik kültürünü geri kazanması ve de Yunanistan adıyla seküler bir devlet kurulması gerektiğini vurgulamıştır. Zira Ortodoks Hristiyanlığın Yunan milli kimliği için bir ön koşul olmadığını, aksine bir engel teşkil ettiğini ileri sürmüştür. Çünkü ona göre Ortodoks ruhban sınıfı, Osmanlı yetkilileri ile iş birliği içine girerek dinin özünü kirletmektedir. Bu nedenle Yunanlar, bu sınıfın hegemonyasından kurtulmak için iyi bir eğitim aracılığıyla Yunan klasiklerine erişerek iki bin yıllık Yunan, Roma ve Bizans tarihi arasında kesintisiz bir bütünlük kurabilmenin araçlarını oluşturabilmelidir. Ayrıntılı bilgi için bk. Ioannis N. Grigoriadis, *Kutsal Sentez Yunan ve Türk Milliyetçiliğine Dini Aşılacak*, çev. İdil Çetin, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2014, s. 37-40.

102 Herkül Milas, *Yunan Ulusunun Doğuşu*, İletişim Yayınları, İstanbul 1994, s. 143-144.

Souço örneği bu bakımdan önemlidir. Aleksandros Souço, Osmanlı Devleti'ne sadık bir yönetici olarak¹⁰³ Yunan İsyanı'nı bir felaket olarak nitelendirmiştir.¹⁰⁴ Oysaki kardeşi Mihail Souço, Filiki Eteria'ya katılmıştır. Zira onun bir Rus diplomatik kurye ile İstanbul'da bulunan Filiki Eteria'ya gönderdiği mektup bu durumu gözler önüne sermektedir. Mihail Souço, mektubunda Yunan zaferinin çok yakın olduğunu, İstanbul'un yanıp yıkılması gerektiğini belirtmekte ve de herkesi Sultana karşı ayaklanmaya davet etmektedir.¹⁰⁵

Fenerli elitlerin Osmanlı siyasi yapısıyla entegre oluşu ve Türk yöneticilerle yakın irtibatı halk tarafından da memnuniyetsizlikle karşılanmış ve onların Türk yöneticilere kültürel olarak benzediği şekilde yaygın bir kanı oluşmuştur. Buna göre, Hristiyan Türkler olarak adlandırılan Fenerli beylerin kıyafetlerinin, davranışlarının, yaşam stillerinin aynı Türkler gibi olduğu ve aralarındaki tek farkın isimleri olup onların cami yerine kiliseye gittikleri belirtilmiştir.¹⁰⁶ Aleksandros İpsilantis gibi "proto-milliyetçi" olarak tanımlanabilecek elitlerin önderliğinde başlayan Yunan İsyanı, Osmanlı Devleti'nde büyük bir güvensizlik yaratarak Fenerlileri sistem dışına itmiş olmasına rağmen ilerleyen süreçte iki taraf arasında bir uzlaşya gidildiğinden söz etmek mümkündür. Zira bir müddet sonra 1822'de öldürülen son baş tercüman Stavrakis Aristarhis'in üç oğlu da devlet kademelerinde üst mevkilere getirilmiştir. Örneğin, küçük oğlu Ioannis, uzun yıllar Berlin'de Osmanlı Büyükelçisi olarak çalışırken diğer oğlu Gregorios Aristarhis, Washington'da bulunmuştur, Fenerli bir aileden olan Aleksandros Karatheodori de 1878'de yapılan Berlin Kongresi'nde Osmanlı delegesinin başı olarak görev yapmıştır.¹⁰⁷ Dolayısıyla belirsizliklerle dolu geçiş döneminde kendisinin ve ulusunun geleceğini bağımsızlıktan ziyade Osmanlı siyasi sistemi içindeki uzlaşya gören bir anlayışın varlığı mevcut olup bunun farklı bir yansıması Helen-Osmanlılığı¹⁰⁸ ideolojisine dek uzanmıştır.

Sonuç

On dokuzuncu yüzyılda Yunanların ideolojik ve politik bilinçlenmesini sağlayan ve ulusun bağımsızlığını amaçlayan pek çok dernek ve örgüt kurulmuştur. Ancak bunlar içerisinde şüphesiz

103 1806'da Eflak ve Boğdan'ın Ruslar tarafından işgali İstanbul'da büyük heyecan yaratmıştır. Eflak beyinin söz konusu durumla ilgili padişaha yazısı bu bakımdan önemlidir. Burada Boğdan beyi, bu işgalden duyduğu derin üzüntüyü belirtmekte ve padişaha buranın muhafazası için ne yapılması gerektiğini sormaktadır. Bk. Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, 5, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2011, s. 51.

104 Zeynep Sözen, *Fenerli Beyler*, s. 148-151.

105 Philip Mansel, *Konstantiniyye Dünyanın Arzuladığı Şehir 1453-1924*, çev. Şerif Erol, Everest Yayınları, İstanbul 2011, s. 321-322.

106 John A. Petropulos, *Politics and Statecraft in the Kingdom of Greece 1833-1843*, s. 29.

107 Dimitri Kitsikis, *Türk - Yunan İmparatorluğu*, s. 164; İsyandan sonra nüfuz ve otoritelerini kaybeden Fenerliler, Tanzimat Dönemi'nden itibaren etkinliklerini arttırarak "Yeni Fenerliler" olarak adlandırılacaktır. Bu konuda bk. Ramazan Erhan Güllü, *Türkiye'de Gayrimüslimlerin Yönetimi*, s. 63.

108 Helen-Osmanlılığı fikri, 1897'de Yunan Krallığı'nın Osmanlılar önünde aldığı askerî yenilgi sonrasında güç kazanmıştır. Bu ideoloji, imparatorluk içerisindeki Rumların Yunanistan ile birleşmek yerine, eşit haklara sahip olacakları çok uluslu bir Osmanlı ülkesinde yaşamaları gerektiğini ileri sürer. Ayrıntılı bilgi için bk. Athanasia Anagnostopulu, "Tanzimat ve Rum Milletinin Kurumsal Çerçevesi", s. 29.

en önemlisi ve en bilineni Filiki Eteria olmuştur. Bu oluşum, Türk tarih yazımında ekseriyetle 1894 senesinde Makedonya'nın Yunanistan Krallığı'na katılması amacıyla kurulan ve 1821 Yunan İsyanı ile hiçbir ilgisi olmayan Etniki Eteria ile karıştırılmaktadır. Eskiden beri Osmanlı bürokrasisine hizmet etmiş Fenerli elit bir aileye mensup olan Aleksandros İpsilantis, 15 Haziran 1820 tarihinde Filiki Eteria'nın başkanı olmuştur. Dernek, 1821'de isyan için harekete geçme alanı olarak hem Rusya'dan yardım alabileceği ümidi ile hem de diğer Balkan halklarını kapsayacak şekilde olduğundan Tuna Prenslükleri'ni seçmiştir. Amaç, bir Pan-balkan isyanı çıkarmak ve o bölgeyi bağımsız hâle getirmektir. Ancak gerek bölgenin yerel dinamiklerini yeterince hesap edememesi gerekse Rusya'dan beklediği desteği alamaması nedeniyle bu girişim kısa sürede Osmanlı kuvvetleri tarafından bastırılmıştır. İpsilantis'in bu isyan girişimine en büyük destek Rusya'da Dekabristler (Arahkçılar) olarak da bilinen liberal subaylardan ve dönemin Rus Dış İşleri Bakanı Yunan asıllı Ioannis Kapodistrias'tan gelmiştir. Tuna Prenslükleri'ndeki bu başarısız girişimin ardından Filiki üyelerinden Grigoris Dikaios (Papaflessas) tarafından Mora'da yeni bir isyan başlatılmış ve kısa sürede Orta ve Güney Yunanistan'a yayılmış, ardından da Ege Adaları'na sıçramıştır.

İsyanın hemen ardından Fenerliler olarak adlandırılan aristokratik ailelerin Osmanlı Devleti'ndeki itibarı ve gücü, büyük oranda yara almış ve bu nedenle onlar yüksek Osmanlı mevkilerinden uzaklaştırılmışlardır. Ancak çoğunluğunun belirgin bir ideolojik ve siyasi duruşa sahip olmadığı söz konusu elitlerin tamamının Yunan İsyanı'na destek verdiğini söylemek de mümkün değildir. Nitekim Fenerlilerin pozisyonu, Yunan İsyanı'na katılanlar ve Yunan aydınları tarafından da sıklıkla eleştiri konusu olmuştur. Özellikle Türk yöneticilerle kurdukları yakın ilişkiler, kendi çıkarlarını "Müslüman efendilerinin" çıkarları ile bir görmeleri ve bu nedenle de "ulusun kurtuluşuna yardım etmedikleri" gerekçesi ile onlar tarafından da hainlikle suçlanmışlardır. Fenerliler ise zenginlikleri, yabancı dil bilgileri, bilgi birikimleri ve Batı ile temasları nedeniyle ilerleyen süreçte de yine Osmanlı Devleti'nin ihtiyaç duyduğu, nitelikli ve yetkin memurlar olarak devlete hizmet etmeyi sürdürmüşlerdir. Aslında bu durumu Osmanlı Devleti'nin esnek ve pragmatik bir devlet geleneğine sahip olmasıyla da açıklamak mümkündür. Zira toplumunun en başarılı ve iyi eğitilmiş insanlarını kullanarak onlarla bütünleşmesi ve farklı koşullara uyum sağlama yetisi devletin uzun ömürlü olmasını sağlamıştır.

Yunan İsyanı başladığında üye sayısı iki bin kişiyi geçmeyen Filiki Eteria'nın asıl tabanını Fenerliler gibi zengin ve güçlü elitlerden ziyade uluslararası ticaret ile zenginleşerek liberal ideolojilerden etkilenen tüccarlar oluşturmuştur. Yaklaşık on yıl süren silahlı mücadeleler sonucunda, Osmanlı Devleti'nden ayrılarak Yunanistan Krallığı'nın kurulması ile Filiki Eteria görevini tamamlamıştır.

KAYNAKÇA

Kaynak Eserler

- Kapodistrias, Ioannis, *Arheion Ioannou Kapodistria* Autobiografia, C/A, ed. Kostas Dafnis, K.T. Dimaras, Aristidis Stergellis, çev. G. Ploumidis, Etareia Kerkiraikon Spoudon Yayınları, Kerkira 1976.
- _____, *Arheion Ioannou Kapodistria*, C/ST, ed. K. Dafnis, çev. G. Ploumidis, Etareia Kerkiraikon Spoudon Yayınları, Kerkira 1984.
- Philemon, Ioannis, *Istorikon peri Filikis Etairias*, yay. T. Kontaksi, N. Loulaki, Nauplia 1834.
- _____, *Dokimon Istorikon peri tis Ellinikis Epanastaseos*, yay. P. Soutsas, A. Ktena, Atina 1859.

Araştırma Eserler

- Anagnostopulu, Athanasia, “Tanzimat ve Rum Milletinin Kurumsal Çerçevesi Patrikhane, Cemaat Kurumları, Eğitim”, *19. Yüzyıl İstanbul’unda Gayrimüslimler*, ed. Pinelopi Stathis, çev. Foti ve Stefo Benlisoy, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2011, s. 1-38.
- Anderson, Matthew Smith, *Doğu Sorunu, 1774 – 1923 Uluslararası İlişkiler Üzerine Bir İnceleme*, çev. İdil Eser, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2010.
- Aslantaş, Selim, *Osmanlıda Sırp İsyanları 19. Yüzyılın Şafağında Balkanlar*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2007.
- Atabay, Mithat, *Aydınlanma Çağı ve Avrupa*, Nobel Yayınları, Ankara 2004.
- Balcı, Sezaî, *Osmanlı Devleti’nde Tercümanlık ve Bâb-ı Âli Tercüme Odası*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2006.
- Bayraktar-Tellan, Elif, “Bir Osmanlı Müverrihi: Athanasios Komnenos Hypsilantis”, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 35/2, (2018), s. 175-187.
- Beydilli, Kemal, “Küçük Kaynarca Antlaşması”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 6, (2002), s. 524-527.
- Bilge, Mustafa L., “Akkirman”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 2, (1989), s. 269-270.
- Bostan, İdris, “Narda”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 32, (2006), s. 385-387.
- Brewer, David, *The Greek War of Independence The Struggle for Freedom Ottoman Oppression and Birth of the Modern Greek Nation*, The Overlook Press, New York 2001.
- Bushkovitch, Paul, *Rusya’nın Kısa Tarihi*, çev. Mehmet Doğan, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul 2016.
- Calhoun, Craig, *Milliyetçilik*, çev. Bilgen Sütçüoğlu, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2007.
- Clogg, Richard, *Modern Yunanistan Tarihi*, çev. Dilek Şendil, İletişim Yayınları, İstanbul 1997.
- Dadyan, Saro, *Osmanlı’nın Gayrimüslim Tarihinden Notlar*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2011.
- Demirhan, Hasan, *Yunanistan’da Emperyalist Kavga (1914-1918)*, İdil Yayıncılık, İstanbul 2012.
- Dimakis, Ioannis D., “O Aleksandros İpsilantis prin apo tin Epanastasi tou 1821”, *Mnimi Aleksandros İpsilanti 200 Hronia apo tin Gennisi tou (1792 – 1992)*, Makedonikon Spoudon Yayınları, Selanik 1995, s. 35-46.
- Emecen, Ferudun, “İsmâil”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 23, (2001), s. 82-84.
- Grigoriadis, Ioannis N., *Kutsal Sentez Yunan ve Türk Milliyetçiliğine Dini Aşlamak*, çev. İdil Çetin, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2014.
- Güllü, Ramazan Erhan, *Türkiye’de Gayrimüslimlerin Yönetimi Osmanlıdan Cumhuriyet’e*, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2018.
- Hatzopoulos, Konstantinos K., “O Thesmos tou «Genikou Epiteprou tis Arhis» tis Filikis Etareias kai o Aleksandros İpsilantis”, *Mnimi Aleksandros İpsilanti 200 Hronia apo tin Gennisi tou (1792 – 1992)*, Makedonikon Spoudon Yayınları, Selanik 1995, s. 77-86.

- Jelavich, Barbara, *Balkan Tarihi 18 ve 19. Yüzyıllar*, C 1, çev. İhsan Durdu, Haşim Koç, Gülçin Tunalı Koç, Küre Yayınları, İstanbul 2013.
- Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, C 5, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2011.
- Karpat, Kemal, "Eflak", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 10, (1994), s. 466-469.
- _____, "Etnik Kimlik ve Ulus-Devletlerin Oluşumu", *Osmanlı*, 2, (1999), s. 17-34.
- _____, *Balkanlar'da Osmanlı Mirası ve Milliyetçilik*, çev. Recep Boztemur, Timaş Yayınları, İstanbul 2012.
- Kenanoğlu, M. Macit, *Osmanlı Millet Sistemi Mit ve Gerçek*, Klasik Yayınları, İstanbul 2004.
- Kitsikis, Dimitri, *Türk-Yunan İmparatorluğu*, çev. Volkan Aytar, İletişim Yayınları, İstanbul 1996.
- Koliopoulos, John S. – Thanos Veremis, *Modern Greece: A History since 1821*, Wiley-Blackwell, West Sussex 2010.
- Küçük, Cevdet, "Oniki Ada", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 33, (2007), s. 353-355.
- Macar, Elçin, *Cumhuriyet Döneminde İstanbul Rum Patrikhanesi*, İletişim Yayınları, İstanbul 2003.
- Mansel, Philip, *Konstantiniyye Dünyanın Arzuladığı Şehir 1453-1924*, çev. Şerif Erol, Everest Yayınları, İstanbul 2011.
- Maxim, Mixai, "Kantemiroğlu (Dimitrie Kantemir)", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 24, (2001), s. 320-322.
- Mazarakis-Ainian, I. K., *H Filiki Etarrea*, Ethniko Istoriko Mouseio Yayınları, Atina 2007.
- Mazour, Anatole G., *The First Russian Revolution 1825 Dekembrist Movement It's Origins, Development and Significance*, University of California Press, California 1937.
- McNeill, William, *Avrupa Tarihinin Oluşumu*, çev. Yusuf Kaplan, Külliyyat Yayınları, İstanbul 2008.
- Milas, Herkül, *Yunan Ulusunun Doğuşu*, İletişim Yayınları, İstanbul 1994.
- Ortaylı, İlber, "Gospodarlık", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 14, (1996), s. 115-116.
- _____, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet", *Osmanlı Düşünce Dünyası ve Tarih Yazımı*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2010, s.147-156.
- Öz, Mehmet, *Osmanlı'da Çözülme ve Gelenekçi Yorumları*, Dergah Yayınları, 2005.
- Özcan, Abdülkadir, "Boğdan", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 6, (1992), s. 269-271.
- Özkaya, Yücel, "Yüzyılın İlk Yarısında Yerli Ailelerin Ayanlıkları Ele Geçirışleri ve Büyük Hanedanlıkların Kuruluşu", *Belleken*, XLII/168, (1978), s. 667-723.
- _____, "1821 Yunan (Eflak-Buğdan) İsyancıları ve Avrupalıların İsyan Karşısındaki Tutumu", *Üçüncü Askeri Tarih Semineri Tarih Boyunca Türk – Yunan İlişkileri (20 Temmuz 1974'e Kadar)*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1986, s. 114-130.
- Özvar, Erol, "Voyvoda", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 43, (2013), s. 129-131.
- Papageorgiou, Stefanos P., *Apo To Genos Sto Ethnos H Themeliosi tou Ellinikou Kratos 1821 – 1862*, Papazisi Yayınları, Atina 2005.
- Papakostas, Lefteris, *Anarhikos Politeuomenoi Diplomatia kai Politiki stin Neoteri Ellada 1821-1936*, Angelaki Yayınları, Atina 2014.
- Petridis, Pavlos B., "Aleksandros Ypsilantis kai Ioannis Kapodistrias H koini tous Poreia ston Agona tis Ethnikis Anagennisis", *Mnimi Aleksandros Ypsilanti 200 Hronia apo tin Gennisi tou (1792 – 1992)*, Makedonikon Spodon Yayınları, Selanik 1995, s. 47-58.
- Petropulos, John A., *Politics and Statecraft in the Kingdom of Greece 1833-1843*, Princeton University Press, New Jersey 1968.
- Philliou, Christine, "Osmanlı Yönetiminde Fenerli Nüfuzun Çözümlemesi", *Toplumsal Tarih Dergisi*, çev. Nilüfer İlkaya, 193, (2010), s. 54-69.
- Phillips, Alison W., *The War of Greek Independence 1821 to 1833*, Smith Elder Co., London 1897.

- Rodakis, Periklis, *O Aleksandros Ypsilantis kai H Filiki*, Gordios Yayınları, Atina 1996.
- Salıxık, Selahattin, *Tarih Boyunca Türk Yunan İlişkileri Tarihi ve Etnik'i Eterya*, Kitapçılık Yayınları, İstanbul 1968.
- Sezer-Feyzioğlu, Hamiyet, *Bir Osmanlı Valisinin Hazin Sonu Tepedelenli Ali Paşa İsyanı*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2017.
- Sparo, Olga Borisovna, *H Apeleutherosi tis Ellados kai H Rosia (1821-1829)*, çev. A. Sarantopoulou, G. Feksi Yayınları, Atina 1971.
- Svolopoulou, Konstantinos, "O Aleksandros Ypsilantis kai i Eksegersi stis Paradounavies Igemonies Mia Epanektimisi", *Mnimi Aleksandros Ypsilanti 200 Hronia apo tin Gennisi tou (1792 - 1992)*, Makedonikon Spoudon Yayınları, Selanik 1995, s. 59-76.
- Şakiroğlu, Mahmut H., "Osmanlılarda Tercüman", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 40, (2011), s. 490-492.
- Türkçe Yunanca Sözlük*, Doğu Dil ve Kültürleri Merkezi, Atina 2009.
- Vakalopoulos, Apostolos E., "Tharralea ipostiriksi tou Aleks. Ypsilanti apo ton Moldovo Logio kai Roso Diplomati Aleks. Stourtza meta tin Apokriksi tou kinimatos apo ton Tsaro Aleksandro A.", *Mnimi Aleksandros Ypsilanti 200 Hronia apo tin Gennisi tou (1792 - 1992)*, Makedonikon Spoudon Yayınları, Selanik 1995, s. 19-34.
- Vernadsky, George, *Rusya Tarihi*, çev. Doğukan Mızrak, Egemen Ç. Mızrak, Selenge Yayınları, İstanbul 2019.
- Vournas, Thasos, *Filiki Etairia: a' to paranomo organotiko tis, b' o diogmos tis apo tous Ksenous*, Afoi Tolidi Yayınları, Atina 1982.
- Yalçınkaya, Alaaddin, M., "III. Selim ve II. Mahmud Dönemleri Osmanlı Dış Politikası", *Türkler*, 12, (2002), s. 1032-1088.
- Yücel, Yaşar, "Osmanlı İmparatorluğunda Desantralizasyona (Adem-i Merkeziyet) Dair Genel Gözlemler", *Belleter*, XXXVIII/152, (1974), s. 657-708.

Elektronik Kaynaklar

- Papachristou, Panayotis, A., *The Three Faces of the Phanariots: An Inquiry in to the Role and Motivations of the Greek Nobility under Ottoman Rule, 1683 - 1821*, (Unpublished Master Thesis), Simon Fraser University, 1992, <http://summit.sfu.ca/item/3692> [Erişim tarihi: 25.04.2021].

TÜRKİYE-BULGARİSTAN TİCARİ İLİŞKİLERİ (1969-2016)*

TURKEY-BULGARIA TRADE RELATIONS (1969-2016)

Hülya KAYALI**
Özgür COŞKUN***

Öz

Bulgaristan 110.912 km² yüzölçümü ve 7,1 milyon nüfusuyla Balkanlar'ın önemli ülkelerinden biridir. Osmanlı İmparatorluğu'ndan 1908 yılında tam bağımsızlığını elde ettikten sonra bir hayli zor zamanlar geçiren ülke, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin etkisiyle komünizme geçmiştir. Bu dönemden itibaren Türkiye'nin, Bulgaristan ile olan ticari ilişkileri uzun yıllar boyunca istenilen seviyelere çıkamayarak hak ettiği potansiyele ulaşamamıştır. 1991 yılında Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin dağılıp Doğu Bloku'nun çökmesiyle ülke, Batı'ya yaklaşarak sosyalist sistemden vazgeçmiştir. 1991 yılından sonraki süreçte Türkiye ile Bulgaristan arasında ticari ilişkilerde önemli artışlar olmuştur. Bunu müteakiben Bulgaristan'ın 2004 yılında Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü'ne [North Atlantic Treaty Organization (NATO)], 2007'de ise Avrupa Birliği'ne dâhil olmasıyla iki ülke arasında ticari ilişkiler yeni bir boyut kazanmıştır.

Bulgaristan, Balkanlar'da Osmanlı İmparatorluğu'ndan kalan Türk nüfusunun en fazla olduğu ülkelerin başında gelmektedir. Bulgaristan'da Türk nüfusunun bulunması, ticari ilişkilerimizin de gelişmesinde önemli bir etken olmuştur.

1969-2016 yılları arasını kapsayan çalışmada Bulgaristan ile süregelen ihracat ve ithalat verileri Türkiye İstatistik Kurumu'nun Harmonize Sistem 4 adlı sınıflandırmasının fasıllar bazında incelenmesiyle elde edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Türkiye, Bulgaristan, ticari ilişkiler, ihracat, ithalat

Abstract

Bulgaria is an important country in the Balkans with an area of 110.912 km² and population of 7,1 million. After having gained full independence from the Ottoman Empire in 1908, the country experienced difficulties, and after the Second World War, Union of Soviet Socialist Republics put pressure on the country with a communist rule. Since this period onwards, Turkey's trade relations with Bulgaria has not reached to the potential it deserves and to the desired levels for many years. With the collapse of the Union of Soviet Socialist Republics and the collapse of the Eastern Bloc in 1991, the country approached Western countries and

* Bu makale, "Özgür Coşkun, *Türkiye-Bulgaristan Ticari İlişkileri (1969-2016)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2019" isimli tezden alınıp düzenlenmiştir.

** Prof. Dr., Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi Temel Eğitim Bölümü Sınıf Öğretmenliği Anabilim Dalı, İstanbul / Türkiye, hkayali@marmara.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-8699-8187

*** Doktora Öğrencisi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Coğrafya Anabilim Dalı, İstanbul / Türkiye, ozgur.coskun@gmail.com, ORCID: 0000-0002-2402-3210

abandoned socialist rule. After 1991, there had been a significant increase in trade relations between Bulgaria and Turkey. With the inclusion of Bulgaria in the North Atlantic Treaty Organization (NATO) in 2004 and the European Union in 2007, the commercial relations between the two countries have gained a new dimension.

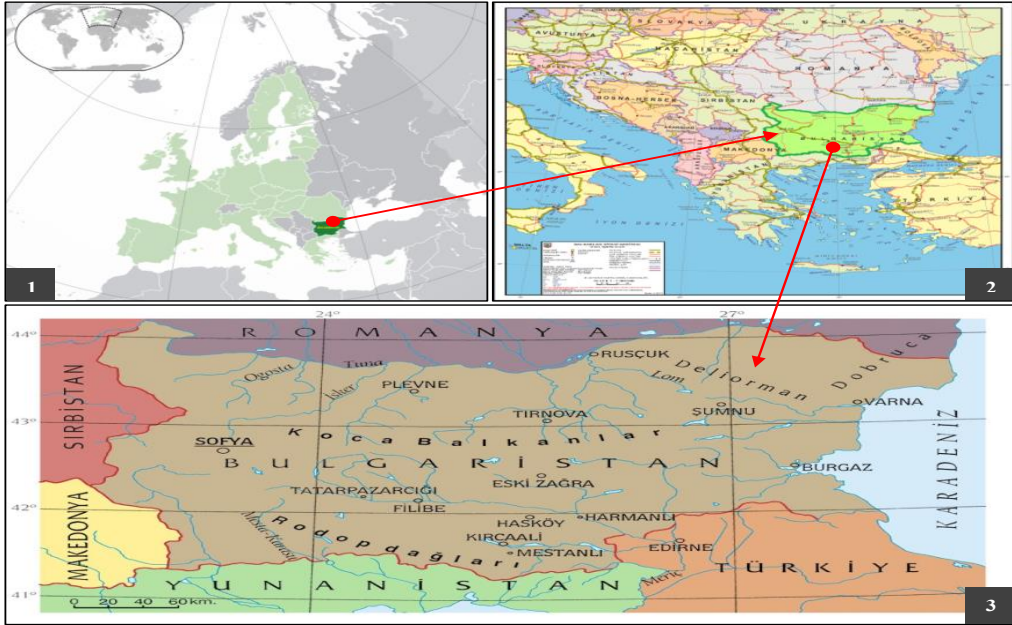
Bulgaria is one of the Balkan countries that has a significant Turkish population inherited from the Ottoman Empire. Consequently, the presence of the Turkish population in Bulgaria had been an important factor for the development of Bulgar-Turkish commercial relations.

This study deals with the data regarding the ongoing import and export with Bulgaria between 1969 and 2016 which was acquired by Turkish Statistical Institute's classification called Harmonized System on an interval basis.

Keywords: Turkey, Bulgaria, trade relations, export, import

Giriş

Bir Balkan ülkesi olan Bulgaristan, $41^{\circ} 14' - 44^{\circ} 12'$ enlemleri ve $22^{\circ} 21' - 28^{\circ} 36'$ boylamları arasında yer alır. Ülkenin batısında Sırbistan ve Makedonya, güneyinde Yunanistan, güneydoğusunda Türkiye, kuzeyinde Romanya ve doğusunda ise Karadeniz bulunur (Harita 1-3).

Harita 1-3. Bulgaristan'ın konumu

Kaynak: <https://tr.wikipedia.org/wiki/Bulgaristan> [Erişim tarihi: 30.06.2019]; <https://www.harita.gov.tr/urun-215-haritasi.html> [Erişim tarihi: 30.06.2019]; <https://islamansiklopedisi.org.tr/bulgaristan> [Erişim tarihi: 12.03.2019].

Bulgaristan jeomorfolojik olarak kuzeyden güneye doğru birbirlerinden farklı dört ana bölgeye ayrılmaktadır (Harita 4). Bu bölgeler sırasıyla; en kuzeyde ülkenin en önemli tarımsal arazilerinin de yer aldığı Tuna Platformu, ülkeyi doğu batı doğrultusunda

ortadan ikiye ayıran Balkan Dağları, Antibalkan Dağları ve Rodop Dağları arasında yer alan güney havzaları ile bütün Balkanların en yüksek yerinin de bulunduğu Rodop Dağları oluşturmaktadır.¹

Harita 4. Bulgaristan'ın fiziki haritası

Kaynak: <http://www.grida.no/resources/5352> [Erişim Tarihi: 22.03.2019].

“Sahip olduğu küçük yüzölçümüne nazaran Bulgaristan, iklim çeşitliliğinin olduğu bir ülkedir. Ülke karasal iklim ile Akdeniz iklim kuşağı arasında uzanmaktadır. Bulgaristan'daki dağlar ve vadiler hava kütleleri için doğal bariyer görevi görür, bunun sonucunda kısa mesafelerde hava koşullarında keskin farklılıklar görülür.”² “Ülkede yıllık ortalama sıcaklık 13°C olmakla birlikte yıllık yağış ise ancak 640 mm'yi bulur.”³ “Bulgaristan'da nehir ağı oldukça siktir, ancak dağılımı dengesizdir. Nehirler Karadeniz havzasına (%57'si Tuna'ya dökülür) ve %43'ü Ege havzasına doğru akarlar. Ülkenin önemli akarsularından Meriç, İskar ve Rila Dağından doğar.”⁴

Bulgaristan topraklarını ülkede kapladıkları alana göre sınıflandırdığımızda %31,6 Luvisol, %20,2 Çernezyom, %15,5 Cambisol, %10,2 Psödopodzolik, %8,9 Fluvisol ve %5,3 Vertisol toprak olduğu görülmektedir. Ülke topraklarının yarısından fazlası erozyon riski altındadır. Özellikle

- 1 Selami Gözenç, *Avrupa Ülkeler Coğrafyası I Akdeniz Avrupası ve Balkan Ülkeleri*, Güray Matbaacılık, İstanbul 1985, s. 196.
- 2 *Bulgaria: A Country Study*, ed. Gleen Eldon Curtis, Library of Congress, Washington 1992, s. 67.
- 3 Ramazan Özey, *Avrupa Coğrafyası*, Aktif Yayınları, İstanbul 2012, s. 354.
- 4 Pars Tuğlacı, *Bulgaristan ve Türk-Bulgar İlişkileri*, Cem Yayınevi, İstanbul 1984, s. 6.

Blagoevgrad (Yukarı Cuma), Kırcaali, Hasköy, Köstendil, Smolyan (Paşmaklı) ve Razgrad şehirleri şiddetli erozyon ile karşı karşıyadır.⁵

Bulgaristan, Asya ve Avrupa kıtalarının önemli ekolojik kesişim sahalarından biri olduğu ve buzul çağında hayvan göçlerine maruz kaldığı için çok sayıda bitki ve hayvan türlerine ev sahipliği yapmaktadır.⁶

2016 yılı sonu itibariyle Bulgaristan'ın nüfusu 3.449.978'i (%48,6) erkek ve 3.651.881'i (%51,4) kadın olmak üzere toplam 7.101.859 kişidir. 0-15 yaş arası nüfus, toplam nüfusun %14,1'ini; 16-64 yaş arası, %65,2'sini; 65 yaş ve üzeri nüfus ise %20,7'sini teşkil etmektedir.⁷ 2011 yılında yapılan sayımda 5.664.624 kişi, diğer bir deyişle nüfusun %84,8'i kendini Bulgar, 588.318 kişi (nüfusun %8,8'i) Türk ve 325.343 kişi (nüfusun %4,9'u) ise kendini Roman olarak tanımlamıştır. Dini yapıya gelince nüfusun %76'sına tekabül eden 4.374.135 kişi Ortodoks Hristiyan, 577.139 kişi (%10) ise kendini Müslüman olarak nitelemiştir.⁸

Bulgaristan'ın 2001 ve 2011 yıllarında yapılmış nüfus sayımı verileri değerlendirildiğinde,⁹ 2001'de 7.928.901 olan nüfus on sene içerisinde 564.331 kişi azalarak 2011'de 7.364.570'a düşmüştür. Bu düşüşün en önemli nedeni, 1989 yılı ve sonrasında ülkede yaşayan yüksek doğum oranına sahip Türk azınlığın Türkiye'ye göç ettirilmesidir.¹⁰ 2011 yılında Bulgaristan'daki iller arasında en fazla nüfusa sahip il, toplam nüfusun yaklaşık 1/5'ini de barındıran Sofya olmuştur. Sofya'dan sonra en fazla nüfusa sahip iller arasında Filibe, Varna ve Burgaz gelmektedir. Bulgaristan Ulusal İstatistik Enstitüsü'nün 2011 yılı verilerine göre Bulgaristan'daki Türklerin en fazla olduğu yerleşim yeri Kırcaali'dir. Buradaki 152.808 kişinin %66,2'sini Türkler teşkil etmektedir. Kırcaali'den sonra en fazla orana sahip olan yerleşim ise %50 ile Razgrad'dır. Türkler, Bulgaristan'ın bütün illerinde bulunmasına karşın, Kırcaali ve Razgrad'dan sonra en çok Silistre, Targovishte (Eski Cuma), Shumen (Şumnu) ve Dobrich (Hacıoğlu Pazarcık) vb. yerleşim yerlerinde yaşamaktadırlar.

Ülke arazisinin yaklaşık 5,3 milyon hektarı ekilebilir özelliktedir. Bulgaristan'da buğday, arpa ve mısır gibi tahıl ürünlerinin yanı sıra ayçiçeği, tütün, şekerpancarı gibi sanayi ürünlerinin ekim sahaları da geniş yer kaplamaktadır.¹¹ Bulgaristan yer altı kaynakları bakımından çok zengin bir ülke değildir. Çinko, kurşun, bakır, demir, manganez, pirit ve alüminyum gibi madenler ülkede

5 Toma Shishkov – Nikola Kolev, *The Soils of Bulgaria*, Springer, Netherlands 2014, s. 15-16.

6 Loring Danforth vd., "Republic of Bulgaria", *Britannica Ansiklopedisi* <https://www.britannica.com/place/Bulgaria#ref42692> [Erişim tarihi: 18.03.2019].

7 T.C. Sofya Ticaret Müşavirliği, *Bulgaristan'ın Genel Ekonomik Durumu ve Türkiye ile Ekonomik-Ticari İlişkileri (2016-2017)*, Sofya 2017, s. 12.

8 *Age.*, s. 12-13.

9 Bulgaristan Ulusal İstatistik Enstitüsü, 2011 Nüfus Sayım Sonuçları <https://www.nsi.bg/census2011/indexen.php> [Erişim tarihi: 21.03.2019].

10 Emin Atasoy, *Bizden Olan Ötekiler Asimilasyon Kısacasında Bulgaristan Türkleri*, Marmara Kitap Merkezi Yayınları, Bursa 2011, s. 221.

11 T.C. Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı, *Yurtdışında Tarım Sektörüne Yönelik Yatırım Olanakları Bulgaristan*, Ankara 2012, s. 15.

çıkarılmakta ve işlenmektedir.¹² Un, deri ve dokuma gibi tarıma dayalı endüstriyel faaliyet kolları ülke genelinde gelişme göstermekte olup başkent Sofya ve çevresinde ise ağır madenlere ait sanayi kolları yer almaktadır.¹³ “Demir dışı metaller Bulgaristan’ın sanayi üretiminin yaklaşık olarak %14,9’unu oluşturmakta ve ilk sırada yer almaktadır.”¹⁴

1. Türkiye-Bulgaristan Ticari İlişkileri

Bulgaristan ile Türkiye’nin 1969-2016 yılları arası karşılıklı ticaret verilerini değerlendirdiğimizde bunu iki döneme ayırarak incelemek daha doğru olacaktır. İlk olarak 1969-1989 arası dışa kapalı ekonomik sistem ve buna bağlı durağan şekilde gelişen dış ticaret rakamları, ikinci olarak ise Bulgaristan’ın mevcut siyasal sisteminin değişmesiyle birlikte benimsemiş olduğu serbest piyasa ekonomisi neticesinde yeni dünya düzenine adaptasyon süreciyle beraber Türkiye ile olan ilişkilerini hem siyasi hem de ticari anlamda onarma periyodu gelir ki bu dönem 2008’de yaşanan küresel mali kriz ile bir nebze sekteye uğramış dahi olsa 2016 yılına kadar olumlu bir şekilde süregelmiştir.

Bulgaristan ile ticaret hacmimiz 1969 yılında yaklaşık 9 milyon dolar iken yalnızca 11 yıl sonra 1980 yılında yaklaşık 16 kat artarak 147 milyon dolara ulaşmıştır. Yine bu dönemde Bulgaristan ile olan ihracat ve ithalat değerlerimiz düzenli olarak artmamakla birlikte dış ticaretinde genellikle açıklar veren ülke konumunda Türkiye yer almaktadır. 1973 yılından itibaren dış ticaretinde Bulgaristan’a karşı açıklar veren Türkiye 1987, 1988 ve 1989 yıllarında dış ticaret fazlası vermeyi başarmıştır (Tablo 1).

Tablo 1. Türkiye-Bulgaristan Arasındaki İhracat-İthalat Miktarı, Toplam İhracat-İthalat İçindeki Oranı, Ticaret Hacmi ve Dengesi (1969-1989) (Bin Dolar)

Yıllar	İhracat	Toplam İhracat İçindeki Oranı (%)	İthalat	Toplam İthalat İçindeki Oranı (%)	Hacim	Denge
1969	4.821	0,9	3.976	0,5	8.797	845
1970	4.810	0,8	4.567	0,5	9.377	233
1971	4.576	0,7	5.962	0,5	10.538	-1.386
1972	5.303	0,6	4.249	0,3	9.552	1.054
1973	6.838	0,5	7.244	0,3	14.082	-406
1974	7.658	0,5	15.155	0,4	22.813	-7.497
1975	6.865	0,5	26.343	0,6	33.208	-19.478
1976	6.871	0,4	50.994	1	57.865	-44.123
1977	14.105	0,8	40.864	0,7	54.969	-26.759
1978	11.358	0,5	21.867	0,5	33.225	-10.509

12 Selami Gözenç, *Avrupa Ülkeler Coğrafyası I Akdeniz Avrupası ve Balkan Ülkeleri*, s. 206-207.

13 Age., s. 208.

14 Bulgaristan Ekonomi Bakanlığı, <http://www.mi.government.bg/en/themes-c230.html> [Erişim tarihi: 21.03.2019].

1979	7.625	0,3	78.341	1,5	85.966	-70.716
1980	12.386	0,4	135.366	1,7	147.752	-122.980
1981	9.906	0,2	57.484	0,6	67.390	-47.578
1982	17.116	0,3	59.999	0,7	77.115	-42.883
1983	20.272	0,4	99.540	1,1	119.812	-79.268
1984	24.123	0,3	121.124	1,1	145.247	-97.001
1985	7.700	0,1	98.754	0,9	106.454	-91.054
1986	14.882	0,2	41.474	0,4	56.356	-26.592
1987	14.488	0,1	9.363	0,1	23.851	5.125
1988	28.121	0,2	15.712	0,1	43.833	12.409
1989	26.723	0,2	3.296	0	30.019	23.427

Kaynak: Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK), İstatistik Göstergeler 1923-2013, s. 454-468.

Ticari ilişkiler ve ticaret hacmi iki ülke tarafından devamlı arttırılmak istense de mevcut gerilimli siyasi koşullar, ayrıca Bulgaristan'da yaşayan Türk azınlığa karşı uygulanan baskıcı ve asimilasyona dayalı tutumlar iki ülke arasındaki ilişkilerin 1990 yılına kadar iyileşmesinin önündeki en önemli engelleri oluşturmuştur. Özellikle de 1984-1989 yılları arasında Bulgarların, Türk azınlığa karşı başlatmış oldukları baskı ve şiddete dayalı politika Türk kamuoyunda geniş bir yer bulmuş ve iki ülke arasındaki ilişkilerin siyasi açıdan kopmasına, ticari anlamda da zayıflamasına neden olmuştur.

1969-1989 yılları arasında Bulgaristan ile karşılıklı ticaretimizin değerlendirildiği Tablo 1 incelenecek olursa ilk ve son yıllar haricinde ihracatın ithalatı karşılama oranı düşmekle birlikte ikili ticaret dengesi genellikle Türkiye'nin aleyhine gelişme gösterdiği görülür. Bulgaristan'a olan ihracat miktarı yine bu devrede en fazla 28 milyon dolar olmuş ve bu miktarın toplam ihracatımız içerisindeki payı ise yalnızca %2 dolaylarında kalmıştır. Aynı şekilde ithalatta ise en yüksek miktar 135 milyon dolar olmuş ve toplam ihracatımız içerisinde %17'lik bir dilime denk gelmiştir.

Türkiye ödemeler dengesinde sürekli olarak açık vermiştir. Bunun en önemli nedeni; iki ülkenin tarım ürünleri ticaretinde benzerlik olmasına karşın Bulgaristan'ın elektrik enerjisi başta olmak üzere, makine ve donanımları, yapay gübre, sudkostik, cam, kimyasal maddeler ve seramik gibi yüksek değerli mallar satarak, Türkiye'den turunçgiller, pamuk, fındık, küspe, dokuma, bor tuzları, buzdolabı, deri ve zeytin gibi daha düşük değerlikte ürünler alması neticesinde ikili ticaret Türkiye'nin aleyhine gelişme göstermiştir.¹⁵

1990-2008 yılları arasında Bulgaristan'a olan ihracatımız devamlı olarak artmıştır. 1990 yılında 10,3 milyon dolar olan ihracat miktarı, 2008 yılında yaklaşık 200 kat artış göstererek 2,1 milyar dolara erişmiştir. 1990 yılında Bulgaristan'ın %0,1 olan toplam ihracat içerisindeki payı 2007 yılında %1,9'a ulaşmıştır (Tablo 2). İthalatımız ise yine aynı şekilde 1990'da 31,8 milyon dolar iken 2008 yılına gelindiğinde 1,8 milyar dolara yükselmiştir. Dönemin başında %0,1 olan Bulgaristan'ın toplam ithalatımız içerisindeki payı 2006'da %1,2'ye yükselmiştir. 2008 yılında

15 Pars Tuğlacı, *Bulgaristan ve Türk-Bulgar İlişkileri*, s. 138.

dünyada yaşanan küresel mali ve ekonomik krizin etkileri Türkiye ile Bulgaristan'ın karşılıklı olarak ticaretini de olumsuz yönde etkilemiştir. Krizin yaratmış olduğu sancılı dönem özellikle kendini 2009 yılında hissettirmiştir. 2008 yılında Türkiye'nin Bulgaristan'a 2,1 milyar dolar olan ihracatı 2009'da yaklaşık 800 milyon dolar azalarak 1,3 milyar dolar seviyelerine gerilemiş, aynı şekilde 2008 yılında 1,8 milyar dolar olan ithalatımız ise 2009 yılına gelindiğinde yaklaşık 700 milyon dolar azalmıştır. Nitekim 2008 yılında Bulgaristan ile olan ticaret hacmimiz 4 milyar dolar seviyelerine yaklaşmışken, bir sonraki yıl bu miktar 2,5 milyar dolara düşmüştür.

Tablo 2. *Türkiye-Bulgaristan Arasındaki İhracat-İthalat Miktarı, Toplam İhracat-İthalat İçindeki Oranı, Ticaret Hacmi ve Dengesi (1990-2016) (Bin Dolar)*

Yıllar	İhracat	Toplam İhracat İçindeki Oranı (%)	İthalat	Toplam İthalat İçindeki Oranı (%)	Hacim	Denge
1990	10.366	0,1	31.880	0,1	42.246	-21.514
1991	76.069	0,6	139.912	0,7	215.981	-63.843
1992	72.233	0,5	224.542	1	296.775	-152.309
1993	86.217	0,6	243.244	0,8	329.461	-157.027
1994	133.663	0,7	195.508	0,8	329.171	-61.845
1995	183.176	0,8	402.029	1,1	585.205	-218.853
1996	156.906	0,7	362.771	0,8	519.677	-205.865
1997	175.887	0,7	408.852	0,8	584.739	-232.965
1998	213.316	0,8	367.420	0,8	580.736	-154.104
1999	233.595	0,9	295.573	0,7	529.168	-61.978
2000	252.934	0,9	465.408	0,9	718.342	-212.474
2001	299.415	1	393.516	1	692.931	-94.101
2002	380.332	1,1	508.449	1	888.781	-128.117
2003	621.685	1,3	689.462	1	1.311.147	-67.777
2004	894.326	1,4	959.471	1	1.853.797	-65.145
2005	1.179.313	1,6	1.190.079	1	2.369.392	-10.766
2006	1.568.006	1,8	1.663.425	1,2	3.231.431	-95.419
2007	2.060.171	1,9	1.951.656	1,1	4.011.827	108.515
2008	2.151.534	1,6	1.840.008	0,9	3.991.542	311.526
2009	1.385.544	1,4	1.116.902	0,8	2.502.446	268.642
2010	1.497.384	1,3	1.702.534	0,9	3.199.918	-205.150
2011	1.622.777	1,2	2.474.621	1	4.097.398	-851.844
2012	1.684.989	1,1	2.753.650	1,2	4.438.639	-1.068.661
2013	1.971.247	1,3	2.760.303	1,1	4.731.550	-789.056
2014	2.040.157	1,3	2.846.185	1,2	4.886.341	-806.028
2015	1.675.928	1,2	2.254.180	1,1	3.930.108	-578.252
2016	2.383.500	1,7	2.142.523	1,1	4.526.023	240.977

Kaynak: TÜİK, İstatistik Göstergeler 1923-2013, s. 454-467. 2013 yılı sonrası için bk. <https://biruni.tuik.gov.tr/disticaretapp/menu.zul> [Erişim tarihi: 15.11.2018].

2009-2016 yılları arasındaki ticari verileri değerlendirdiğimizde Bulgaristan'ın bu dönemde de dış ticaret fazlasının olduğu görülmektedir (Tablo 2). Bulgaristan, Türkiye'ye daha çok ürün ihraç ederek daha az ürün ithal etmiştir. Bunun en önemli nedeni Bulgaristan'ın 2007 yılında Avrupa Birliği'ne üye olmasıyla birlikte ticaretini de daha çok Avrupa Birliği ülkeleriyle yapması gösterilebilir. 2009 ve 2016 yılları haricinde dış ticaret dengesi Türkiye'nin aleyhine olacak şekilde gelişmiştir. Özellikle 2012 yılında Bulgaristan ile olan dış ticaretimiz tarihi bir dönem yaşamış ve Cumhuriyet döneminin en fazla dış ticaret açığı verilmiştir. 2012'ye kadar düzenli şekilde artan dış ticaret açığımız bu yılda en üst noktaya eriştikten sonra kademeli olarak azalmış ve 2016 yılına gelindiğinde Bulgaristan ile olan dış ticaret dengesi Türkiye'nin lehine olacak şekilde gelişmiştir.

İki ülke ticaretinde önemli rol oynayan ürünlere baktığımız zaman Türkiye daha çok Bulgaristan'a örme eşya ve giyim eşyaları, kazanlar, makineler, mekanik cihazlar, plastik ürünleri, elektrikli makineler ve cihazlar, motorlu kara taşıtları ve bunların parçaları, metal cevherleri ve demir-çelik ihraç etmektedir. Bulgaristan'dan ise mineral yağlar ve mineral yakıtlar, orman ürünleri, elektrikli makineler ve cihazlar, ayçiçeği tohumu, plastik ve kurşun, bakır ithal etmektedir. 2016 yılı verilerine göre Bulgaristan, Türkiye'nin ihracat yaptığı ülkeler arasında yirmi dördüncü sırada yer alırken, ithalat yaptığı ülkeler içerisinde ise yirmi altıncı sırada gelmektedir. Aynı şekilde Bulgaristan'ın ihracat yaptığı ülkeler arasında Türkiye dördüncü sırada yer alıp, ithalat yaptığı ülkeler içerisinde de beşinci sıradadır.

2. Madde Gruplarına Göre Türkiye-Bulgaristan Dış Ticaretinin Gelişimi

Türkiye ile Bulgaristan'ın dış ticaretine ilişkin Türkiye İstatistik Kurumu'ndan (TÜİK) alınmış toplam 99 adet ticaret faslı kendi içerisinde sınıflandırılarak 18 ana grup oluşturulmuş, ihracat ve ithalat verileri 1969-2016 yılları arasında ayrıntılı olarak incelenmiştir.

Tablo 3. 1969-2016 Yılları Arasında Bulgaristan'a Madde Gruplarına Göre Yapılan Toplam İhracat, İthalat ve Denge (\$)

MADDE GRUPLARI	İHRACAT	İTHALAT	DENGE
Canlı Hayvanlar ve Hayvansal Ürünler	27.972.196	156.100.197	-128.128.001
Bitkisel Ürünler	1.281.702.822	2.432.160.580	-1.150.457.758
Hayvansal ve Bitkisel Katı ve Sıvı Yağlar	51.611.948	148.057.980	-96.446.032
Gıda Sanayi Müstahzarları	903.411.489	567.481.745	335.929.744
Mineral Maddeler	1.509.934.697	6.883.761.068	-5.373.836.371
Kimya Sanayi ve Buna Bağlı Sanayi Ürünleri	1.146.925.848	2.874.105.529	-1.727.179.681
Plastikler, Kauçuk ve Bunların Mamulleri	2.423.483.112	1.177.456.979	1.246.026.133
Deriler, Köseleler, Kürkler ve Bu Maddelerden Mamul Eşya, Saraciye Eşyası, Çantalar	171.181.195	213.772.660	-42.591.464
Ahşap ve Ahşap Eşya, Odun Kömür ve Mantardan Eşya Hasırdan Sazdan veya Örülmeye Elverişli Maddelerden Mamuller	177.401.139	1.236.901.741	-1.059.500.602

Odun ve Diğer Lifli Selülozik Maddelerin Hamurları; Karton, Kâğıt Döküntüleri	700.974.444	459.479.179	241.495.265
Dokumaya Elverişli Maddeler ve Bunlardan Mamul Eşya	5.670.339.989	940.079.396	4.730.260.593
Ayakkabılar, Şemsiyeler, Bastonlar, Kemerler, Tüylar, Yapma Çiçek	237.645.467	11.648.983	225.996.484
Taş, Alçı, Çimento, Amyant, Mika, Eşya, Seramik Mamulleri Cam ve Cam Eşya	759.719.539	460.879.016	298.840.523
İnci, Kıymetli Taş, Metal Mamuller ve Madeni Para	66.519.880	233.256.531	-166.736.651
Adi Metaller ve Adi Metallerden Eşya	4.494.834.402	11.053.666.217	-6.558.831.815
Makineler ve Mekanik Cihazlar; Elektrikli Makine ve Cihazlar; Bunların Aksam ve Parçaları	3.548.601.594	2.009.517.683	1.539.083.911
Nakil Vasıtaları	1.543.605.779	177.341.271	1.366.264.508
Optik Aletler ve Cihazlar, Fotoğrafçılık, Sinema, Ölçü Kontrol, Ayar Alet ve Cihazlar, Müzik Aletleri, Silahlar ve Mühimmat, Muhtelif Mamul Eşya ve Sanat Eserleri, Koleksiyonlar, Antikalar	552.169.358	234.106.674	318.062.684
TOPLAM		31.269.773.429	-6.001.748.531

Kaynak: TÜİK verileri esas alınarak düzenlenmiştir.

Tablo 3'te de görüldüğü gibi Türkiye ve Bulgaristan arasında birçok ürünün ticareti gerçekleşmesine rağmen her üründe ihracatın ithalatı yeterince karşılamadığını söyleyebiliriz. Türkiye, 18 madde grubunun yarısında Bulgaristan'a yaptığı ticarete fazla vermiştir. Özellikle de dokumaya elverişli madde ve bunlardan mamul eşya ürün grubu Türkiye'nin 47 yıl boyunca Bulgaristan'a olan ihracatında en önemli kalemi teşkil etmiştir. Toplamda 5.670.339.989 dolar ihracat, 940.079.396 dolar ithalat gerçekleştirilmiş ve 4.730.260.593 dolar kâr elde edilmiştir. Diğer yandan Türkiye diğer dokuz ürün grubunda ise dış ticaretinde açık vermiştir. Türkiye'nin dış ticaretinde en fazla açık verdiği maddeler, adi metaller ve adi metallerden eşyalar oluşturmaktadır. Bu madde grubu içerisinde toplamda 4.494.834.402 dolar ihracat, 11.053.666.217 dolar ithalat yapmış ve neticede dış ticaretinde 6.558.831.815 dolar açık vermiştir. Bütün ürün gruplarına ait ihracat ve ithalat rakamları toplandığında ise Türkiye, 47 yıllık süreçte Bulgaristan'a karşı ticaretinde 25.268.034.898 dolar ihracat, 31.269.773.429 dolar ithalat gerçekleştirmiş olup 6.001.748.531 dolar açık vermiştir.

Aşağıda 1969-2016 yılları arasında Türkiye'nin Bulgaristan'a en fazla ihracat yaptığı ilk üç madde grubu (dokumaya elverişli maddeler ve bunlardan elde edilen mamul eşyalar; adi metaller ve adi metallerden eşyalar; makineler ve mekanik cihazlar, elektrikli makine ve cihazlar ile bunların aksam ve parçaları) ile Bulgaristan'dan en fazla ithalatı yapılan ilk üç ürün grubuna (adi metaller ve adi metallerden eşyalar; mineral maddeler; kimya sanayisi ve buna bağlı sanayi ürünleri) yer verilecektir.

2.1. Dokumaya Elverişli Maddeler ve Bunlardan Mamul Eşya

Bu bölümde yer alan ürünler; yün, kıl, at kılı vb. iplik ve dokumalı bitkisel lifler, pamuk, pamuk ipliği ve pamuklu mensucat, kâğıt ipliği ve dokumaları, dokumaya elverişli suni ve sentetik lifler,

sentetik suni devamsız lifler, vatka, keçe, dokunmamış mensucat, özel iplik, sicim ve mamulleri, halılar ve diğer dokumaya elverişli maddelerdir.¹⁶

Bulgaristan'a bu grupta yapmış olduğumuz ihracat ilk olarak 1969 yılında 524.012 dolar ile gerçekleşmiş olup, 1991 yılına kadar inişli çıkışlı bir görünüm arz etmiştir (Tablo 4). Bulgaristan ile olan ilişkilerimizdeki dalgalanma bu sektörde de kendisini hissettirmiş, dolayısıyla Türkiye çok güçlü olduğu bu grupta istediği değerlere ulaşamamıştır. Yalnızca 1983 yılında 5,3 milyon dolar ve 1988 yılında ise 4 milyon dolarlık satışlar en yüksek değerleri oluşturmuştur.

Tablo 4. 1969-2016 Yılları Arasında Türkiye'nin Bulgaristan'a Dokumaya Elverişli Maddeler ve Bunlardan Mamul Eşya İhracatı (\$)

Yıllar	İhracat	Yıllar	İhracat
1969	524,012	1985	529,658
1970	1.077.522	1986	1.925.422
1971	9,518	1987	2.221.886
1972	860,58	1988	4.061.846
1973	728	1989	1.852.069
1974	0	1990	1.247.038
1975	0	1991	12.240.500
1976	18,925	1992	8.837.017
1977	23,347	1993	7.146.040
1978	31,65	1994	11.778.075
1979	86,15	1995	47.004.795
1980	1.289.583	1996	29.727.394
1981	992,3	1997	40.448.250
1982	3.712.721	1998	74.871.564
1983	5.321.836	1999	84.762.619
1984	2.756.008	2000	72.713.545
2001	83.901.608	2009	263.329.774
2002	110.225.019	2010	309.444.045
2003	168.491.351	2011	326.506.720

- 16 Fasil 51: Yün, kıl, at kılı ve bunların iplik ve dokumaları.
 Fasil 52: Pamuk, pamuk ipliği ve pamuklu mensucat.
 Fasil 53: Dokumaya elverişli bitkisel lifler, kâğıt ipeği ve dokumaları.
 Fasil 54: Dokumaya elverişli suni ve sentetik lifler.
 Fasil 55: Sentetik ve suni devamsız lifler.
 Fasil 56: Vatka, keçe, dokunmamış mensucat, özel iplik, sicim ve mamulleri.
 Fasil 57: Halılar ve diğer dokumaya elverişli maddeden yer kaplamaları.
 Fasil 58: Özel dokunmuş mensucat, dantela, duvar halıları, işlemler.
 Fasil 59: Emdirilmiş, sıvanmış, kaplanmış mensucat, bunlardan teknik eşya.
 Fasil 60: Örme eşya.
 Fasil 61: Örme giyim eşyası ve aksesuarları.
 Fasil 62: Örülmemiş giyim eşyası ve aksesuarları.
 Fasil 63: Mensucattan mamul diğer eşya, kullanılmış eşya, paçavralar.

2004	202.934.385	2012	359.766.389
2005	268.574.618	2013	399.659.870
2006	390.771.193	2014	391.952.270
2007	337.322.586	2015	391.286.021
2008	358.103.121	2016	889.271.149

Kaynak: TÜİK verileri esas alınarak düzenlenmiştir.¹⁷

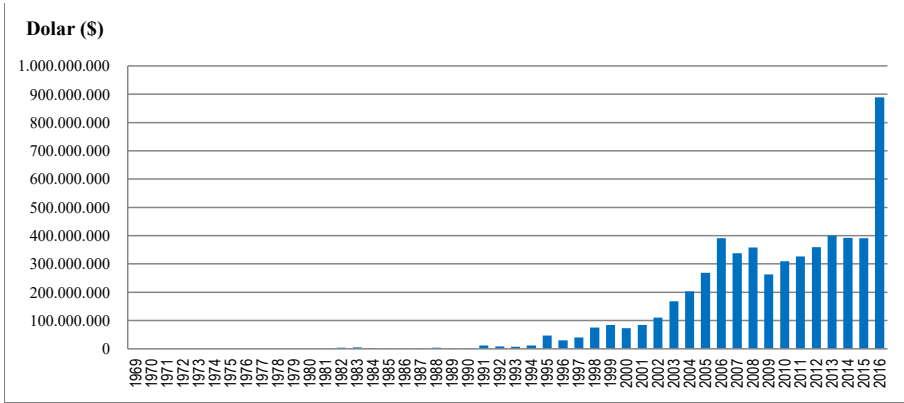
“1980 yılından sonra uygulanan, serbest piyasa ekonomisine dayalı dışa açılma ve ihracatı teşvik politikalarıyla tekstil ve hazır giyim ihracatı önemli oranda artmış ve ihracatın en önemli kalemi haline gelmiştir. 1990'lara gelindiğinde ise toplam ihracat içinde sektörün payı %40'lara ulaşmıştır.”¹⁸. 1991 yılı Türkiye'nin Bulgaristan'a yapmış olduğu dış satışlarda yeni bir dönemin başlangıcı olarak kabul edilebilir. Bu dönemden itibaren satışlarımız önemli oranlarda ivme kazanarak yüksek değerlere ulaşmıştır. 1991'de 12,2 milyon dolar civarında olan ihracatımız 4 yıl sonrasında yaklaşık 4 kat artarak 47 milyon dolar seviyelerine, 1999'da ise 84,7 milyon dolara kadar yükselmiştir.

2000'li yıllardan itibaren ise Bulgaristan'a olan ihracatımız yine artarak seyretmiş 2002'de ilk defa ihracatımız 100 milyon doların üzerine çıkmıştır. 2004 yılına geldiğimizde dış satış 202,9 milyon dolara, 2006'da ise 390 milyon dolar seviyelerine kadar yükselmiş fakat bu hızlı artış sürekli olmamıştır. 2008 krizinden bu sektör olumsuz etkilenmiş ve Türkiye'nin yapmış olduğu ihracat 263,3 milyon dolara kadar gerilemiştir. Krizin etkileri bir sonraki yıl da çabuk atlatılmış ve 2010 yılında bir önceki yıla göre yaklaşık %17'lik bir artışla 309,4 milyon dolara yükselmiştir. 2010 yılından itibaren ihracatımız 300 milyon doların altına inmemiş, hatta 2013 yılında neredeyse 400 milyon dolar seviyelerine kadar ulaşmıştır (Grafik 1).

2016 yılında Türkiye'nin tekstil sektörü ihracatında %13,9'luk pay ile Almanya ilk sırada yer alırken, onu %9,1 ile İngiltere, %7,8 ile İspanya, %5,2 ile İtalya ve %4,5 ile Amerika Birleşik Devletleri izlemektedir. Avrupa Birliği'nde yer alan ülkelerin ticaretimizde büyük rol oynadığını söyleyebiliriz. Buna göre sadece bu beş ülke toplam tekstil ihracatının %40,5'lik kısmını teşkil etmektedir. 2016 yılı ihracatımızda bir önceki yıla oranla pazar payımızın en çok azaldığı ülke İngiltere olurken, en fazla artış gösteren ülke ise %127,3 ile Bulgaristan olmuştur. Bulgaristan, 2015 yılında tekstil ihracatımızın %1,5'luk kısmını oluştururken 2016 yılında payını %3,4'lere kadar çıkarmıştır.

17 <https://biruni.tuik.gov.tr/disticaretapp/menu.zul> [Erişim tarihi: 15.11.2018].

18 Uludağ İhracatçı Birlikleri Genel Sekreterliği, *Türkiye Tekstil Sektörü ve Bursa*, Bursa 2018, s. 3.

Grafik 1. 1969-2016 yılları arasında Türkiye'nin Bulgaristan'a dokumaya elverişli maddeler ve bunlardan mamul eşya ihracatı

Kaynak: TÜİK verileri esas alınarak düzenlenmiştir.¹⁹

2.2. Makine ve Mekanik Cihazlar, Elektrikli Makine ve Cihazlar, Bunların Aksam ve Parçaları

Bu grupta Bulgaristan'a ihraç edilen ürünler arasında nükleer reaktörler, kazan, makine ve cihazlar, alet, parça elektrikli makine ve cihazlar ile aksam parçaları yer almaktadır.²⁰

Bu kalemde Bulgaristan'a yapmış olduğumuz ihracat ilk olarak 1970 yılında 69.635 dolar ile gerçekleşmiştir (Tablo 5). Bu yıldan sonra çoğu yılda dış satış gerçekleştirilmemiş olup mevcut satışlarımız da çok düşük düzeylerde kalmıştır. 1990'a kadar olan süreçte Bulgaristan'a yapmış olduğumuz ihracatımızın toplamı 1 milyon doları bile geçememiştir. Bulgaristan ile olan ticaretimizde asıl sıçrama 1990 yılından sonraki dönemlerde net bir şekilde gözlemlenmektedir (Grafik 2). 1991 yılına gelindiğinde yapmış olduğumuz ihracat bir önceki yıla göre yaklaşık olarak 30 kat artarak 12,5 milyon dolara kadar yükselmiştir. Bir sonraki yılda da 16,7 milyon dolar olan ihracatımız devamındaki yıllarda inişli çıkışlı bir görünüme sahip olmuşsa da 1997 yılındaki 9,8 milyon dolarlık satış haricinde hiçbir dönemde 10 milyon doların altına inmemiştir. 1990 sonrasında Bulgaristan'a artan ihracatımız asıl olarak kendini 1998'den itibaren göstermektedir. 1998'de 17,1 milyon dolar olan satışımız, 2003'e geldiğimizde %683 oranında artarak 134 milyon dolar, 2005 yılında 197,6 milyon dolar, 2006 yılında 239,6 milyon dolar, 2007'de 299,9 milyon dolara çıkararak büyük bir ivme kazanmıştır. 2008 yılında bir önceki yıla göre ihracatımız yaklaşık 8 milyon dolar azalmasına karşın 291,7 milyon dolar seviyelerinde seyretmiştir.

¹⁹ <https://biruni.tuik.gov.tr/disticaretapp/menu.zul> [Erişim tarihi: 15.11.2018].

²⁰ Fası 84: Kazan makina ve cihazlar, aletler; bunların aksam ve parçaları.

Fası 85: Elektrikli makina ve cihazlar, aksam ve parçaları.

Tablo 5. 1969-2016 Yılları Arasında Türkiye'nin Bulgaristan'a Makine ve Mekanik Cihazlar, Elektrikli Makine ve Cihazlar ile Bunların Aksam ve Parçaları İhracatı (\$)

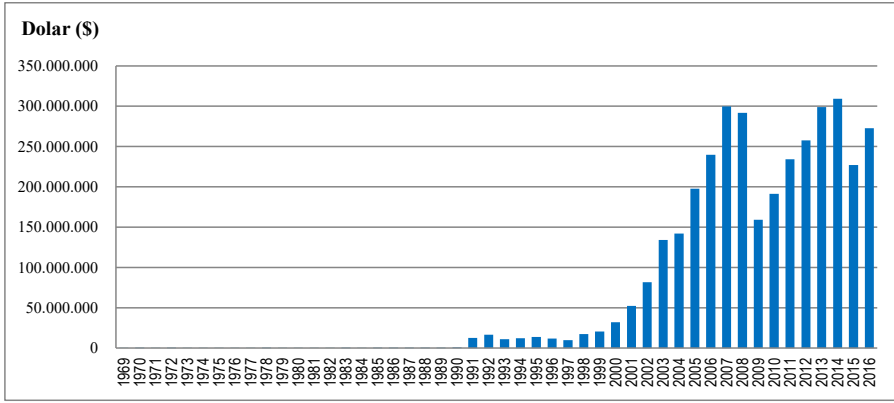
Yıllar	İhracat	Yıllar	İhracat
1969	0	1993	11.018.624
1970	69.635	1994	12.045.808
1971	0	1995	13.926.633
1972	375	1996	11.900.624
1973	0	1997	9.891.150
1974	0	1998	17.153.276
1975	0	1999	20.660.074
1976	0	2000	32.192.648
1977	0	2001	52.109.536
1978	2.590	2002	81.679.147
1979	0	2003	134.012.652
1980	0	2004	142.232.310
1981	0	2005	197.602.792
1982	0	2006	239.694.965
1983	915	2007	299.901.529
1984	0	2008	291.721.687
1985	240	2009	159.238.243
1986	76.264	2010	191.265.609
1987	11.591	2011	234.154.107
1988	128.625	2012	257.782.831
1989	140.296	2013	299.061.647
1990	438.335	2014	309.115.031
1991	12.574.694	2015	227.179.137
1992	16.715.896	2016	272.902.078

Kaynak: TÜİK verileri esas alınarak düzenlenmiştir.²¹

Türkiye'nin Gümrük Birliği'ne girmesiyle birlikte makine ve elektrikli ev aletleri sanayimiz çok yoğun rekabet koşulları ile karşı karşıya kalmıştır. Ayrıca yine bu çerçevede sanayi ürünlerinin ticaretinde uygulanan gümrük vergilerinin sıfırlanması neticesinde Türkiye artan rekabeti ürün kalitesinin ve çeşitliliğinin gelişmesi yönünde kendi lehine çevirmiş, bugün kendi tasarım ve teknolojilerini yaratarak dışarıya teknoloji transfer edecek düzeye gelmiştir.²²

21 <https://biruni.tuik.gov.tr/disticaretapp/menu.zul> [Erişim Tarihi: 15.11.2018].

22 T.C. Ekonomi Bakanlığı, İhracat Genel Müdürlüğü Otomotiv, Makine, Elektrik ve Elektronik Ürünler Daire Başkanlığı, *Sektör Raporları*, Ankara 2016, s. 2-5.

Grafik 2. 1969-2016 yılları arasında Türkiye'nin Bulgaristan'a makine ve mekanik cihazlar, elektrikli makine ve cihazlar ile bunların aksam ve parçaları ihracatı

Kaynak: TÜİK verileri esas alınarak düzenlenmiştir.²³

2.3. Adi Metaller ve Adi Metallerden Eşya

Adi metaller ve adi metallerden oluşan eşyaların oluşturduğu bu bölüm demir-çelik, demir-çelikten eşya, nikel ve nikelden eşya, alüminyum ve alüminyumdan eşya, bakır ve bakırdan eşya, kurşun ve kurşundan eşya, çinko ve çinkodan eşya, kalay ve kalaydan eşya, diğer adi metaller; adi metallerden bıçakçı eşyası, sofrta takımı gibi ürünlerden meydana gelmiştir.²⁴

Bulgaristan'a bu kısımda yapmış olduğumuz satışlarımız ilk olarak 1974 yılında 642.331 dolar ile başlamış ve bu yılı takiben yapılan ihracat değerleri 1 milyon doların altında kalmıştır (Tablo 6). 1984 yılında ise 4,2 milyon dolarlık ihracatımız Bulgaristan'a 1990 yılı öncesinde yaptığımız en yüksek miktarı oluşturmaktadır. 1990 yılından sonra Bulgaristan'ın geçirdiği rejim değişikliği beraberinde Türkiye ile olan ilişkilerine de canlılık getirmiştir. 1991'de 1,1 milyon dolar olan ihracat 1995 yılında 9,5 milyon dolara, 2000'de 21,2 milyon dolara ve 2003 yılında ise 65,9 milyon dolara kadar yükselmiştir. Bu yükseliş özellikle de kendisini 2003-2007 arasında yaklaşık 8,5 kat artış ile göstermiş ve rekor düzeylere erişmiştir (Grafik 3). Bu aralıkta bu denli yüksek artışların en önemli nedeni demir-çelik, bakır ve alüminyum ihracatlarında yaşanan artıştır. 2004'te 156

23 <https://biruni.tuik.gov.tr/disticaretapp/menu.zul> [Erişim Tarihi: 15.11.2018].

24 Fasıllar: 72: Demir ve çelik.
 Fasıllar: 73: Demir veya çelikten eşya.
 Fasıllar: 74: Bakır ve bakırdan eşya.
 Fasıllar: 75: Nikel ve nikelden eşya.
 Fasıllar: 76: Alüminyum ve alüminyum eşya.
 Fasıllar: 78: Kurşun ve kurşundan eşya.
 Fasıllar: 79: Çinko ve çinkodan eşya.
 Fasıllar: 80: Kalay ve kalay mamulleri.
 Fasıllar: 81: Diğer adi metaller, sermetler, bunlardan eşya.
 Fasıllar: 82: Adi metallerden aletler, bıçakçı eşyası, sofrta takımları.
 Fasıllar: 83: Adi metallerden çeşitli eşya.

milyon dolar, 2005'te 238,6 milyon dolar, 2006'da 317,6 milyon dolar ve de 2007 yılındaki 540,5 milyon dolarlık satışların 3/4'ten fazlasını yalnızca bu ürünler ve onlardan elde edilen eşyalar teşkil etmektedir.

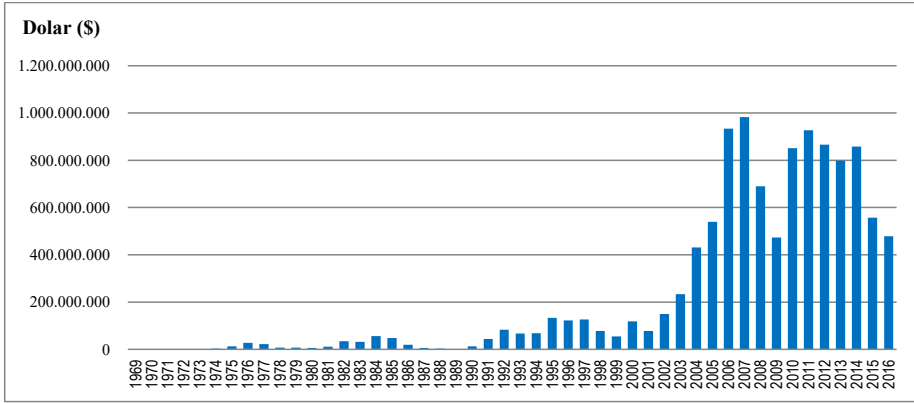
Tablo 6. 1969-2016 Yılları Arasında Türkiye'nin Bulgaristan'a Adi Metallerden Eşya İhracatı (\$)

Yıllar	İhracat	Yıllar	İhracat
1969	0	1993	2.152.586
1970	0	1994	5.296.977
1971	0	1995	9.575.885
1972	0	1996	8.244.988
1973	0	1997	11.269.385
1974	642.331	1998	10.834.169
1975	866.681	1999	15.757.275
1976	968.678	2000	21.227.658
1977	0	2001	19.897.067
1978	487.674	2002	29.457.226
1979	792.843	2003	65.903.668
1980	612.944	2004	156.003.632
1981	147.500	2005	238.678.927
1982	215.586	2006	317.667.226
1983	552.331	2007	540.524.146
1984	4.244.636	2008	495.605.296
1985	0	2009	236.323.449
1986	1.877.966	2010	239.534.168
1987	2.684.746	2011	297.449.113
1988	1.599.565	2012	346.219.102
1989	4.221.814	2013	373.382.838
1990	596.203	2014	398.584.701
1991	1.164.692	2015	298.922.012
1992	2.524.422	2016	332.122.296

Kaynak: TÜİK verileri esas alınarak düzenlenmiştir.²⁵

Türkiye'de üretim yapan firmaların kapasitelerinin ve teknolojik donanımlarının yüksek olması, otomotiv, beyaz eşya, gemi inşası, inşaat gibi sektörlerin gelişimi, coğrafi konumunun sağladığı lojistik avantajlar, Avrupalı üreticilere oranla düşük imalat fiyatları ve Avrupa standartlarında üretim yapılması bu sektörün avantajlı yanlarını oluşturmaktadır. Diğer yandan ise enerji ile birlikte girdi maliyetlerinin yüksekliği ve en önemlisi de ham madde ihtiyacının büyük bir kısmının ithalat yoluyla karşılanması bu sektördeki dezavantajlı yönleri oluşturmaktadır.

25 <https://biruni.tuik.gov.tr/disticaretapp/menu.zul> [Erişim tarihi: 15.11.2018].

Grafik 3. 1969-2016 yılları arasında Türkiye'nin Bulgaristan'a adi metallere eşya ihracatı

Kaynak: TÜİK verileri esas alınarak düzenlenmiştir.²⁶

Bulgaristan'dan bu grup içerisindeki alımlarımız ilk olarak 1969 yılında 556.460 dolar ile başlamış ve günümüze kadar kesintisiz olarak süregelmiştir (Tablo 7). 1990 öncesi dönemde Bulgaristan'dan aldığımız bütün ürünleri değerlendirdiğimizde en fazla alımların bu ürün grubunda olduğu görülmektedir. Türkiye'nin hızla gelişen bir ülke olması beraberinde inşaat, altyapı, otomotiv ve beyaz eşya sektörlerinde yatırımların fazla olmasına neden olmuştur. Ham madde üretiminin iç ve dış pazardaki talebi karşılayamaması neticesinde Türkiye başta Bulgaristan olmak üzere dünyadaki diğer ülkelerden önemli alımlar yapmaktadır. 1990 öncesi dönemde Bulgaristan'dan yapılan alımlarda en fazla ödeme 1984 yılında 56,5 milyon dolar ile gerçekleşmiştir. Bu dönemdeki ithalatımızın dalgalanmasının en temel nedeni iki ülke arasında yaşanan siyasi gerilimlerdir. Örneğin, 1989 yılında Bulgaristan'ın, Türklere yönelik baskıcı ve asimilasyona dayalı politikası beraberinde ticari ilişkilerde bozulmayı da getirmiştir. 1989 yılındaki alımlarımızın 177.867 dolara kadar düşmesi buna kanıt oluşturmaktadır. Bu düşüş Bulgaristan'dan 1969-2016 yılları arası yapmış olduğumuz alımların en alt noktasını oluşturmaktadır.

Tablo 7. 1969-2016 Yılları Arasında Türkiye'nin Bulgaristan'dan Adi Metallerden Eşya İthalatı (\$)

Yıllar	İthalat	Yıllar	İthalat
1969	556.460	1993	67.360.613
1970	742.263	1994	68.436.135
1971	1.754.926	1995	133.669.396
1972	651.867	1996	122.910.758
1973	1.386.831	1997	126.763.446
1974	2.862.603	1998	78.105.475
1975	12.976.886	1999	54.926.811

²⁶ <https://biruni.tuik.gov.tr/disticaretapp/menu.zul> [Erişim tarihi: 15.11.2018].

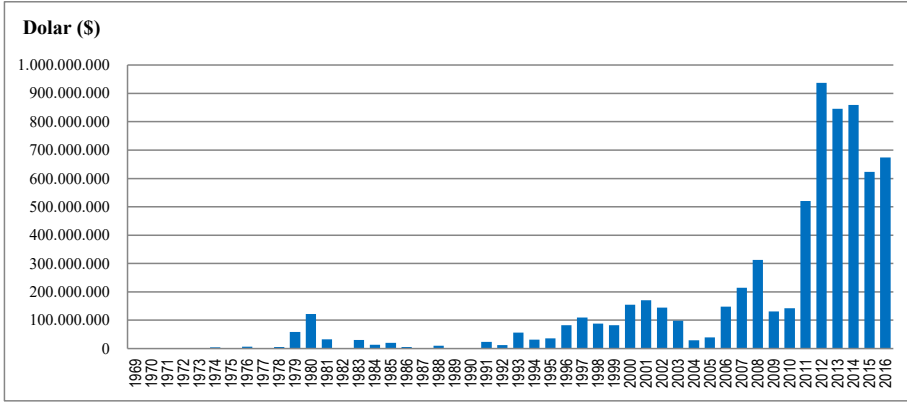
1976	26.930.458	2000	117.706.598
1977	21.631.146	2001	77.022.399
1978	7.268.003	2002	149.622.819
1979	7.775.124	2003	233.939.802
1980	5.690.468	2004	430.785.623
1981	11.075.815	2005	539.546.934
1982	33.627.058	2006	933.522.702
1983	31.256.972	2007	982.721.836
1984	56.599.565	2008	689.929.585
1985	47.551.092	2009	472.925.092
1986	19.023.341	2010	850.922.931
1987	5.617.733	2011	927.307.349
1988	2.440.680	2012	866.096.881
1989	177.867	2013	798.999.018
1990	12.690.844	2014	857.464.857
1991	43.853.135	2015	557.474.353
1992	83.039.206	2016	478.324.461

Kaynak: TÜİK verileri esas alınarak düzenlenmiştir.²⁷

Bulgaristan'ın komünizmden liberal ve dışarıya açık bir sisteme geçmesi beraberinde ilişkilerimizde de yeni bir sayfa açmıştır. 1969-1990 arasındaki yıllarda 60 milyon doları geçmeyen alımlarımız 1990'dan sonra hızlı bir şekilde artarak 1992 yılına gelindiğinde 83 milyon dolar seviyelerine kadar yükselmiştir. Daha sonraki yıllarda artış ve azalışlar olmasına rağmen ibre genel olarak artış yönünde seyretmiştir. 1995'te ilk defa alımlarımız 100 milyon doların üzerinde olmuş, onu takip eden yıllarda azalmalar olmasına karşın 2001 yılından itibaren düzenli bir artış olmuştur. 2001'de 77 milyon dolar olan ithalat değeri 2002'de 149,6 milyon dolara, 2003'te 233,9 milyon dolara, 2004'te 430,7 milyon dolara, 2005'te 539 milyon dolara ve 2007'de ise 982,2 milyon dolara kadar yükselmiştir (Grafik 4). 2001'den sonraki yıllarda ithalatın bu denli artmasının en önemli nedeni Türkiye'nin inşaat, altyapı, otomotiv ve beyaz eşya sektörlerinde yaptığı atılımlardır. Bu sektörlerde ham maddeyi ithal malların oluşturması sanayinin temel girdilerinin ithal mallar olmasına neden olmuştur.

²⁷ <https://biruni.tuik.gov.tr/disticaretapp/menu.zul> [Erişim tarihi: 15.11.2018].

Grafik 4. 1969-2016 yılları arasında Türkiye'nin Bulgaristan'dan adi metallerden eşya ithalatı

Kaynak: TÜİK verileri esas alınarak düzenlenmiştir.²⁸

Türkiye'nin Bulgaristan'dan yapmış olduğu alımlarda bilhassa 2005-2008 arası dönemde yassı çeliğin çok önemli paya sahip olduğu görülmektedir. 2007'de 305 milyon doları bulan yassı çelik alımı sonraki yıllarda giderek azalarak 2016'da 10 milyon dolara kadar gerilemiştir. "Bu alımların azalmasının en temel nedeni Türkiye'de İSDEMİR'in yassı çelik üretimine başlamasıdır. Uzun yıllar Türkiye'nin en temel problemlerinden biri olan yassı çelik üretimindeki dengesizlikler nispeten önemli ölçülerde giderilerek, sektörde yurt içi tüketiminin üzerinde bir üretim kapasitesine erişilmiştir."²⁹

2007 yılından sonra Bulgaristan'dan yapılan alımlarda önemli düşüşler görülmüştür. 2009 yılında alımlarımız 2007'ye oranla neredeyse yarı yarıya azalarak 472,9 milyon dolara gerilemiştir. Bu gerilemede en temel faktör diğer ürün gruplarında da olduğu üzere küresel ekonomik krizin etkileridir. Krizin etkilerinden sonra alımlarda tekrar artışlar görülmüş, 2010'da 850,9 milyon dolara, 2011'de ise 927,3 milyon dolara çıkmıştır. Bu dönemde bu denli alımlar yapılmasının nedeni daha önce düşük miktarlarda seyreden dökme demirin, demirin veya çeliğin döküntü ve hurdaları veya bunların eritilmesi ile elde edilmiş külçelerde görülen yüksek artışların yanı sıra 2007'de yalnızca 40 milyon dolar olan rafine edilmiş bakır ve bakır alaşımlarının (ham) 2010'da 412,9 milyon dolara, 2011'de 502,5 milyon dolara ve 2014 yılında ise 510,8 milyon dolara kadar yükselmesidir. Bulgaristan'dan yapmış olduğumuz alımlarda daha önceleri demir-çelik ürünleri ilk sıralarda yer alırken, son yedi yılda bakır ürünlerinin alımı ilk sıralarda yer almaktadır.

28 <https://biruni.tuik.gov.tr/disticaretapp/menu.zul> [Erişim tarihi: 15.11.2018].

29 T.C. Bilim, Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, Sanayi Genel Müdürlüğü, *Türkiye Demir-Çelik ve Demir Dışı Metaller Sektörü Strateji Belgesi ve Eylem Planı 2012-2016*, Ankara 2012, s. 20.

2.4. Mineral Maddeler

Bulgaristan'dan ithal edilen mineral maddeler; tuz, kükürt, topraklar ve taşlar, alçılar, kireçler ve çimento, metal cevherleri, cüruf ve kül, mineral yakıtlar, mineral yağlar ve bunların damıtılmasından elde edilen ürünler, bitümenli maddeler ile mineral mumlardır.³⁰

Bulgaristan'dan mineral maddeler grubunda yapmış olduğumuz ilk alım 1969 yılında 208.932 dolar ile başlamıştır (Tablo 8). 1979'da bu alım 58.222.142 dolara, 1980'de ise 122.253.269 dolara kadar yükselmiştir. Genel olarak ithalatımız bazı dönemler azalsa da Bulgaristan için Türkiye çok önemli bir pazar olmuştur. Özellikle de 2006 yılından itibaren alımlarımız 2008'de yaşanan küresel ekonomik kriz haricinde katlanarak devam etmiş, 2011 yılında 520 milyon dolar civarına, 2012 yılında ise 937 milyon dolar seviyelerine kadar yükselmiştir (Grafik 5). Son yıllarda alımlarımızda azalma eğilimi olsa dahi hala çok yüksek miktarlarda alımlar yapılmaktadır.

Tablo 8. 1969-2016 Yılları Arasında Türkiye'nin Bulgaristan'dan Mineral Maddeler İthalatı (\$)

Yıllar	İthalat	Yıllar	İthalat
1969	208.932	1993	56.936.907
1970	11.506	1994	31.192.843
1971	0	1995	36.132.703
1972	9.555	1996	82.257.726
1973	0	1997	109.424.472
1974	4.851.759	1998	88.244.338
1975	1.283.127	1999	82.002.747
1976	6.870.657	2000	154.989.688
1977	1.349.385	2001	170.099.611
1978	5.753.657	2002	144.113.050
1979	58.222.142	2003	98.736.166
1980	122.253.269	2004	29.748.700
1981	33.072.298	2005	39.732.494
1982	47.354	2006	147.427.097
1983	30.823.407	2007	213.913.064
1984	13.848.111	2008	312.675.096
1985	20.574.883	2009	131.232.293
1986	5.963.259	2010	142.379.121
1987	0	2011	520.672.631
1988	10.635.354	2012	937.421.901
1989	20.394	2013	845.247.736
1990	772.849	2014	859.091.536
1991	23.522.876	2015	623.582.729
1992	12.426.845	2016	673.984.800

Kaynak: TÜİK verileri esas alınarak düzenlenmiştir.³¹

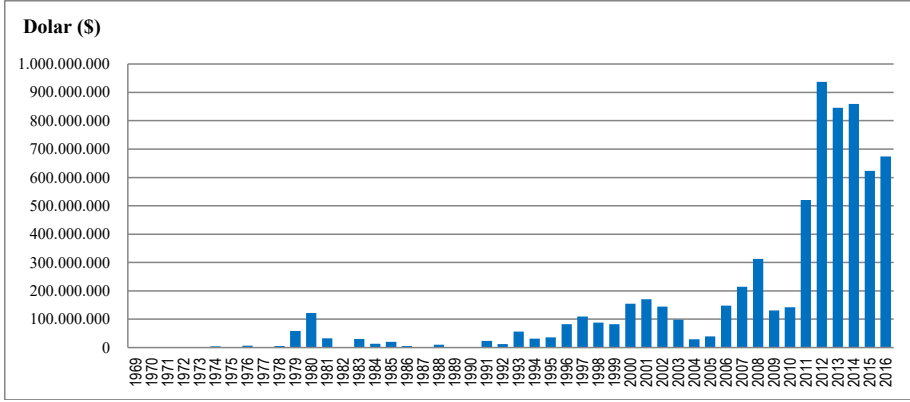
30 Fasıllar: 25: Tuz, kükürt, toprak ve taşlar, alçılar ve çimento.

Fasıllar: 26: Metal cevherleri, cüruf ve kül.

Fasıllar: 27: Mineral yakıtlar, mineral yağlar ve müstahsalları, mumlardır.

31 <https://biruni.tuik.gov.tr/disticaretapp/menu.zul> [Erişim tarihi: 15.11.2018].

Bulgaristan'dan bu ürün grubu içerisindeki ithalat payımızın bu denli yüksek olması motorin, hafif yağlar ve müstahzarları ile elektrik enerjisi alımlarının fazla olmasından kaynaklanmaktadır. 2012 yılından 2016 yılına kadar Bulgaristan'dan satın aldığımız tüm fasıllar arasında en fazla paya mineral maddeler sahip olmuştur. Bulgaristan aynı şekilde mineral yakıtlar ve mineral yağlar faslındaki ihracatının büyük bir bölümünü Türkiye ile gerçekleştirmiştir. 2014 yılında toplam ihracatının %22,6'sı, 2015 yılında %21,8'i, 2016 yılında ise %25,2'si Türkiye pazarından sağlanmıştır.

Grafik 5. 1969-2016 yılları arasında Türkiye'nin Bulgaristan'dan mineral maddeler ithalatı

Kaynak: TÜİK verileri esas alınarak düzenlenmiştir.³²

Bulgaristan'ın komünist dönemden kalma çok iyi bir enerji altyapısının bulunması, ülkenin ihtiyacından çok fazla elektriğin üretilmesi, sınır komşumuz olması, ayrıca gelişen Türkiye'nin enerji açığının artması gibi etmenler birleşince enerji satışı konusunda Türkiye'yi Bulgaristan'ın en önemli pazarı konumuna getirmiştir. 2001, 2002 ve 2003 yıllarında Türkiye satın aldığı elektrik enerjisinin %90'a yakını Bulgaristan'dan temin etmiş, fakat sonraki yedi yıl boyunca herhangi bir alım olmamıştır. 2011 yılında tekrar başlayan dış alımımız 2014 yılında 200 milyon dolara yaklaşırsa da 2016 yılında 127.436.573 dolara gerilemiş ve Bulgaristan'ın ithalatımızdaki payı %60'a kadar düşmüştür.

2.5. Kimya Sanayisi ve Buna Bağlı Sanayi Ürünleri

Bu bölümde Bulgaristan'dan ithal edilen ürünler; anorganik kimyasal müstahsallar, organik kimyasallar, eczacılık ürünleri, gübreler, debagat ve boyacılıkta kullanılan hülusalara, boya, sabunlar, yıkama-yağlama maddeleri, albüminoid maddeler, tutkal, barut, patlayıcılar, fotoğrafçılık ve sinemacılıkta kullanılan eşyalar ve muhtelif kimyasal maddelerdir.³³

32 <https://biruni.tuik.gov.tr/disticaretapp/menu.zul> [Erişim tarihi: 15.11.2018].

33 Fasıllar: 28: İnorganik kimyasal müstahsallar, organik, inorganik bileşikler.

Fasıllar: 29: Organik kimyasal müstahsallar.

Fasıllar: 30: Eczacılık ürünleri.

Fasıllar: 31: Gübreler.

Fasıllar: 32: Debagat ve boyacılıkta kullanılan hülusa, boya, macun, sakızlar.

Bulgaristan'dan gerçekleştirdiğimiz ilk alım 1969 yılında 755.240 dolar ile başlamış, 1976 yılına kadar alımlarımız artarak devam etmiş ve aynı yıl 12.167.594 dolar seviyelerine çıkmıştır (Tablo 9). Bundan sonraki yıllarda alımlarımızda artış ve azalışlar birbirini takip etmesine karşın, Bulgaristan'dan her yıl alım yapılmıştır. Bu alımlarda özellikle 1991 yılından itibaren yukarıya doğru önemli bir ivmelenme söz konusudur. 1991 yılında 31,5 milyon dolar, 1995'te 75 milyon dolar, 2002 yılında ise 85 milyon dolar seviyelerinde alımlar gerçekleşmiştir. 2003 yılına gelindiğinde alımımız ilk defa 100 milyon dolar seviyelerinin üzerine çıkmış ve bu tarihten itibaren 2016'ya kadar 100 milyon doların altında alım gerçekleştirilmemiştir.

Tablo 9. 1969-2016 Yılları Arasında Türkiye'nin Bulgaristan'dan Kimya Sanayi ve Buna Bağlı Sanayi Ürünleri İthalatı (\$)

Yıllar	İthalat	Yıllar	İthalat
1969	755.240	1993	16.880.193
1970	1.334.165	1994	21.489.767
1971	1.506.681	1995	74.940.297
1972	2.475.440	1996	58.642.245
1973	3.623.053	1997	71.679.480
1974	5.049.840	1998	69.777.811
1975	10.595.368	1999	52.333.911
1976	12.167.594	2000	79.421.724
1977	10.269.762	2001	71.132.068
1978	6.140.390	2002	85.173.741
1979	9.693.379	2003	107.255.933
1980	5.127.344	2004	130.879.323
1981	4.098.163	2005	139.898.973
1982	15.244.514	2006	156.892.651
1983	18.619.151	2007	205.904.130
1984	19.963.792	2008	245.285.536
1985	14.268.637	2009	107.433.172
1986	3.920.982	2010	138.803.901
1987	1.626.833	2011	168.660.405
1988	1.063.815	2012	155.177.083
1989	1.263.914	2013	145.146.826
1990	3.576.731	2014	128.064.611
1991	31.518.674	2015	118.794.043
1992	34.844.701	2016	105.689.542

Fasıl 33: Uçucu yağlar, rezinoitler, parfümeri, kozmetikler vb.

Fasıl 34: Sabunlar, yüzey aktif organik maddeler, yıkama-yağlama madde.

Fasıl 35: Albüminoid maddeler, tutkallar, enzimler vb.

Fasıl 36: Barut, patlayıcı maddeler, pirotekni mamulleri, kibrit vb.

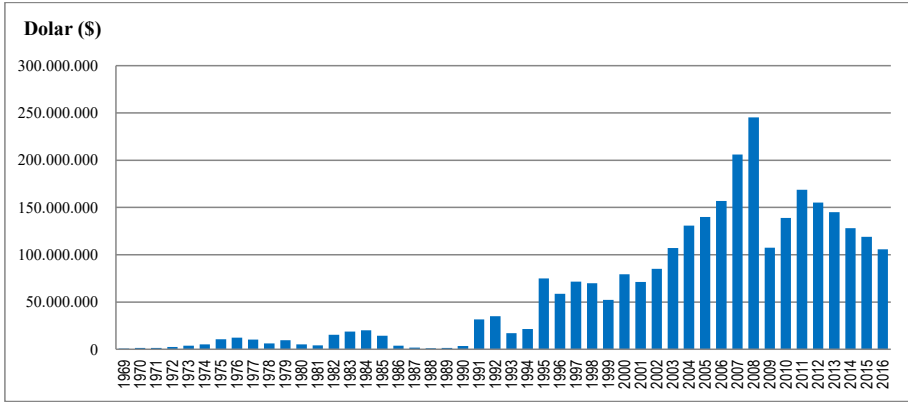
Fasıl 37: Fotoğrafçılıkta, sinemacılıkta kullanılan eşya.

Fasıl 38: Muhtelif kimyasal maddeler.

Kaynak: TÜİK verileri esas alınarak düzenlenmiştir.³⁴

Türkiye, kimya sektöründe yaklaşık 2600 kimyasal madde ve müstahzarları üretmekte ve bu üretimlerde kullanılan yöntem ile teknolojilerin bir kısmı da küresel rekabete ayak uydurabilecek seviyededir. Ancak deterjan, temizlik ürünleri ve sabun gibi sektörlerde hammadde açısından dışa bağımlı olması kimya sektörünün gelişimi için önemli bir engel teşkil etmektedir.³⁵

Bulgaristandan 2008 yılında 245.285.536 dolar ile en yüksek alım yapılmıştır (Grafik 6). 2008 yılından sonra ithalatımız genel olarak azalma eğilimine girmiş, 2016 yılında %57 oranında azalma görülmüş ve ithalatımız 105.689.542 dolar seviyelerine gerilemiştir.

Grafik 6. 1969-2016 yılları arasında Türkiye'nin Bulgaristandan kimya sanayisi ve buna bağlı sanayi ürünleri ithalatı

Kaynak: TÜİK verileri esas alınarak düzenlenmiştir.³⁶

Sonuç

Balkan Yarımadası'nda yer alan Bulgaristan, 7,1 milyon nüfusa sahip bir Avrupa ülkesidir. Bulgaristan çok çeşitli morfolojik üniteleri barındıran ve genellikle karasal iklim şartlarının hüküm sürdüğü ülkedir. Ülkenin içerisinde birçok akarsu geçmekle birlikte en önemlisini Tuna Nehri oluşturmaktadır. 2011 yılındaki genel nüfus sayımı sonucunda elde edilen verilere göre ülkenin yaklaşık olarak %85'ini Bulgarlar, %9'luk kısmını Türkler oluşturmakta olup, ülkedeki en büyük azınlık konumunda olan Türkler daha çok Kırcaali, Razgrad, Şumnu, Eski Cuma gibi illerde yaşamaktadır.

1969-1990 yılları arasındaki dönem boyunca Bulgaristan ile olan ticaret hacmimiz hiçbir dönemde 150 milyon doları geçmemiştir. Bulgaristan'da yaşayan Türklere yönelik, özellikle 1984-1989 yılları arası asimilasyon ve baskı neticesinde Bulgaristan ile ilişkilerimiz devamlı olarak

34 <https://biruni.tuik.gov.tr/disticaretapp/menu.zul> [Erişim tarihi: 15.11.2018].

35 T.C. Ekonomi Bakanlığı İhracat Genel Müdürlüğü Kimya Ürünleri ve Özel İhracat Daire Başkanlığı, *Kimya Sektör Raporu*, Ankara 2016, s. 3.

36 <https://biruni.tuik.gov.tr/disticaretapp/menu.zul> [Erişim tarihi: 15.11.2018].

kopma noktasına gelmiş, nitekim bu durum kendisini dış ticarete de hissettirmiştir. 1990 yılı sonrasında ise Bulgaristan'da köklü reformlar meydana gelmiş ve Bulgaristan, Türkiye ile olan ilişkilerini tekrar yapılandırmış, bu da ticarete olumlu olarak yansımıştır. 1969-1990 yılları arası 150 milyon doları geçmeyen ticaret hacmi, 2003'te 1 milyar doları, 2005'te 2 milyar doları, 2007'de ise 4 milyar doları aşmıştır. İkili ticaretimiz yukarıya doğru ivme kazanırken 2008 yılında dünyada yaşanan ekonomik kriz neticesinde ticaret hacmimiz düşmüş, ancak sonraki yıllarda yeniden toparlanmıştır. 2016 yılında ticaret hacmimiz 4,5 milyar dolar seviyelerine çıkmıştır.

Türkiye, Bulgaristan ile olan ticaretinde genellikle açık veren konumda bulunmasına karşın 2016'da Türk Lirası'nın yabancı para birimleri karşısında değer kaybetmesiyle ihracat rakamlarını yukarıya çekerek bu durumu tersine çevirmeyi başarmıştır. 2016 yılında Bulgaristan'a 2,3 milyar dolar satış gerçekleştirilmiş, 2,1 milyar dolar ise alım yapılmıştır. Yine bu yıl içerisinde Türkiye, Bulgaristan'a daha çok örme eşya ve giyim eşyaları, mekanik cihazlar, plastik ürünleri, elektrikli makine ve cihazlar, motorlu kara taşıtları, metal cevherleri ve demir-çelik ihraç etmiş, Bulgaristan'dan ise mineral yağ ve mineral yakıtlar, orman ürünleri, elektrikli makine ve cihazlar, ayçiçeği tohumu, kurşun ve bakır ithal etmiştir.

1969-2016 yılları arasındaki toplam ihracat ve ithalat miktarları değerlendirildiğinde Türkiye'nin Bulgaristan'a yapmış olduğu ihracatta en fazla değere sahip ürünü 5.670.339.989 dolar ile dokumaya elverişli madde ve bunlardan mamul eşyalar oluştururken, 4.494.834.402 dolar değere sahip adi metal ve adi metallerden eşyalar ikinci sırayı, 3.548.601.594 dolar ile makine ve mekanik cihazlar, elektrikli makine ve cihazlar ile bunların aksam ve parçaları üçüncü sırayı teşkil etmiştir. İthal ettiğimiz ürünlerde ise ilk sırayı 11.053.666.217 dolar ile adi metal ve adi metalden eşyalar, ikinci sırayı 6.883.761.068 dolar ile mineral maddeler, üçüncü sırayı ise 2.874.105.529 dolarlık alım ile kimya sanayisi ve buna bağlı sanayi ürünleri oluşturmaktadır. Madde gruplarına ait ihracat ve ithalat rakamları 47 yıllık periyot içerisinde değerlendirildiğinde Türkiye, Bulgaristan'a 25.268.034.898 dolar ihracat gerçekleştirirken, 31.269.773.429 dolarlık ürün ithal etmiş ve dış ticaret dengesinde 6.001.748.531 dolar açık verilmiştir.

2016 yılı verilerine göre Türkiye, Bulgaristan'ın ihracat yaptığı ülkeler arasında dördüncü sırada yer alırken, ithalat yaptığı ülkeler arasında ise beşinci sırada gelmektedir. Türkiye'nin Bulgaristan'ın toplam ihracatındaki payı %7,7 iken toplam ithalatındaki payı ise %6,2 olmuştur. Bulgaristan'ın ihracatında %13,4, ithalatında %13,1'lik payla Almanya'nın ilk sırada yer aldığı düşünülürse Türkiye'nin de çok önemli bir paya sahip olduğu da görülür. Bu verilere göre Türkiye, Bulgaristan'ın önemli ticari ortakları arasında yer almaktadır.

2017-2019 yılları arasında Türkiye ile Bulgaristan arasındaki ticarete bakıldığında 2017 yılında 2,8 milyar dolar ihracat ile 2,7 milyar dolar ithalat; 2018 yılında 2,7 milyar dolar ihracat ile 2,5 milyar dolar ithalat; 2019 yılında ise 2,5 milyar dolar ihracat ile 2,3 milyar dolar ithalatın iki ülke arasında gerçekleşmiş olduğu ve Türkiye'nin Bulgaristan'a karşı 2016 yılında yakalamış olduğu ödemeler dengesindeki üstünlüğünü devam ettirdiği görülmektedir.

Bulunduğu konum itibariyle Türkiye'nin Avrupa'ya açılan en önemli kapısı özelliğine sahip olması Bulgaristan'ın dış ticaretimizde kilit bir noktada yer almasını sağlamaktadır. Türkiye için bu denli kritik bir konumda yer alan Bulgaristan ile mevcut sınır kapılarının kapasitelerinin arttırılması, personel desteklerinin sağlanması ve altyapıların iyileştirilmesi iki ülke arasındaki ticareti de hiç şüphesiz güçlendirecektir.

Bulgaristan ile Türkiye arasındaki ilişkiler belki de İkinci Dünya Savaşı'ndan sonraki süreçten bu yana en parlak dönemlerini yaşamaktadır. Türkiye için önemli sorunların başında gelen Bulgaristan'da yaşayan Türk azınlığa yönelik baskıcı tutumun terk edilmesiyle beraber her iki ülke geçmişte yaşanan bütün bu olumsuzlukları unutmaya çalışmakta, ayrıca ikili ilişkilerini de olanca gücüyle geliştirmeye gayret etmektedir. Buna istinaden Bulgaristan ile Türkiye'nin, bundan sonraki dönemde de siyasi, ekonomik, kültürel ve ticari alanlarda ortak çalışmalar yapacağı öngörülebilir.

KAYNAKÇA

Atasoy, Emin, *Bizden Olan Ötekiler Asimilasyon Kıskaçında Bulgaristan Türkleri*, Marmara Kitap Merkezi Yayınları, Bursa 2011.

Curtis, Glenn Eldon (ed.), *Bulgaria: A Country Study*, Library of Congress, Washington 1992.

Gözenç, Selami, *Avrupa Ülkeler Coğrafyası I Akdeniz Avrupası ve Balkan Ülkeleri*, Güray Matbaacılık, İstanbul, 1985.

Özey, Ramazan, *Avrupa Coğrafyası*, 2. Baskı, Aktif Yayınları, İstanbul 2012.

Shishkov, Toma – Nikola Kolev, *The Soils of Bulgaria*, Springer, Netherlands 2014.

T.C. Bilim, Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı Sanayi Genel Müdürlüğü, *Türkiye Demir-Çelik ve Demir Dışı Metaller Sektörü Strateji Belgesi ve Eylem Planı 2012-2016*, Ankara 2012.

T.C. Ekonomi Bakanlığı, İhracat Genel Müdürlüğü Kimya Ürünleri ve Özel İhracat Daire Başkanlığı, *Kimya Sektör Raporu*, Ankara 2016.

T.C. Ekonomi Bakanlığı, İhracat Genel Müdürlüğü Otomotiv, Makine, Elektrik ve Elektronik Ürünler Daire Başkanlığı, *Sektör Raporları*, Ankara 2016.

T.C. Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı, *Yurtdışında Tarım Sektörüne Yönelik Yatırım Olanakları Bulgaristan*, Ankara 2012.

T.C. Sofya Büyükelçiliği Ticaret Müşavirliği, *Bulgaristan'ın Genel Ekonomik Durumu ve Türkiye İle Ticari İlişkileri (2016-2017)*, Sofya 2017.

Tuğlacı, Pars, *Bulgaristan ve Türk-Bulgar İlişkileri*, Cem Yayınevi, İstanbul 1984.

Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK), *İstatistik Göstergeler 1923-2013*, Ankara 2014.

Uludağ İhracatçı Birlikleri Genel Sekreterliği, *Türkiye Tekstil Sektörü ve Bursa*, Bursa 2018.

Elektronik Kaynaklar

Bulgaristan Ekonomi Bakanlığı, “Ekonomik Sektörler” <http://www.mi.government.bg/en/themes-c230.html> [Erişim tarihi: 21.03.2019]

Bulgaristan Ulusal İstatistik Enstitüsü, 2011 Nüfus Sayım Sonuçları. <https://www.nsi.bg/census2011/indexen.php> [Erişim tarihi: 21.03.2019].

Danforth, Loring, vd., “Republic of Bulgaria”, *Britannica Ansiklopedisi*. <https://www.britannica.com/place/Bulgaria#ref42692> [Erişim tarihi: 18.03.2019].

GRID-Arendal, “Bulgaristan'ın Fiziki Haritası” <http://www.grida.no/resources/5352> [Erişim tarihi: 22.03.2019]

Harita Genel Müdürlüğü, “Balkanlar Siyasi Haritası” <https://www.harita.gov.tr/urun-215-haritasi.html> [Erişim tarihi: 30.06.2019].

İslam Ansiklopedisi, “Bulgaristan Haritası” <https://islamansiklopedisi.org.tr/bulgaristan> [Erişim tarihi: 12.03.2019].

Türkiye İstatistik Kurumu, “Fasillara Göre Türkiye-Bulgaristan Dış Ticareti” <https://biruni.tuik.gov.tr/disticaretapp/menu.zul> [Erişim tarihi: 15.11.2018].

Wikipedia, “Bulgaristan'ın Konumu”, <https://tr.wikipedia.org/wiki/Bulgaristan> [Erişim tarihi: 30.06.2019].

VİLÂYET-İ ERMEN VÂLİSİ EMİR SUTAY NOYAN VE SUTAYLILAR

VILÂYET-I ARMENIA GOVERNOR SUTAY NOYAN AND SUTAYS

Erol KELEŞ*

Öz

İlhanlılar döneminde Anadolu, farklı açılardan pek çok çalışmaya konu olmuştur. Ancak sözü edilen bölgenin doğu kesimlerinin idari ve askeri durumu ile burada görev yapan idarecilerin kim oldukları, neler yaptıkları konusu yeterince araştırmaya değer görülmemiştir. Hâlbuki *Vilâyet-i Ermen* diye adlandırılan bölge, kuzeyde Kafkaslar ile Karadeniz'i, güneyde İran, Doğu Akdeniz ve el-Cezire'ye bağlayan konumundan dolayı özel yönetimi olan bir eyaletti.

Antik kaynaklarda *Armania* diye geçen ve daha çok Doğu Anadolu olmak üzere, kısmen Azerbaycan topraklarını içerisine alan bölge, İlhanlı idari sisteminde *Vilâyet-i Ermen* adıyla önemini korumuştur. Bölge, merkezden atanan ve genellikle Türk ya da Moğol bir vali tarafından yönetilirdi. Bu valilerden Emir Sutay (ö. 1332), Gazan Han zamanında yükselmeye başlamış, aldığı vazifeleri başarıyla yürütmüş önemli komutanlardan biridir. Moğolların Sünit boyuna mensup olduğu kuvvetle muhtemel görünen Sutay'ın, *Vilâyet-i Ermen* valiliği kısa sürmüş olsa da bölgedeki itibarı uzun yıllar Sutaylılara bir yurt bırakmaya yetmiştir.

Bu valilik görevinin dışında uzun süre Diyâr-ı Bekr Eyâleti'ni de yöneten Sutay Noyan, 1332'de hayatını kaybetmiştir. Geride bıraktığı oğulları başlangıçta siyasi bir kudret gösterememişlerdir. İlhanlı Devleti'nin dağılmasıyla bölgede başlayan hâkimiyet mücadeleleri, Sutaylıları, Celayirlilerle müttefik olmaya zorlamıştır. Bu ittifak sayesinde eski yurtlarını Celayirlilerden almayı başarıp yeniden güçlenen Sutaylıların birliği fazla uzun sürmemiştir. Önce Celayirliler ve Çobanlılar arasında ikiye bölünen Sutaylılar, bir süre sonra ortaya çıkacak olan Karakoyunlu ve Akkoyunlu Türkmen federasyonları içinde yer alarak siyasi işlevlerini tamamen yitirmişlerdir. Ancak siyasi güçlerini kaybetmiş olsalar da onların kültürel anlamda mirası uzun yıllar Anadolu'da varlığını sürdürmüştür.

Anahtar Kelimeler: İlhanlılar, Emir Sutay, Sünit, Baranbay, Vilâyet-i Ermen

Abstract

Anatolia under Ilkhanids had been subject to many studies from different perspectives. However, the administrative and military situation in the eastern parts of Anatolia and their administrators have not been not considered worthy of research. The region called *Vilâyet-i Ermen* was a province with special administration due to its position connecting the Caucasus and the Black Sea in the north, Iran, the Eastern Mediterranean and Al-Jazeera in the south.

* Dr. Araştırmacı, Milli Eğitim Bakanlığı, Malatya / Türkiye, erkl44@hotmail.com, ORCID: 0000-0002-1717-212X

The region referred to as Armenia in ancient sources, was a part of the territory of Azerbaijan, mainly in Eastern Anatolia. It maintained its importance with the name of *Vilâyet-i Ermen* under the Ilkhanid administrative system. It was administered by a Turkish or Mongolian governor appointed from the capital. One of these governors, Amir Sutay (d. 1332), who is most probably from the clan of the Sunit of the Mongols, started to rise in the time of Ghazan Han as he successfully carried out his duties. His governorship was so bright in the *Vilâyet-i Ermen* that his descendants (Sutayites) maintained there for a long time thanks to his reputation.

Also known as Sutay Noyan, Amir served as the governor of the province of *Diyâr-ı Bekr* for a long time, died in 1332. His sons were not able to rise to power at first. Afterwards, the struggle for domination after the dissolution of the Ilkhanid State forced the Sutays to become allies with Jalayirids. The Jalayirids, who defeated the Chobanians with help from the Sutays, left their former homeland to the Sutays. The unity of Sutays did not last long. Sutays, were first divided into two among the Jalayirids and Chobanians and then lost their political existence by dissolving into the Kara Koyun and Ak Koyun Turkmen federations that emerges after a while. However, their cultural influence continued to endure in Anatolia for long years.

Keywords: Ilkhanids, Amir Sutay, Sunit, Baranbay, Vilâyet-i Armenia

Giriş

“Yukarı Memleket”, “Yukarı İller” anlamına geldiği belirtilen *Armenia* kelimesinin,¹ ilk defa ne zaman kullanıldığı bilinmese de, Anadolu’nun doğu kesimlerinin kast edildiği Heredotos tarafından da teyit edilmektedir.² İslam kaynaklarında *Ermeniyye* ya da *İrminiyye* bir bölge adı olarak geçer ki genel itibarıyla Anadolu’nun doğu kesimlerini içine alan, kuzeyde Hazarların hâkim olduğu Kafkas bölgesine kadar uzanan geniş bir coğrafi mekânı ifade etmektedir.³ Bahse konu *Vilâyet-i Ermen*, *Büyük Ermeniyye/İrminiyye* diye de adlandırılırdı ki Van Gölü ile Gökçe Göl arasında kalan büyük dağların ve yüksek platoların geniş yer kapladığı bir coğrafyayı içine alırdı.⁴

- 1 Aknerli Grigor, *Okçu Milletinin Tarihi*, Türkçe çev. Hrand D. Andreasyan, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2012, s. 23; Tuncer Baykara, *Anadolu’nun Tarihi Coğrafyasına Giriş*, I, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınevi, Ankara 2000, s. 18; L. W. King – R. C. Thompson, *The Sculptures and Inscription of Darius The Great on the Rock of Behistun in Persia*, London 1907, s. XI; William Whiston, *The Works of Flavius Josephus*, Philadelphia 1856, s. 17, 334.
- 2 Heredotos, *Heredot Tarihi*, Türkçe çev. Müntekim Ökmen, Remzi Kitabevi Yayınevi, İstanbul 1973, s. 308.
- 3 İbn Havkal, bölgeyi iç ve dış Ermeniyye diye iki kısma ayırmaktadır. Buna göre Kalikala (Erzurum), Debil, Neşva ve kuzeydeki yerler *İç Ermeniyye*; Bargiri, Ahlat, Erciş, Vastan, Zevezan ile bu yerler arasındaki ovalar, kaleler ve nahiyeler *Dış Ermeniyye* olarak belirtilir. Geniş bilgi için bk. Ebu’l – Kâsım b. Ali İbn Havkal, *Sûret el-Arz (Yerin Haritası)*, Türkçe çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2014, s. 259-276. Belazûri ve İbn Hurdazbih ise Ermeniyye’yi dört kısma ayırır ki aslında İbn Havkal’ın belirttiği bölgeyle birebir örtüşmektedir. Aynı şekilde *Hudûdül-Âlem*’in Ermeniyye şehirleri diye sıraladığı yerler de benzer yöreyi anlatır. Geniş bilgi için bk. Ebû’l-Kasım Ubeydullah b. Abdullah İbn Hurdazbih, *el – Mesâlikve’l-Memâlik (Yollar ve Ülkeler Kitabı)*, Türkçe çev. Murat Ağarı, Kitabevi Yayınevi, İstanbul 2008, s. 105 vd.; *Hudûdül-Âlem*, Türkçe çev. Murat Ağarı vd., Kitabevi Yayınevi, İstanbul 2008, s. 102 vd.; Yahya b. Câbir Belazûri, *Fütühül-Büldân (Ülkelerin Fetihleri)*, Türkçe çev. Mustafa Fayda, Siyer Yayınevi, İstanbul 2013, s. 225-242.
- 4 Guy Le Strange, *Doğu Hilafetininin Memleketleri*, Türkçe çev. Adnan Eskikurt – Cengiz Tomar, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2015, s. 238-241. Bu konuda geniş bilgi için bk. Rene Grousset, *Başlangıcından 1071’e Ermenilerin Tarihi*, Türkçe çev. Sösi Dolanoğlu, Aras Yayınevi, İstanbul 2006, s. 17-29.

XI. yüzyılın sonlarından itibaren bölgede hâkimiyet tesis eden Selçuklular, İslam coğrafyacılarının tesirinde kalarak yöreye belli bir süre daha *Ermen Diyarı* demişler, hatta burada kurulan Sökmenoğulları Beyliği (1100-1207) de Ermenşahlar adıyla anılmıştır. Ancak XIII. yüzyıldan itibaren Avrupalılar yöreyi *Türkmenia* olarak adlandırırken,⁵ XIV. ve XV. yüzyıllarda ise batılı seyyahların yanı sıra İslam kaynakları da bölge için benzer ifadeleri kullanmışlardır.⁶ Doğu Anadolu ile kısmen Azerbaycan ve Kafkas bölgelerini içine alan *Armenia*, konumu itibarıyla pek çok siyasi teşekkülün dikkatini celp etmiştir. İran, Kafkaslar ve Karadeniz ile el-Cezire ve Doğu Akdeniz'i birbirine bağlayan yöre, bahsi geçen geniş coğrafyalara hükmedebilmenin anahtarı niteliğindedir. O sebeple Moğollar yöreyi hâkimiyetleri altına aldıktan sonra bir idari birim içinde birleştirip, kendisini ispat etmiş, kabiliyetli emirler vasıtasıyla yönetmişlerdir. İşte bu emirlerden biri olan Sutay, sözü edilen yöreye idari birtakım sorunların ortaya çıkmasından sonra vali olarak atanmış, ancak bölgenin henüz meselelerini çözmeye fırsat bulamadan görev yeri değiştirilmiştir.

1. Vilâyet-i Ermen'de Moğol Hâkimiyetinin Kurulması

Moğol hâkimiyetinin Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da tesis edildiği 1255'lerde bölgeyi dört kısma ayıran el-Aynî, *Vilâyet-i Ermen*'i, Ahlat, Van, Vastan, Erciş ve çevresindeki şehirlerden ibaret olarak belirtmektedir.⁷ *Vilâyet-i Ermen* ibaresinin İlhanlı Devleti'nden sonra da kullanılmaya devam ettiği anlaşılmaktadır. Nitekim İlhanlı Devleti'nin (1256-1335) parçalanmaya başladığı 1339'larda kaleme alınan *Nüzhetü'l-Kulüb* adlı coğrafya eserinde Erciş, Bargiri, Hoşab, Malazgirt, Van, Vastan, Eleşgirt, Aladağ gibi şehirler *Vilâyet-i Ermeniyye* diye adlandırılırken⁸ daha sonra kaleme alındığı bilinen *Risâle-i Felekiyye* adlı maliye kayıtlarında da aynı şehirler bu vilayetin sınırları içinde gösterilmiştir.⁹ Eyaletin idari merkezi olan Ahlat'ın ise XIV. yüzyılın sonlarına kadar bu işlevini sürdürdüğü anlaşılmaktadır.¹⁰

İlhanlı Devleti'nin tesisi ve bilhassa Anadolu'nun doğusunda hâkimiyetin pekişmesiyle Hülâgü, bölgede geçerli ananeyi de göz önüne alarak birtakım idari tasarruflarda bulunmuştur. Evvela tabii hudutlar olmak üzere, askerî teşkilatlanma ile bunların iaşesinin temini bu idari

5 *Marko Polo Seyahatnâmesi*, I, Türkçe çev. Filiz Dokuman, Tercüman Yayınevi, s. 20 vd.; Ricoldus De Monte Crucis, *Doğu Seyahatnâmesi*, Türkçe çev. A. Deniz Altunbaş, Kronik Yayınevi, İstanbul 2018, s. 62.

6 Josaphat Barbaro, *Anadolu'ya ve İrana Seyahat*, Türkçe çev. Tufan Gündüz, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2005, s. 103; Caterino Zeno, *Doğu'da Venedik Elçileri*, Türkçe çev. Tufan Gündüz, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2006, s. 135; Muammer Gül, *Orta Çağlarda Doğu ve Güneydoğu Anadolu (Tarihi Arka Plan ve XIII – XIV Yüzyıl Moğol Hâkimiyeti)*, Bilge Kültür Sanat Yayınevi, İstanbul 2010, s. 73.

7 Muammer Gül, *Orta Çağlarda Doğu ve Güneydoğu*, s. 64.

8 Hamdullah el-Kazvini, *Nüzhetü'l-Kulüb*, İngilizce çev. G. Le Strange, Cambridge University Press, London 1915, s. 100.

9 Abdullâh b. Muhammed b. Kiya el – Mazandarani, *Risâle-i Felekiyye*, haz. Walther Hinz, Franz Stainer Verlag GMBH, Weisbaden 1952, s. 158 (91a).

10 Hamideddîn Muhammed Mirhând, *Târih-i Ravzatü's-Sâfa*, V, Çaphane Basımevi, Tahran 1339, s. 572; Ebü Bekr Alâüddîn Muhammed Semerkandî, *Matlau's-Sadeyn Mecmua-ı Bahreyn*, I, haz. Abdül Hüseyin Nevani, Çaphane-i Hoşe Yayınevi, Tahran 1353, s. 312; Abdürrahim Şerif, *Ahlat Kitabeleri*, Hamit Matbaacılık Yayınevi, İstanbul 1932, s. 64 vd. Ayrıca kitabe için bk. Abdürrahim Şerif, *Ahlat Kitabeleri*, Şekil 9.

taksimatta öncelikli hususlardı. Bu maksatla konargöçer boyların yaylak ve kışlaklarının bir idari birim içinde birleştirilmesi hayati önem taşımaktaydı. Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da yurt tutmuş Türk ve Moğol toplulukları sosyoekonomik hayat şartlarından dolayı kuzey-güney istikametini etkin bir şekilde kullanmak durumundaydılar. Sözü edilen topluluklar yıl içinde Erzurum-Muş-Ahlat-Aladağ hattından güneyde Musul'a kadar uzanan bölgede hareket hâlindeydiler. O sebeple sözü edilen güzergâh bir idari teşkilat içinde toplanmıştı.¹¹ Bu anlayışın bir sonucu olarak bölge iki eyalete ayrıldı. Biri, merkezi Musul olan *Diyâr-ı Bekr Eyâleti*, diğeri ise merkezi Ahlat olan *Van Eyâleti* idi.¹² Bu eyalet, Erzurum'dan Salma'sa, Arrandan Ahlat'a kadar olan bölgeyi kapsamaktaydı¹³ ki yukarıda bahsi geçen *Vilâyet-i Ermen*'in hudutlarıyla büyük ölçüde örtüşmekteydi. İlhanlılar bu vilayetleri merkezden tayin ettikleri Türk ya da Moğol kumandanlar vasıtasıyla yönetmiş¹⁴ ve hâkimiyetlerinin devamı için çok sayıda Türk-Moğol boy ve oymağını bölgeye iskân etmişlerdi.¹⁵

1243'ten sonra Moğol hâkimiyeti altına giren *Vilâyet-i Ermen*, 1256'ya kadar Gürcü Prenses Tamara tarafından idare edildi.¹⁶ 1259'a kadar Gülkan ve Mighan adlı iki Moğol idareci tarafından yönetilen bölge,¹⁷ Hülâgü'nün 1259'da yapmış olduğu idari düzenlemeyle Ahlat merkezli *Van Eyâleti* (*Vilâyet-i Ermen*)'ne dönüştürülmüştür.¹⁸

2. Emir-i Âhurluktan Vilâyet-i Ermen Valiliğine Sutay Noyan

Vilâyet-i Ermen adı verilen bu eyaletin (1244-1320)¹⁹ idaresini 1318-1319 yılları arasında üstlenmiş kumandanlardan biri olan Sutay Noyan'ın mensubu bulunduğu boy hakkında bazı

- 11 Muammer Gül, "İlhanlılar Döneminde Diyarbakır", *I. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlı'ya Diyarbakır Sempozyumu (20-22 Mayıs 2004)*, Diyarbakır Valiliği Yayinevi, Diyarbakır 2004, s. 195 vd. İlhanlılarda eyaletler ve bunların idaresi hakkında geniş bilgi için bk. İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devlet Teşkilatına Methal*, Türk Tarih Kurumu Yayinevi, Ankara 1998, s. 254-261; Bertold Spuler, *İran Moğolları (Siyaset, İdare ve Kültür İlhanlılar Devri)*, Türkçe çev. Cemal Köprülü, Türk Tarih Kurumu Yayinevi, Ankara 2011, s. 367 vd.
- 12 Faruk Sümer, "Ahlat Şehri ve Ahlatşahlar", *Belleten*, L/297, (1986), s. 46; Faruk Sümer, *Kara Koyunlular*, Türk Tarih Kurumu Yayinevi, Ankara 1992, s. 33; Bertold Spuler, *age.*, s. 384 vd.
- 13 Kazvinî, *Nüzheti'l-Kulûb*, s. 100.
- 14 Marie F. Brosset, *Histoire de la Georgie*, Printed in Soviet Union, S. Petersburg 1849, s. 492 vd; Z. Velidi Togan, "Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadi Vaziyeti", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, I, (1931), s. 25; V. Barthold, "Anı", *İslam Ansiklopedisi*, I, (1976), s. 436; Streck, "Ermeniy'e", *İslam Ansiklopedisi*, VI, (1988), s. 322; M. Fahrettin Kırzioğlu, *Yukarı Kür ve Çoruk Boyları'nda Kıpçaklar (Ahıska/Çıldır Eyâleti Tarihi'nden)*, Türk Tarih Kurumu Yayinevi, Ankara 1992, s. 148.
- 15 Nermin Tabak, *Ahlat Türk Mimarisi*, Doğan Kardeş Matbaacılık Yayinevi, İstanbul 1972, s. 9; M. Fuad Köprülü, *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu*, Türk Tarih Kurumu Yayinevi, Ankara 1981, s. 93.
- 16 Genceli Kiragos, *Moğol İstilası (1220-1265)*, Türkçe çev. Mahmut Kemal Bey, Post Yayinevi, İstanbul 2018, s. 98; V. Minorsky, *Studies in Caucasian History (The Shaddadis of Ani)*, Taylor's Foreign Press, London 1953, s. 156.
- 17 Bertold Spuler, *İran Moğolları*, s. 385.
- 18 Faruk Sümer, "Anadolu'da Moğollar", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, I, (1970), s. 100 vd.; İsmail Aka, "Anadolu'dan İrana Göçler", *Tarihten Günümüze Türk-İran İlişkileri Sempozyumu (16-17 Aralık 2002)*, Türk Tarih Kurumu Yayinevi, Ankara 2003, s. 57.
- 19 Bertold Spuler, *İran Moğolları*, s. 385. XIV. yüzyılın ortalarında yazıldığı tahmin edilen *Risâle-i Felekiyye* adlı eser, *Vilâyet-i Ermen*'in Abdülmesihü'n-Nasranî adlı birinin uhdesinde olduğunu kaydetmektedir ki aslında bu kayıt

değerlendirmeler yapılsa da konu henüz tam manasıyla açıklığa kavuşturulmuş değildir. Z. V. Togan, Sutay'ın Sünit'e mensup bir emir olduğunu açıkça belirtirken,²⁰ Faruk Sümer, Sutay'ın, Sunitay'ın kısaltılmış şekli olduğunu ve dolayısıyla Sutay Noyan'ın da Sünit boyundan olması gerektiği değerlendirmesini yapmaktadır.²¹ Çingis Han'ın (ö. 1227) en önemli komutanlarından Çurmağun Noyan'ın (ö. 1242) da mensubu bulunduğu Sünit boyunun, bu komutanla birlikte Celaleddin Harezşah'ın (ö. 1231) peşinde önce Azerbaycan'a daha sonra Anadolu'ya geldiği anlaşılmaktadır.²² Zira bunların bir kısmının Musul ve Diyâr-ı Bekr arasında buldukları görülmektedir.²³ Bu bağlamda Sutaylıların sözü edilen yörede uzunca bir süre görünmeleri, onların Sünit boyu ile bir alakalarının olabileceği ihtimalini güçlendirmektedir.²⁴

Sutay, Şehzade Gazan'ın (ö. 1304) Horasan valiliğini yürüttüğü dönemde, onun *emir-i âhuru* (*ahtacı*)²⁵ olup, adı duyulmaya ve mevkisi yükselmeye başlamıştır.²⁶ Sutay'ın bu sıfatının daha sonraki dönemlerde de kullanılmaya devam edildiği görülmektedir. Nitekim Kaşani, Olcaytu (ö. 1316) döneminin önemli emirlerinden bahsederken, Sutay'dan hâlâ *Emir Sutay Ahtacı* diye bahseder.²⁷ Gazan'ın Baydu ile giriştiği taht mücadelesinde, Gazan'ın yanında yer alan Sutay'ın itibar ve mevkisinin yükseldiği anlaşılmaktadır. Zira Sutay, gerek Gazan Han ile taht mücadelesine giren Baydu'nun yakalanmasında ve gerekse Vezir Zencani'nin öldürülmesinde üzerine düşeni başarıyla yerine getirmişti (Mayıs 1298).²⁸ Daha sonra komuta ettiği 15 bin askeriyile Sülemiş'in isyanının (Nisan 1299) bastırılmasında Diyâr-ı Bekr Valisi Mulay Noyan'ın yanında yer almış,²⁹ Emir Nevruz ile yapılan savaşta da devlet adına mücadele vermiştir.³⁰

Sülemiş İsyanı sebebiyle Anadolu'ya geldiği anlaşılan Sutay'ın, isyanın bastırılmasından sonra İran'a dönmeyerek Anadolu'da kaldığı görülmektedir. Sutay, Argun döneminden itibaren Kayseri'nin doğusunda kalan bölgelerin iktisadi idaresini almış olan Mücirüddin Emirşah'ın

İlhanlı Devleti'nin dağılmasından sonra da *Vilayet-i Ermen* idari biriminin resmi kayıtlarda hâlâ kullanıldığını göstermektedir. Bk. el-Mazandarani, *Risâle-i Felekiyye*, s. 158 (91a).

20 Z. Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, Enderun Yayinevi, İstanbul 1981, s. 243.

21 Faruk Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 19, 139.

22 Z. Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, s. 236.

23 Abdulkadir Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi*, I, Erciyes Üniversitesi Yayinevi, Kayseri 1996, s. 164.

24 Faruk Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 139 vd.; Muammer Gül, *Orta Çağlarda Doğu ve Güneydoğu Anadolu*, s. 190 vd.

25 *Ahtacılar*, hükümdarın at ve ahırlarının bakımını yaparlardı. Bunların âmirine *Emir Ahtacı* adı verilir. Bk. İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, Türk Tarih Kurumu Yayinevi, Ankara 1998, s. 189 vd.

26 Hondmir, *Habibü's-Siyer*, III, haz. Muhammed Debir Siyaki, Çaphâne-i Gülşen Basimevi, Tahran 1983, s. 145.

27 Kemâlüddin Abdürrezzâk Kaşani, *Târih-i Olcaytu*, haz. M. Hemblu, Farsça Metinler Koleksiyonu, Tahran 1348, s. 9, 51, 88.

28 Fazlullah Hemedani Reşidüddin, *Târih-i Mübârek Gazâni*, haz. Karl Jahn, Stefan Matbaası Yayinevi, Prag 1941, s. 93; Fazlullah Hemedani Reşidüddin, *Câmiu't-Tavârih*, Türkçe çev. İsmail Aka, Mehmet Ersan vd., Türk Tarih Kurumu Yayinevi, Ankara 2013, s. 273.

29 Reşidüddin, *Târih-i Mübârek Gazâni*, s. 122; Kerimüddin Mahmudi Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, Türkçe çev. Mürsel Öztürk, Türk Tarih Kurumu Yayinevi, Ankara 2000, s. 198; Ebû'l Mehâsin Cemâleddin Yûsuf İbn Tagrıberdi, *en-Nücumu'z-Zâhire*, Türkçe çev. Ahsen Batur, Selenge Yayinevi, İstanbul 2013, s. 98.

30 Reşidüddin, *Câmiu't-Tavârih*, s. 201, 215 vd.

yanında bir bölük askerle Rum (Anadolu) ve çevresinin güvenliğini sağlamak üzere bırakılmıştır.³¹ Bilhassa Niğde, Aksaray ve Kayseri civarında Emirşah nezdinde asayişi ve düzeni sağlama konusunda önemli icraatlerde bulunmuştur.³² Bu görevi sırasında Gazan Han'ın Memluklar üzerine düzenlediği 1300 ve 1302 yıllarındaki seferlerine iştirak etmiştir.³³

Sutay'ın, Gazan Han dönemindeki başarıları, daha sonraki süreçte onun yetki ve sorumluluklarının artmasının da önünü açmıştır. Zira Olcaytu Han'ın, Anadolu'da birtakım idari tasarruflarda bulunduğu süreçte valilik makamına yükseltilmiştir. Bu bağlamda evvel Diyâr-ı Bekr Eyâleti'nin valiliğini yürüten Kıpçak Türklerinden İl Basmış,³⁴ 1308-1309 yılında görevinden alınarak yerine Sutay Noyan atanmıştır. Sutay Noyan, bu dönemde Erzurum'dan Bağdat'a kadar uzanan geniş bölgede İlhanlı Devleti adına çok önemli faaliyetleri başarıyla yürütmüştür. İlk iş olarak da Memlukların yardımcı kuvvetleri konumundaki Bozok ve Üçöklara mensup, Rum Kale dolaylarındaki Türkmenlere saldırıp, mallarını yağmalamış, çoğunu tutsak etmiştir. Çünkü sözü edilen Türkmenler, Memluk Devleti'nin (1250-1517) hudutlarını korumakla birlikte zaman zaman İlhanlı Devleti'nin sınırdaki topraklarını da tehdit ediyorlardı. Ancak onun bu hareketi bölgedeki Memluk idarecilerinin aldığı tedbirler neticesinde bertaraf edilerek, mağdur Türkmenlerin can ve malı güvence altına alınmıştır.³⁵ Ayrıca Sutay, bölgede asayişin sağlanması hususunda da büyük bir çaba sarf etmekteydi. Nitekim 1317 yılında Mardin'den Şam taraflarına gitmekte olan 900 kişilik bir tüccar kafilesinin bazı Moğol kabileleri tarafından yağmalanması üzerine Emir Sutay, sorumluların kim olduğuna bakmaksızın sert tedbirler almaktan geri durmadığı gibi tüccarların mallarının bir kısmını da kendilerine iade etmiştir.³⁶

Sutay Noyan'ın 1312 yılından evvel Diyâr-ı Bekr Vâililiği görevinden alınmış olduğu neticesine varmaktayız. Zira 1312'de bu görevi icra ettiği sırada ölen Mulay Noyan'ın yerine yeniden Sutay Noyan'ın atanmış olduğu görülmektedir.³⁷ Bu bağlamda Hâfız-ı Ebrû, Olcaytu Han'ın 1312'lerde Suriye seferine çıkarken yanında bulunan bazı önemli emirler arasında Emir Sutay'ı da sayarak kendisinden Diyâr-ı Bekr yöneticisi olarak bahsetmektedir.³⁸ Bu tarihlerde Sutay Noyan'ın Memluk ordusunun Halep taraflarında bulunmasını fırsat bilerek bölgeyi talan etmesi de onun bu görevi yürüttüğünü göstermektedir.³⁹ Yine Kaşânî, 1315 yılına ait gelişmeleri anlatırken Emir Sutay'dan *Diyâr-ı Bekr Mülâzimi* diye bahsettiği gibi,⁴⁰ bazen de onu "Emîr-i Bilâd-ı Diyâr-ı Bekr

31 Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, s. 199; Faruk Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 69.

32 Geniş bilgi için bk. Aksarayî, *age.*, s. 204, 248.

33 Reşîdüddin, *Câmiü't-Tavârih*, s. 283 vd.; İbn Tagrıberdi, *en - Nücumu'z-Zâhire*, s. 99, 111 vd.

34 Kaşânî, *Târih-i Olcaytu*, s. 9; Faruk Sümer, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları*, I, Türk Dünyası Araştırmaları Yayınevi, İstanbul 1999, s. 322. Olcaytu zamanının önemli taraflarından biri de bu dönemde Türk asıllı emirlerin ön plana çıkarılmasıdır. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. Faruk Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 21 vd.

35 Faruk Sümer, *agm.*, s. 77.

36 Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, Ötüken Yayınevi, İstanbul 2009, s. 227.

37 Bertold Spuler, *İran Moğolları*, s. 384.

38 Geniş bilgi için bk. Şihabeddin Abdullah Hâfız-ı Ebrû, *Chronique des Rois Mongols en İnan (Zeyl-i Câmiü't-Tevârih Reşîdi Zübdetü't-Tevârih)*, haz. K. Bayani, Paris 1936, s. 36.

39 Kaşânî, *Târih-i Olcaytu*, s. 146 vd.

40 *Age.*, s. 176.

ya da Fırat Sahillerinin ve Şam Hudutlarının Muhâfızı” olarak da tanıtır.⁴¹ İbn Battuta da bu dönemlerde Emir Sutay’dan, “Diyâr-ı Bekr Beyi” diye söz eder.⁴² Aslında bu eyâletin yönetim merkezi Musul şehridir.⁴³ Ancak valiler genellikle Diyâr-ı Bekr yöresinde ikamet etmişlerdir. Reşîdüddin, Sutay’a gönderdiği mektubunda, ona “Musul, Sincar, Telafer ve Cezire hâkimi Emir Nasreddin Sutay” diye hitap etmektedir.⁴⁴ Sutay Noyan’ın Diyâr-ı Bekr Vâililiği’ni Ebû Sâid’in (ö. 1335) cülusuna kadar (1317) yürüttüğü anlaşılmaktadır.⁴⁵

Ebû Sâid tahta geçtiğinde ülkenin pek çok yerinde asayiş konusunda sıkıntılar yaşanmaktaydı. Toplanan düzensiz ve ağır vergiler halkı canından bezdirmişti. Dönemin kayıtları *Vilâyet-i Ermen* halkının bu durumdan oldukça muzdarip olduğunu göstermektedir. Nitekim Ani şehrindeki kitabede ülkenin bazı yerlerinde keyfi toplanan vergilerden dolayı bölge halkının büyük sıkıntılar çektiği ve çoğunun yerlerini bırakıp göç ettikleri yazılıdır. Hatta bazı yerlerde halkın vergi tahsildarlarından korunmak için yer altına barınaklar yaptığı görülmektedir.⁴⁶ Bu kitabe aslında tüm İlhanlı ülkesi için geçerliydi ve ülkenin içinde bulunduğu sosyoekonomik vaziyeti göstermesi bakımından önemlidir.⁴⁷

Ebû Sâid döneminde manastırlarda tutulmuş bazı Ermeni kayıtları da bunu teyit etmektedir. Taron (Muş), Akdamar ve Bargiri (Muradiye)’de yazılmış olan Ermeni kaynakları, halkın ızdırap çektiği konusunda hemfikirdirler.⁴⁸ Aynı şekilde Van ve çevresindeki manastırlarda 1327 yılına ait kayıtlarda Ebû Sâid döneminde adaletin kalmadığı, bunun sonucunda halkın dağ ve tepelere kaçarak oturdukları yerleri terk ettikleri ifade edilmektedir. Buna ülkede meydana gelen isyan hareketleri de eklenince halkın can ve mal güvenliği büyük ölçüde ortadan kalkmıştır.⁴⁹ Bölgenin bu vaziyeti devlete ödenen vergi miktarının da büyük ölçüde azalmasına sebep olmuştur. Zira Hamdullah Müstevfi, *Vilâyet-i Ermen*’in daha evvel 2 milyon dinar olan gelirinin, 1336’larda sadece 390 bin dinara kadar düştüğünü kaydetmektedir.⁵⁰

Ebû Sâid Han, karışıklıkların müsebbibi olarak bölge yöneticilerini görmüş olacak ki Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerindeki valiliklerde değişiklikler yapmıştır. Sutay Noyan’ın gerek Orta Anadolu’daki ve gerekse Diyâr-ı Bekr Vâlisi olarak göstermiş olduğu başarılar, Ebû Sâid’in

41 Age., s. 9.

42 Ebû Abdullah Tanci İbn Battuta, *Seyahatnâme*, Türkçe çev. A. Sait Aykut, Yapı Kredi Yayınevi, İstanbul 2013, s. 193.

43 Faruk Sümer, *Kara Koyunlular*, s. 33.

44 Mektubun içeriği hakkında geniş bilgi için bk. Reşîdüddin, *Mukâtebât-ı Reşidi*, haz. Muhammed Eberguhi, Lahor 1364/1945, s. 40 vd.

45 Hâfız-ı Ebrû, *Zübdetü’l-Tevârih*, s. 52; Mîrhând, *Târih-i Ravzatü’s-Sâfa*, V, s. 480; Mîrhând, *Tahrir-i Ravzatu’s-Sâfa* (5. Kısım), haz. Abbas Zeryab, Tahran 1358, s. 959. Ayrıca bk. Bertold Spuler, *İran Moğolları*, s. 384 vd.

46 Osman G. Özgüdenli, *Gazan Han ve Reformları (1295-1304)*, Kaknüs Yayınevi, İstanbul 2000, s. 218.

47 Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. W. Barthold, “İlhanlılar Devrinde Mali Vaziyet”, *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, I, (1931), s. 138 vd; Ayrıca bk. V. V. Barthold, “Ani Kitabesi”, *Makaleler ve İncelemeler*, I, haz. Abdulkadir İnan, (1998), s. 520-545.

48 A. K. Sanjian, *Colophons of Armenian Manuscripts (1301-1480)*, Harvard University Press, Cambridge-London 1969, s. 61, 63, 72.

49 Mîrhând, *Tahrir-i Ravzatu’s-Sâfa*, (5. Kısım), s. 961 vd.

50 Kazvinî, *Nüzhetü’l-Kulûb*, s. 100.

onu *Vilâyet-i Ermen*'e tayin etmesinde etkili olmuştur. Netice itibarıyla Ebû Sâid, 1317-1318'lerde Sutay Noyan'ı *Vilâyet-i Ermen Eyâleti*'nin merkezi olan Ahlat'a vali olarak görevlendirmiştir. Sutay Noyan'dan boşalan Diyâr-ı Bekr Eyâleti Valiliği'ne de Kereyit kabilesinden İrcin Noyan'ı (ö. 1319)⁵¹ atamıştır.⁵² Ancak Emir Sutay henüz *Vilâyet-i Ermen*'in meselelerini çözmeye vakit bulamadan tekrar Diyâr-ı Bekr Vilâyeti'ne dönmüştür. Çünkü İrcin Noyan, 1319'da Emir Karmaşi (Kurumşi)'nin (ö. 1319) başlatmış olduğu isyana destek vererek bölgede asayişin ortadan kalkmasına sebep olmuştur. Emir Çoban'ın "nâib-i saltanat"⁵³ olarak İlhanlı devlet yönetiminde etkili hâle geldiği bu dönemde,⁵⁴ Emir Sutay, tekrar Diyâr-ı Bekr Vâliliği'ne getirilecektir.⁵⁵ Zaten Emir Çoban (ö. 1327), bu atamadan hemen sonra bahsi geçen iç isyanın bastırılması için Diyâr-ı Bekr'de bulunan Emir Sutay'a haber yollayarak yardım istemiştir.⁵⁶ Dolayısıyla İrcin'in öldürülmesinden⁵⁷ önce Sutay'ın buraya vali olarak geri döndüğü görülür ki esasında Emir İrcin'in isyan hareketine destek verme sebebi de Diyâr-ı Bekr Vâliliği'nden azledilmiş olmasıdır.⁵⁸ Velhâsıl Emir Sutay'ın 1317-1318'lerde, önce Ahlat Valiliği'ne atandığı, bir yıl sonra yani 1319'da tekrar Diyâr-ı Bekr Vâliliği'ne getirildiği kabul edilebilir. Emir Sutay'dan sonra *Vilâyet-i Ermen*'in yönetimi ise 1320'de Nahçıvan'a hakem olarak görevlendirilen Ziyâüddin adlı bir emir tarafından yürütüldüğü tespit edilmektedir.⁵⁹

1332 yılına kadar Diyâr-ı Bekr Vâliliği vazifesini yürüttüğü anlaşılan Emir Sutay, halk arasında dindar kişiliği ve iyi idaresiyle tanınmıştı. Diyâr-ı Bekr Vâliliği'ni icra ettiği sırada Musul'da vefat ettiği anlaşılan Emir Sutay'ın,⁶⁰ buraya defnedildiği ve kabrinin de Musul kentinde olduğu belirtilmektedir.⁶¹ Öldüğünde yüz yaşını geçkin olduğu belirtilse de⁶² Hülâgü (ö. 1265) döneminde Bağdat muhasarasına katılan ve onun ölümünden sonra yerine oğlu Abaka'yı (ö.

51 Reşidüddin, *Câmiü't-Tevârih*, s. 150. Emir İrcin, Hülâgü'nün eşi Dokuz/Tokuz Hatun'un kardeşi Sarıca'nın oğludur. Dolayısıyla da Kereyit kabilesine mensuptur. Bk. Kaşani, *Târih-i Olcaytu*, s. 9.

52 Hâfız-ı Ebrû, *Zübdetü't-Tevârih*, s. 52; Mîrhând, *Ravzatü's Sâfa*, V, s. 480. Ayrıca bk. Faruk Sümer, *Kara Koyunlular*, s. 33; Bertold Spuler, *İran Moğolları*, s. 384 vd.; Muammer Gül, *Orta Çağlarda Doğu ve Güneydoğu Anadolu*, s. 156 vd.

53 "Naib-i Saltanat" kurumu hakkında geniş bilgi için bk. İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, s. 207 vd.

54 Hamdullah el-Kazvinî, *Târih-i Güzide*, haz. Abdullah Hüseyin Nevai, Firdevsi Matbaası Yayınevi, Tahran 1944, s. 618 vd.; Mîrhând, *Ravzatü's Sâfa*, V, s. 522 vd.; Gıyaseddin Muhammed Hândmîr, *Habibü's-Siyer*, III, s. 209-214.

55 Geniş bilgi için bk. Hâfız-ı Ebrû, *Zübdetü't-Tevârih*, s. 75 vd.; J. A. Boyle, "Dynastic and Political History of the İlkhangs", *The Cambridge History of Iran*, IV, haz. J. A. Boyle, Cambridge 1968, s. 408 vd.

56 Semerkandî, *Matlau's-Sadeyn*, I, s. 45; Hondmîr, *Habibü's-Siyer*, III, s. 207.

57 Emir İrcin'in isyanı ve öldürülmesi hakkında bk. Kazvinî, *Târih-i Güzide*, s. 614 vd.; Mîrhând, *Ravzatü's Sâfa*, V, s. 496 vd.; Abdullah b. Fadlullah Şirazî, *Tahrir-i Târih-i Vassaf*, V, haz. Abdül Muhammed Ayeti, Çaphane-i İlmî, Tahran 1994, s. 369 vd.; Hâfız-ı Ebrû, *Zübdetü't-Tevârih*, s. 75 vd.; Semerkandî, *Matlau's-Sadeyn*, I, s. 40 vd.; Abdullah b. Fadlullah Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, s. 256 vd.; J. A. Boyle, "Dynastic and Political History of the İlkhangs", s. 408 vd.

58 Faruk Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 84.

59 Semerkandî, *Matlau's-Sadeyn*, I, s. 140; Bertold Spuler, *İran Moğolları*, s. 384 vd.

60 Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 207.

61 Faruk Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 96.

62 Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 207.

1282) hükümdar seçmek üzere toplanmış emirler arasında Sonita/Suntay adlı emirle karıştırıldığı anlaşılmaktadır.⁶³

1332'de hayatını kaybeden Sutay Noyan'ın Baranbay/Barınbay, Hacı Tugay ve Fulad adlı üç oğlu vardı. Ancak babalarından boşalan yeri başlangıçta dolduramadılar. O sebeple belli bir süre Sutaylılar, Uyratlardan Cicek Güregen'in oğlu ve Ebû Sâid'in dayısı Uyrat Ali Padişah (Paşa)'ın hâkimiyeti altında kaldılar. Nitekim Sutay'dan hemen sonra Diyâr-ı Bekr Vâliliği Uyrat Ali Padişah'a (ö. 1336) verilmişti. Uyratların hâkimiyetinde baskıya dayalı bir idareye tabi oldukları anlaşılan Sutaylıların, Ebû Sâid'in 1335'te ölümünden sonra bölgedeki dengeleri değerlendirerek hareket ettikleri de gözden kaçmamaktadır.⁶⁴

Ebû Sâid'in erkek evlat bırakmadan 1335'te ölümü, Hülâgü soyundan tahta geçebilecek kimsenin kalmaması anlamına geliyordu.⁶⁵ Bu yüzden Arık Buğa/Arık Böke koluna mensup Arpağan (Arpa) tahta geçirildi.⁶⁶ Ancak Diyâr-ı Bekr Vâlisi Uyrat Ali Padişah, onun hanlığını tanımadı.⁶⁷ Esasında Ali Padişah bu kudreti Erzurum-Bingöl-Muş yörelerini yaylak, güneyde ise Musul yöresini kışlak olarak kullanan kalabalık Uyrat topluluklarından alıyordu.⁶⁸ Zira sözü edilen bu Uyrat kabileleri, Gazan Han zamanında Erzurum ve çevresini yağmaladıkları için Emir Mulay tarafından zor bela hizaya getirilmişler ve hatta belli bir kısmı Şam taraflarına sürülerek Memlukların hizmetine girmişlerdi.⁶⁹ Buna rağmen bölgede güçlerini korudukları anlaşılan Uyratların, Ebû Sâid'in ölümünden sonraki gelişmelerde Ali Padişah'ın yanında yer aldıkları görülmektedir.⁷⁰

Ali Padişah, Hemedan civarında yapılan savaşta Arpa'yı yenerek Baydu'nun torunu Musa'yı hükümdar ilan etti.⁷¹ Ali Padişah'ın etkili olduğu bu dönemde muhtemelen Uyratların baskısından bunalan kalabalık bir Türkmen topluluğunun Doğu Anadolu'dan İran'a göç ettiği kaydedilmektedir.⁷² Öyle görünüyor ki bu idareden sadece Türkmenler muzdarip olmamışlardı.

63 Muammer Gül, *Orta Çağlarda Doğu ve Güneydoğu Anadolu*, s. 153.

64 Faruk Sümer, *Kara Koyunlular*, s. 33 vd.

65 Ebû Sâid'in ölümünden sonra İlhanlı ülkesine sahip olanları İbn Battuta ayrıntılı bir şekilde açıklamaktadır. Bk. İbn Battuta, *Seyâhatnâme*, s. 225.

66 Hâfız-ı Ebrû, *Zübdetü't-Tevârih*, s. 111 vd; Mîrhând, *Ravzatü's-Sâfa*, V, s. 536; Hândmîr, *Habibü's-Siyer*, III, s. 221; J. A. Boyle, "Dynastic and Political History of the İlkhans", s. 413. Semerkandî, Arpa Han'ın tahta çıkmasını Ebû Sâid'in bir vasiyeti gereği olduğunu kaydetmektedir. Bk. Semerkandî, *Matlau's-Sadeyn*, I, s. 122 vd.

67 Mîrhând, *Tahrir-i Ravzatü's-Sâfa*, (5. Kısım), s. 974. Bu konu hakkında geniş bilgi için bk. Semerkandî, *age.*, s. 125 vd.

68 Hâfız-ı Ebrû, *Zübdetü't-Tevârih*, s. 119; Semerkandî, *age.*, s. 130 vd; J. A. Boyle, "Dynastic Political History of the İlkhans", s. 413.

69 İbni Tagrıberdi, *En-Nücûmu'z-Zâhire*, s. 85; Reşidüddin, *Câmiü't-Tevârih*, s. 254 vd.; Ebu'l Faraç Tarihi, II, s. 658 vd.; Faruk Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 65 vd.; Faruk Sümer, *Kara Koyunlular*, s. 33; Cüneyt Kanat, "Gazan Han Zamanında Memluk Devletine İltica Eden Uyratlar", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XV, (2000), s. 108 vd.

70 Hâfız-ı Ebrû, *Zübdetü't-Tevârih*, s. 119; Semerkandî, *Matlau's-Sadeyn*, I, s. 126; Muammer Gül, "İlhanlılar Döneminde Diyarbakır", s. 201.

71 Semerkandî, *age.*, s. 125 vd.; Hândmîr, *Habibü's-Siyer*, III, s. 223 vd.; Faruk Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 95 vd. Arpa Han ile Musa Han arasındaki mücadeleler hakkında geniş bilgi için bk. Hâfız-ı Ebrû, *age.*, s. 115 vd.

72 Faruk Sümer, *Safevi Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, Türk Tarih Kurumu Yayınevi,

Dönemin Ermeni kaynakları otorite boşluğunun bölgede birtakım karışıklıklara sebep olduğunu dile getirerek halkın sosyal ve iktisadi manada büyük zarar gördüğünü belirtmektedir.⁷³

Ali Padişah tarafından baskı ve zulme maruz kalan Sutaylılar, buradan gelebilecek tehditlerin önüne geçebilmek için Anadolu Valisi Celayirli Şeyh Hasan'ı, Ali Padişah'a karşı kışkırtıyorlardı. Çünkü her geçen gün nüfuzunu artıran Ali Padişah, Celayirliilerin bölgedeki istikbali açısından da büyük bir risk taşımaktaydı.⁷⁴ Neticede Sutaylıların bu siyaseti Temmuz 1336'da Aladağ civarında "Karadere" adı verilen yerde Şeyh Hasan'la Ali Padişah'ı karşı karşıya getirdi. Sutaylılarla birlikte hareket eden Şeyh Hasan, Ali Padişah'ı öldürerek⁷⁵ *Vilâyet-i Ermen*'in de içinde yer aldığı bölgede Muhammed Han'ın hizmetinde hâkimiyetini tesis etmiş oldu.⁷⁶ Aynı şekilde 1337 yılında bölgede meydana gelen olaylardan bahseden Ermeni kaynakları Muhammed Han'ın bölgede hâkimiyet kurduğunu belirtmektedir ki⁷⁷ 1337-1338 yılında Ahlat'ta Muhammed Han adına bastırılmış olan gümüş para da bu kaydı teyit etmektedir.⁷⁸

Bölgede Celayirliilerin sürekli güç kazanması, müttefiki Sutaylıları Diyar-ı Bekr, Musul ve Erzurum arasında yeniden hâkim unsur hâline getirdi. Ali Padişah'ın kardeşi ve Uyratların Diyâr-ı Bekr vilayeti temsilcisi Seyfeddin Hafız da yöreden uzaklaştırılarak Diyâr-ı Bekr Vilâyeti yeniden Sutaylıların kontrolüne geçti. Keza 1336 yılında bastırılmış ve "as-Sultanul-Azam Baranbay" ibareli para, Baranbay ve kardeşi Hacı Tugay'ın bölgedeki hâkimiyetini göstermesi bakımından önemlidir.⁷⁹ Diğer taraftan Hacı Tugay'ın Diyâr-ı Bekr'i ele geçirmesiyle Uyratların, özellikle Bağdat ve Irak'ta birtakım yağma ve talan yaparak asayiş bozdukları da belirtilmektedir.⁸⁰

Emir Sutay'ın büyük oğlu Baranbay'ın adı daha önce Karmaşi/Kurumşi İsyanı vesilesiyle kaynaklarda kaydedilmiştir. Buna göre ayaklanmaya destek veren Baranbay, mücadeleyi kaybederek babasına sığınmış ve Emir Sutay'ın Ebû Sâid Han nezdindeki itibarı sayesinde hayatta kalabilmişti.⁸¹ Bastırmış olduğu paradan da anlaşıldığı kadarıyla 1336'ya kadar hayatta olduğu tahmin edilen Baranbay'ın daha sonraki olaylarda adına rastlanmaz. Ancak

Ankara 1999, s. 4 vd.

73 *Colophons of Armenian Manuscripts*, s. 76.

74 Semerkandî, *Matlau's-Sadeyn*, I, s. 131.

75 Konu hakkında geniş bilgi için bk. Hâfız-ı Ebrû, *Zübdetü't-Tevarih*, s. 120; Semerkandî, *Matlau's-Sadeyn*, I, s. 132; Mîrhând, *Ravzatu's-Sâfa*, V, s. 541 vd.; Hândmîr, *Habîbü's-Siyer*, III, s. 225 vd.; Faruk Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 96; J. A. Boyle, "Dynastic and Political History of the İlkhan", s. 414.

76 Semerkandî, *age.*, s. 133; Mîrhând, *Tahrir-i Ravzatu's-Sâfa*, (5. Kısım), s. 975. İbn Battuta Ebû Sâid'in ölümünden sonra İlhanlılara ait yerlerin hâkimlerinden bahsederken Şeyh Hasan'ın Irak-ı Arab'ın tamamına hâkim olduğunu belirtir. Bk. İbn Battuta, *Seyâhatnâme*, s. 225.

77 *Colophons of Armenian Manuscripts*, s. 80. Nitekim Hondmîr, Ali Padişah'ın öldürülmesinden sonra Musa Han'ın hâkimiyetini kaybetmesi üzerine Muhammed Han'ın iktidara geldiğinden bahsetmektedir. Bk. Hâfız-ı Ebrû, *Zübdetü't-Tevarih*, s. 120 vd.; Hândmîr, *Habîbü's-Siyer*, III, s. 226.

78 Faruk Sümer, *Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, s. 58; Tuncay Aykut, "Sikkeler (The Coins)", *Ak Akçe Moğol ve İlhanlı Sikkeleri (Mongol and İlkanid Coins)*, Yapı Kredi Yayınevi, İstanbul 1992, s. 208.

79 M. Halil Yınanç, "Diyarbakir", *İslam Ansiklopedisi*, III, (1988), s. 620.

80 Semerkandî, *Matlau's-Sadeyn*, I, s. 140.

81 Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, s. 260.

Baranbaylar adlı bir Moğol topluluğunun Orta Anadolu'da bulunduğu, dönemin kaynaklarında geçmektedir.⁸²

Emir Sutay'ın Fulad isimli oğlu erken yaşlarda hayatını kaybetmiş olacak ki dönemin kayıtlarında yer almamaktadır. Hacı Tugay ise daha babası zamanında İlhanlı ordusunda *inak*⁸³ unvanını kullanarak Gazan ve Olcaytu dönemlerinde Memlûklularla yapılan seferlere katılmıştı.⁸⁴ Yukarıda bahsi geçtiği üzere de ağabeyi Baranbay'ın yanında, Ali Padişah'a karşı Celayirli Şeyh Hasan ile birlikte hareket ederek Sutaylılara eski yurtları olan *Vilâyet-i Ermen* ve Diyâr-ı Bekr'i kazandırmayı başarmıştı. Ancak Sutaylıların kontrolünde olan bölge, İlhanlı devletinin dağılmasıyla ortaya çıkan ve birbirleriyle kıyasıya hâkimiyet mücadelesine girişen Celayirliiler ile Çobanlılar arasında stratejik öneme haizdi. Dolayısıyla Sutaylıların bu mücadelede tarafsız kalması mümkün görünmüyordu. O yüzden Emir Sutay'ın ailesi ve kabilesinin bölgedeki varlığı, belli bir dönem Celayirliiler ve Çobanlılar arasındaki yoğun hâkimiyet mücadelesi arasında kendisine yer bulmaya çalışarak devam etti.

Devletşah, Ebû Sâid Bahadır Han'ın ölümüyle Azerbaycan ve Bağdat'ın yönetiminin Celayirli Şeyh Hasan'a geçtiğini belirtmekle beraber Şeyh Hasan'ın devlet işlerinde etkili olmadığını ve idareyi büyük ölçüde Dilşâd Hatun'un⁸⁵ ele aldığını ifade etmektedir.⁸⁶ Bu sırada Hacı Tugay'ın Celayirliilerin yanında yer alması üzerine Emir Çoban'ın torunu yani Timurtaş'ın oğlu Küçük Şeyh Hasan, Aladağ civarında Celayirli Şeyh Hasan'ı mağlup ederek Azerbaycan'da hâkimiyetini kurmayı başardı (1338).⁸⁷ Bununla da yetinmeyen Küçük Şeyh Hasan (Çobanlı), Celayirli Şeyh Hasan ile müttefik olan Sutaylıların Doğu Anadolu'daki nüfuzunu kırmak için harekete geçti. Hacı Tugay, Çobanlı Şeyh Hasan'ın büyük bir kuvvetle üzerine geldiği haberi üzerine Muş Sahrası'na sığındı. Hacı Tugay'ı takip eden Çobanlı Şeyh Hasan, 1340 yılında evvela Sutaylıların yaylağı olan Muş bölgesinde çok büyük yağma ve tahriplerde bulundu.⁸⁸ Daha sonra 1341 ve 1342 yıllarında Van Gölü'nün kuzeyindeki Aladağ'a giderek Sutaylıların yurdunu tahrip ettirdi.⁸⁹ Mayıs 1342 tarihinde Sutaylıların yurduna gelen Çobanlı Şeyh Hasan, Bulanık yöresinde Sutaylara ait evleri

82 Muhammed b. Hasan Esterebâdi, *Bezm ü Rezm*, Türkçe çev. Mürsel Öztürk, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 2014, s. 129 vd.

83 *Inak*, İlhanlı ümerasından olanların çocuklarına verilen bir unvandı. Hükümdarın yanında yer alırlardı. Osmanlı'da vezir çocuklarına mahsus, müteferrika da denilen musahiplere benzetilebilir. Bk. İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devlet Teşkilatına Medhal*, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 1988, s. 186.

84 Muammer Gül, *Orta Çağlarda Doğu ve Güneydoğu Anadolu*, s. 162.

85 Emir Çoban'ın torunu olan Dilşâd Hatun, aklı ve siyasi kabiliyeti sonucunda kısa sürede İlhanlı hükümdarı Ebû Sâid'in en gözde hatunu olmayı başardı. Ebû Sâid öldürüldüğünde hamile olan Dilşâd Hatun, can güvenliği sebebiyle Bağdat'ta bulunan, kocasının dayısı Ali Padişah'a sığınmıştır. Doğan çocuğun kız olması, İlhanlı iktidarının dağılmasına yol açmıştır. Celayirli Şeyh Hasan, Ebû Sâid'in kendisinden zorla aldığı Bağdat Hatun'un intikamını almak amacıyla Dilşâd Hatun'la evlendi. Şeyh Hasan'ın yönetimi sırasında büyük bir siyasi güce erişti. Geniş bilgi için bk. Şirin Beyâni, *Moğol Dönemi İrani'nde Kadın*, Türkçe çev. Mustafa Uyar, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 2018, s. 134-137.

86 Bahtîşâh-ı Semerkandî Devletşah, *Tezkire-i Devletşah*, II, Türkçe çev. Necati Lugal, Tercüman Yayınevi, Ankara 1987, s. 317.

87 Mîrhând, *Ravzatü's-Sâfa*, V, s. 544 vd.; Hândmîr, *Habibü's-Siyer*, III, s. 227.

88 Semerkandî, *Matlau's-Sadeyn*, I, s. 175; Hândmîr, *age.*, s. 231.

89 Semerkandî, *Matlau's-Sadeyn*, s. 176.

yağmaladı. Buradan Sutaylıların hâkim olduğu Erzurum'a varan Çobanlı Şeyh Hasan, şehirde büyük bir tahribat yaptı. Hacı Tugay'ın oğullarından birine ait mezarı açtırıp kafasını bedeninden ayırdı. Bu hırsıyla yine Sutaylılara ait Avnik Kalesi'ni muhasara ettiyse de ele geçiremedi.⁹⁰

Sözü edilen hâkimiyet mücadelesi çok geçmeden Sutaylıları da böldü. Baranbay'ın oğlu İbrahim Şah, Çobanlıların yanında yer aldı. Çobanlı Şeyh Hasan'ın yardımcılarıyla Sutay yurdunun Diyâr-ı Bekr ve çevresini ele geçirdi. *Vilâyet-i Ermen* kısmı ise Hacı Tugay'ın hâkimiyetinde kaldı. Bu mücadelelerin yaşandığı sırada bölgede bulunan seyyah İbn Battuta, yöredeki hâkimiyet mücadelelerinden bahsederken İbrahim Şah'ın Musul ve Diyâr-ı Bekr'i yönettiğini belirterek bu hususu doğrulamaktadır.⁹¹

Sutaylılar arasındaki amca-yeğen mücadelesi esnasında bölgede yurt tutmuş iki kardeş Türkmen oymağından Kara Koyunlular, Hacı Tugay'ın; Ak Koyunlular da İbrahim Şah'ın tarafında yer aldılar.⁹² 1343 yılında İbrahim Şah'ın, Hacı Tugay'ı öldürmesi üzerine Kara Koyunlular, Hacı Tugay'ın tasarrufunda bulunan Musul, Van Gölü çevresinde ve Erzurum bölgesinde güçlenirken, Ak Koyunlular İbrahim Şah'a ait olan Diyâr-ı Bekr havalisinde kendilerini göstermeye başlayacaklardır.⁹³ Amcası Hacı Tugay'ı öldüren İbrahim Şah ise bir süre sonra felç olmuş ve yaklaşık iki yıl sonra yani 1350'de hayatını kaybetmiştir. Zaten kendi içinde parçalanmış olan Sutaylılar, Hacı Tugay'ın ölümüyle bölgede iyice zayıfladı. Bu arada Hacı Tugay'ın oğlu Pir Muhammed, Musul halkının desteğiyle kısa bir süre şehre hâkim olduysa da en yakın adamlarından Hüseyin Bey tarafından öldürüldü. Bu olay neticesinde Türkmenler, gerek *Vilâyet-i Ermen* ve gerekse Diyâr-ı Bekr ve Musul çevresinde giderek güç kazandılar.⁹⁴ Sutaylıların hâkimiyetindeki Moğol topluluklarının bir kısmı bu Türkmen devletlerinin kontrolüne girerken en kalabalık oymak olan Baranbaylar da Türkmenlerin ortaya çıkmaları ile birlikte yurtlarını terk ederek Orta Anadolu'ya göç ettiler.⁹⁵ Bu Moğol boyu oldukça kalabalık bir topluluktur. Bölgede etkili olan Uygur asıllı Alâeddin Eretna'nın⁹⁶ hizmetine giren Baranbaylar, Kayseri-Sivas

90 *Age.*, s. 175; Kazvinî, *Nüzheti'l-Kulûb*, s. 96; Faruk Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 100, 101; Faruk Sümer, *Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, s. 59.

91 İbn Battuta, *Seyahatnâme*, s. 225.

92 İsmail Aka, "Anadolu'dan İrana Göçler", s. 57.

93 Faruk Sümer, *Kara Koyunlular*, s. 34; Abdulhaluk M. Çay vd., *Türk Milli Bütünlüğü İçinde Doğu Anadolu*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınevi, Ankara 1985, s. 24. Hatta belki de bu iki kardeş Türkmen oymağı arasındaki "adavet-i kadime", bu amca-yeğen arasındaki kanlı düşmanlıktan gelmiş olabilir. Bk. Faruk Sümer, *age.*, s. 34; İlhan Erdem – Kazım Paydaş, *Akkoyunlu Devleti Tarihi*, Birleşik Yayınevi, Ankara 2007, s. 32 vd. Bu iki Türkmen topluluğu arasındaki ihtilaftan ilk kez bahseden Aziz b. Erdeşer-i Esterabâdîdir. Erzincan hâkimi Mutahharten, Akkoyunlu Türkmenlerine karşı Kara Koyunlu reisi Kara Mehmet ile birlikte hareket etmişlerdir. Bk. Esterabâdi, *Bezm u Rezm*, s. 342.

94 Faruk Sümer, *age.*, s. 37 vd.

95 Faruk Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 108; İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu Karakoyunlu Devletleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 2011, s. 158.

96 Kaşani, *Tarih-i Olcaytu*, s. 9; Faruk Sümer, *agm.*, s. 143. Eratna Bey'in soyu hakkında tartışmalar için bk. Kemal Göde, *Eratnalılar (1327-1381)*, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 2000, s. 24-29.

dolaylarında yaylak yeri olarak⁹⁷ bölgede daha sonra meydana gelecek pek çok siyasi gelişmede etkin bir rol üstlenmişlerdir.⁹⁸

Babası Timurtaş'ın ölümünden sonra Küçük Şeyh Hasan'ın, bölgenin yönetimini Süleyman Bahadır ile birlikte idare ettiği kaydedilmektedir.⁹⁹ Nitekim bölgede yazılmış olan Ermeni kaynakları 1342'lerde tüm Armenia'nın Süleyman Bahadır Han ile Küçük Şeyh Hasan yani Çobanlı Şeyh Hasan (ö. 1343) tarafından yönetildiğini belirtmektedir.¹⁰⁰ Esasen Süleyman Han adına Bitlis, Ani ve Nahçıvan'da bu döneme ait gümüş paraların bastırılmış olması da bölgenin hâkim unsurunu göstermesi bakımından önemlidir.¹⁰¹ Ancak umumiyetle Van ve yöresinin 1374 yılında Timur'un bölgeyi ele geçirmesine kadar Celâyirliye¹⁰² bağlı beyler tarafından yönetildiği tespit edilmektedir.¹⁰³ Zira Sultan Üveys'in (ö. 1375) hüküm sürdüğü 1375'te Ahlat valisi iken Timur ile ittifak yaptığı için idam edilen Emir Hızır Şah adlı bir Türk idareci bulunuyordu.¹⁰⁴ Devletşah ise Azerbaycan ve Doğu Anadolu'da Celâyirli Şeyh Hasan (ö. 1356) ile Çobanlı Şeyh Hasan arasında kıyasıya bir hâkimiyet mücadelesinin yaşandığını, Irak ve İran'ın büyük bir kısmında Muhammed Han'ın faaliyet gösterdiğini, Horasan'da ise bazı emirlerin idareyi ele geçirdiklerini kaydederek, bu karışıklıkların Emir Timur'un hâkimiyetine kadar sürdüğünü belirtmektedir.¹⁰⁵

XIV. yüzyılın başlarından itibaren Moğol aşiretleri arasındaki mücadeleler, bu aşiretlerin Doğu Anadolu'dan Azerbaycan ve Irak gibi İlhanlı hâkimiyetinin güçlü olduğu bölgelere göç etmelerine sebep oldu. Bu arada Sutay hâkimiyetinin giderek zayıflaması, Bayram Hoca (ö. 1380) idaresindeki Kara Koyunluları (1351-1469) ve onlara muhalif Ak Koyunlu Türkmenlerini (1340-1501) tarih sahnesine çıkardı.¹⁰⁶ Sutaylıların bir kısmı bu Türkmen federasyonlarının içinde yer

97 İlhanlılar döneminde Sivas-Kayseri yöresine özellikle Uygur Türklerinin yerleştirildiği ve bunların 10 bin kişilik bir askeri kuvveti teşkil edebildikleri bilinmektedir. Bk. M. Fuad Köprülü, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu*, s. 92.

98 Baranbayların bölgedeki faaliyetleri hakkında geniş bilgi için bk. Esterabâdi, *Bezm u Rezm*, s. 129, 130, 259; Yaşar Yücel, *Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar*, II, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 2018, s. 94, 265, 284; Kemal Göde, *Eratnalılar*, s. 103, 112.

99 *Anonim Selçuknâme (Tevârih-i Âli Selçuk)*, Türkçe çev. H. İbrahim Gök – Fahreddin Coşguner, Atıf Yayınevi, Ankara 2014, s. 70.

100 *Colophons of Armenian Manuscripts*, s. 84. Geniş bilgi için bk. Hâfız-ı Ebrû, *Zübdetü't-Tevârih*, s. 130 vd.; *Anonim Selçuknâme*, s. 70.

101 Tuncay Aykut, "Sikkeler (The Coins)", s. 217, 218, 219.

102 Celâyirliye, Cengiz Han'ın tarih sahnesine çıktığı ilk zamanlardan itibaren onunla birlikte hareket etmişler ve kalabalık bir orduyla Cengiz Han'ın seferlerine katılmışlardır. Bk. *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 66, 84, 87, 138. Celâyirler hakkında geniş bilgi için bk. M. Halil Yinanç, "Celâyir", *İslam Ansiklopedisi*, III, (1988), s. 64 vd.; Muzaffer Ürekli, "Celâyirliye", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, VII, (1993), s. 264 vd.

103 M. Beşir Aşan, *XIV. Yüzyılda Van ve Yöresi*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ 1992, s. 20.

104 Mîrhând, *Ravzatü's-Sâfa*, V, s. 572; Abdürrahim Şerif, *Ahlat Kitabeleri*, s. 64 vd. Ayrıca kitabe için bk. Abdürrahim Şerif, *age.*, Şekil 9.

105 Ayrıntılı bilgi için bk. Devletşah, *Tezkîre-i Devletşah*, II, s. 282 vd.

106 John E. Woods, *300 Yıllık Türk İmparatorluğu Akkoyunlular*, Türkçe çev. Sibel Özbudun, Tercüman Yayınevi, İstanbul 1993, s. 70 vd.; Tufan Gündüz, *Anadolu'da Türkmen Aşiretleri (Bozulus Türkmenleri 1540-1640)*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2010, s. 23.

olarak Doğu ve Güneydoğu Anadolu ile kısmen Suriye’de varlıklarını devam ettirdiler. Diğer yandan Baranbay’a bağlı olanların da bahsedildiği üzere Orta Anadolu’ya göç ederek burada yurt tuttuğu bilinmektedir.¹⁰⁷

Zamanla siyasi anlamda gücünü kaybetse de Sutaylı mirası, sözü edilen yörelerde uzunca bir süre daha mevcudiyetini korumuştur. Nitekim XVI. asra ait Osmanlı arşiv kayıtlarına göre Aksaray’a bağlı Koçhisar Nahiyesi ile Kırşehir’de 1584-85 yılında *Baran Dertlü*,¹⁰⁸ *Baran Karyesi/Köyü*¹⁰⁹ ve *Baran Ağılı*¹¹⁰ adlı üç yerleşim yeri ile Adana, Rakka, Erzurum, Kars ve Çıldır dolaylarında Baran/Baranlı namıyla cemaatlerin bulunduğu tespit edilmektedir.¹¹¹ Ayrıca Niğde Sancağı sınırları içinde *Süday/Süray/Suray* adlı bir cemaatin bulunduğu görülür ki bunun Sülemiş isyanı vesilesiyle Anadolu’ya gelerek Niğde, Aksaray ve Kayseri civarında önemli idari görevler üstlenmiş Sutay Noyan’a bağlı topluluğun varisleri olduğu kuvvetle muhtemel görünmektedir.¹¹² Van-Ahlat-Aladağ yörelerini yaylak olarak kullanan Sutayların adı bugün dahi Ahlat ve çevresinde yöre halkının *Sütey Sazlığı* ya da *Sütey Gediği* diye ifade ettiği yer adları ile anılmaktadır.¹¹³

Sonuç

Stratejik konumu sebebiyle büyük önem arz eden *Armenia* coğrafyası, bölgede kurulan tüm siyasi teşekküllerin ilgisini çekmiştir. Zira söz konusu yöre, çevresinde yer alan İran, Kafkaslar, Karadeniz, Doğu Akdeniz ve el-Cezire’yi kontrol edebilen bir niteliğe haizdi. XIII. yüzyılın ilk yarısında bölgeye hâkim olan Moğollar, yöreyi bir idari birim içinde birleştirdiler. Böylece İlhanlı Devleti’nin tesisleriyle bir idari yapı olarak ortaya çıkan *Vilâyet-i Ermen Eyâleti*, merkezden atanan valiler tarafından idare edilmeye başlandı. Bu valiler Türk ve Moğol aşiretleri arasından seçilmekte olup, doğrudan hükümdara bağlıydılar. Bu valilerden biri olan Emir Sutay, Gazan’ın şehzadeliği sırasında onun Emîr-i Ahuru olarak kendisini kanıtlamış ve o sebeple kısa sürede mevkisi de yükselmiştir. Gazan Han’ın hükümdarlığı döneminde aldığı vazifeleri başarıyla yürüten Sutay, Sülemiş İsyanı nedeniyle Anadolu’ya gönderilmiştir. Ayaklanmanın bastırılmasından sonra geri dönmeyerek Orta Anadolu’da kalmış ve buradaki icraatlarıyla halkın gönlünü kazanmıştır.

Olcaytu zamanında Diyâr-ı Bekr Vâliliği görevine atanan Emir Sutay, Ebû Sâid’in tahta çıkışıyla işlerin kötü gittiği *Vilâyet-i Ermen*’de asayişin sağlanmak üzere görevlendirildi. Ancak Karmaşi isyanının patlak vermesiyle yeniden Diyâr-ı Bekr Vâliliği görevine döndü. 1332’de bu görevi ifa

107 Esterebâdî, *Bezm ü Rezm*, s. 129 vd.

108 Yusuf Halaçoğlu, *Anadolu’da Aşiretler, Cemaatler, Oymaklar (1453-1650)*, III, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 2009, s. 1032.

109 *Age.*, III, s. 587.

110 *Age.*, V, s. 2078.

111 Cevdet Türkay, *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Belgelerine Göre Osmanlı İmparatorluğu’nda Oymak, Aşiret ve Cemaatler*, Tercüman Yayınevi, İstanbul 1979, s. 54, 226.

112 *Age.*, s. 685.

113 Faruk Sümer, “Anadolu’da Moğollar”, s. 143; Hüseyin Saraçoğlu, *Doğu Anadolu Bölgesi*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınevi, İstanbul 1986 (Ekler-harita-1).

ettiği sırada da hayatını kaybetti. Oğulları bölgedeki hâkimiyet mücadelelerini değerlendirerek baba yadigârı yurtlarını yeniden şenlendirmişlerse de bölünmeyi önleyememişler ve bir kısmı bölgede her geçen gün kudret kazanan Kara Koyunlu ve Ak Koyunlu Türkmen devletlerinin hâkimiyeti altına girerken, diğerleri ise Orta Anadolu'da Eratnalıların hâkimiyeti altındaki Sivas ve Kayseri dolaylarında yurt tutmuşlardır. Bu şekilde siyasi etkinliklerini kaybetmeler de Sutaylılar, sözü edilen yörelerde kültürel manada varlıklarını devam ettirmişlerdir.

KAYNAKÇA

- Aka, İsmail, "Anadolu'dan İran'a Göçler", *Tarihten Günümüze Türk-İran İlişkileri Sempozyumu (16-17 Aralık 2002 Konya)*, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 2003, s. 57-63.
- Aksarayî, Abdullah b. Fadlullah, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, Türkçe çev. Mürsel Öztürk, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 2000.
- Anonim *Selçuknâme (Tevârih-i Âli Selçuk)*, Türkçe çev. H. İbrahim Gök – Fahrettin Coşguner, Atıf Yayınevi, Ankara 2014.
- Aşan, M. Beşir, *XIV. Yüzyılda Van ve Yöresi*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ 1992.
- Aykut, Tuncay, "Sikkeler (The Coins)", *Ak Akçe Moğol ve İlhanlı Sikkeleri (Mongol and İlhanid Coins)*, Yapı Kredi Yayınevi, İstanbul 1992, s. 122-222.
- Barthold, V. V, "Ani", *İslam Ansiklopedisi*, I, (1976), s. 435-437.
- _____, "Ani Kitabesi", *Makaleler ve İncelemeler*, I, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, haz. Abdulkadir İnan, Ankara 1998, s. 520-545.
- _____, "İlhanlılar Devrinde Mali Vaziyet", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, C I, Evkaf Matbaası Yayınevi, İstanbul 1931, s. 135-159.
- Baykara, Tuncay, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş*, I, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınevi, Ankara 2000.
- Belazurî, Yahya b. Câbir, *Fütûhü'l – Büldân (Ülkelerin Fetihleri)*, Türkçe çev. Mustafa Fayda, Siyer Yayınevi, İstanbul 2013.
- Beyâni, Şirin, *Moğol Dönemi İran'ında Kadın*, Türkçe çev. Mustafa Uyar, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 2018.
- Boyle, J. A., "Dynastic and Political History of the Ilkhans", *The Cambridge History of İran*, C IV, haz. J. A. Boyle, Cambridge 1968, s. 303-421.
- Brosset, Marie F., *Histoire de la Georgie*, Printed in Soviet Union, S. Petersbourg 1849.
- Çay, Abdulhaluk M., Bahaeddin Ögel, H. Dursun Yıldız, M. Fahreddin Kırzioğlu, Mehmet Eröz ve Bayram Kodaman, *Türk Milli Bütünlüğü İçinde Doğu Anadolu*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınevi, Ankara 1985.
- Devletşah, Bahtişâh-ı Semerkandî, *Tezkîre-i Devletşah*, II, Türkçe çev. Necati Lügal, Tercüman Yayınevi, Ankara 1987.
- Erdem, İlhan vd., *Akkoyunlu Devleti Tarihi*, Birleşik Yayınevi, Ankara 2007.
- Esterebâdî, Muhammed b. Hasan, *Bezm ü Rezm*, Türkçe çev. Mürsel Öztürk, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 2014.
- Göde, Kemal, *Eratnalılar (1327-1381)*, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 2000.
- Grigor, Aknerli, *Okçu Milleti Tarihi*, Türkçe çev. Hrand D. Andreasyan, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2012.
- Gül, Muammer, "İlhanlılar Döneminde Diyarbakır", *I. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlı'ya Diyarbakır Sempozyumu (20-22 Mayıs 2004 Diyarbakır)*, Diyarbakır Valiliği Yayınevi, Diyarbakır 2004, s. 193-208.
- _____, *Orta Çağlarda Doğu ve Güneydoğu Anadolu (Tarihi Arka Plan ve XIII-XIV Yüzyıl Moğol Hâkimiyeti)*, Bilge Kültür Sanat Yayınevi, İstanbul 2010.
- Gündüz, Tufan, *Anadolu'da Türkmen Aşiretleri (Bozulus Türkmenleri 1540-1640)*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2010.

- Hâfız-ı Ebrû Şihabeddin Abdullah, *Chroniqedes Rois Mongols en İran (Zeyl-i Câmîü't-Tevârih Reşîdi Zübdetü't-Tevarih)*, haz. K. Bayani, Paris 1936.
- Halaçoğlu, Yusuf, *Anadolu'da Aşiretler, Cemaatler, Oymaklar (1453-1650)*, III, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 2009.
- Hândmir, Gıyaseddin Muhammed, *Habibü's-Siyer*, III, haz. Muhammed Debir Siyaki, Çaphane-i Gülşen Basımevi, Tahran 1983.
- Heredotos, *Heredot Tarihi*, Türkçe çev. Müntekim Ökmen, Remzi Kitabevi Yayınevi, İstanbul 1973.
- Hudûdü'l-Âlem*, haz. V. Minorsky, Kitabevi Yayınevi, İstanbul 2008.
- İbn Battuta, Ebû Abdullah Tanci, *Seyahatnâme*, Türkçe çev. A. Sait Aykut, Yapı Kredi Yayınevi, İstanbul 2013.
- İbn Havkal, Ebu'l-Kâsım b. Alî, *Sûret el-Arz (Yerin Haritası)*, Türkçe çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2014.
- İbn Hurdazbih, Ebû'l-Kasım Ubeydullah b. Abdullah, *el-Mesâlikve'l-Memâlik (Yollar ve Ülkeler Kitabı)*, Türkçe çev. Murat Ağarı, Kitabevi Yayınevi, İstanbul 2008.
- İbn Tagrıberdi, Ebû'l Mehâsin Cemâleddin Yûsuf, *En-Nücûmu'z-Zahire*, Türkçe çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınevi, İstanbul 2013.
- Kanat, Cüneyt, "Gazan Han Zamanında Memluk Devletine İltica Eden Uyratlar", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XV, (İzmir 2000), s. 105-120.
- Kaşanî, Kemâlüddin Abdürrezzâk, *Târih-i Olcaytu*, haz. M. Hemblu, Farsça Metinler Koleksiyonu, Tahran 1348.
- Kazvinî, Hamdullah, *Nüzhetü'l-Kulûb*, İngilizce çev. G. Le Strange, Cambridge University Press, London 1915.
- _____, *Târih-i Güzide*, haz. Abdullah Hüseyin Nevai, Firdevsi Matbaası Yayınevi, Tahran 1944.
- Kırzioğlu, M. Fahrettin, *Yukarı Kür ve Çoruk Boyları'nda Kıpçaklar (Ahıska/Çıldır Eyâleti Tarihi'nden)*, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 1992.
- King, L. W. – R. C. Thompson, *The Sculptures and Inscription of Darius The Great on the Rock of Behistun in Persia*, London 1907.
- Genceli Kiragos, *Moğol İstilası (1220-1265)*, Türkçe çev. Mahmut Kemal Bey, Post Yayınevi, İstanbul 2018.
- Köprülü, M. Fuad, *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu*, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 1981.
- Marco Polo, *Seyehatname*, I, çev. Filiz Dokuman, Tercüman Yayınevi, [t.y.].
- Mazandarani, Abdullah b. Muhammed b. Kiya, *Risâle-i Felekiyye*, haz. Walther Hinz, Franz Stainer Verlag GMBH, Weisbaden 1952, s. 158 (91a).
- Mirhând, Hamideddin Muhammed, *Tahrir-i Ravzatu's-Safa*, 5. Kısım, haz. Abbas Zeryab, Tahran 1358.
- _____, *Târih-i Ravzatu's Safa*, V, Çaphane Basımevi, Tahran 1339.
- Özgüdenli, Osman G., *Gazan Han ve Reformları (1295-1304)*, Kaknüs Yayınevi, İstanbul 2000.
- Reşîdüddin, Fazlullah Hemedanî, *Târih-i Mübârek Gazani*, haz. Karl Jahn, Stefan Matbaası Yayınevi, Prag 1941.
- _____, *Câmîü't-Tevârih (İlhanlılar kısmı)*, Türkçe çev. İsmail Aka, Mehmet Ersan ve A. Hesamipour Khelejani, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 2013.
- _____, *Mukatebât-ı Reşîdi*, haz. Muhammed Eberguhi, Lahor 1364/1945.
- Ricoldus, De Monte Crucis, *Doğu Seyahatnâmesi*, Türkçe çev. A. Deniz Altunbaş, Kronik Yayınevi, İstanbul 2018.

- Sanjian, A. K., *Colophons of Armenian Manuscripts (1301-1480)*, A. Source for Middle Eastern History, Harvard University Press, Cambridge-London 1969.
- Saraçoğlu, Hüseyin, *Doğu Anadolu Bölgesi*, MEB Yayınevi, İstanbul 1986.
- Semerkandî, Ebû Bekr Alâüddin Muhammed, *Matlau's-Sadeyn Mecmua-ı Bahreyn*, I, haz. Abdül Hüseyin Nevani, Çaphane-i Hoşe Yayınevi, Tahran 1353.
- Spuler, Bertold, *İran Moğolları (Siyaset, İdare ve Kültür İlhanlılar Devri)*, Türkçe çev. Cemal Köprülü, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2011.
- Strange, Guy Le, *Doğu Hilafetinin Memleketleri*, Türkçe çev. Adnan Eskikurt – Cengiz Tomar, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2015.
- Streck, “Ermeniye”, *İslam Ansiklopedisi*, VI, (1988), s. 317-326.
- Sümer, Faruk, “Ahlat Şehri ve Ahlatşahlar”, *Belleten*, L/297, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, (Ankara 1986), s. 447-470.
- _____, “Anadolu’da Moğollar”, *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, I, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 1970, s. 1-147.
- _____, *Kara Koyunlular*, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 1992.
- _____, *Safevi Devleti’nin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 1999.
- _____, *Selçuklular Zamanında Doğu Anadolu’da Türk Beylikleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 1998.
- _____, *Türk Tarihinde Şahıs Adları*, I, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1999.
- Şerif, Abdürrahim, *Ahlat Kitabeleri*, Hamit Matbaacılık Yayınevi, İstanbul 1932.
- Şirazi, Abdullah b. Fadlullah, *Tahrîr-i Târih-i Vassaf*, V, haz. Abdül Muhammed Ayeti, Çaphane-i İlmi, Tahran 1994.
- Tabak, Nermin, *Ahlat Türk Mimarisi*, Doğan Kardeş Matbaacılık Yayınevi, İstanbul 1972.
- Togan, A. Zeki Velidi, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, Enderun Yayınevi, İstanbul 1981.
- _____, “Moğollar Devrinde Anadolu’nun İktisadi Vaziyeti”, *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, I, Evkaf Matbaası Yayınevi, İstanbul 1931, s. 1-42.
- Turan, Osman, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, Ötüken Yayınevi, İstanbul 2009.
- Türkay, Cevdet, *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Belgelerine Göre Osmanlı İmparatorluğu’nda Oymak, Aşiret ve Cemaatler*, Tercüman Yayınevi, İstanbul 1979.
- Uzunçarşılı, İ. Hakkı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu Karakoyunlu Devletleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 2011.
- _____, *Osmanlı Devlet Teşkilatına Methal*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1998.
- Ürekli, Muzaffer, “Celayirliler”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, VII, (1993), s. 264-265.
- Whiston, William, *The Works of Flavius Josephus*, Philadelphia 1856.
- Woods, John E., *300 Yıllık Türk İmparatorluğu Akkoyunlular*, Türkçe çev. Sibel Özbudun, Tercüman Yayınevi, İstanbul 1993.
- Yaşa, Recep, *Bitlis’te Türk İskâm (XII. ve XIII. Yüzyıl)*, Ahlat Kültür Vakfı Yayınevi, Ankara 1992.
- Yınanç, M. Halil, “Diyâr-ı Bekr”, *İslam Ansiklopedisi*, III, (1988), s. 601-626.
- _____, “Ermeniye”, *İslam Ansiklopedisi*, IV, (1988), s. 317-326.
- _____, “Celayir”, *İslam Ansiklopedisi*, III, (1988), s. 64-65.
- Yuvalı, Abdulkadir, *İlhanlılar Tarihi*, Erciyes Üniversitesi Yayınevi, Kayseri 1996.
- Yücel, Yaşar, *Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar*, II, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 2018.

SİBİRYA'DA RUSLAR: RUS İŞGALİNİN KATALİZÖRÜ OLARAK STROGANOV AİLESİ*

RUSSIANS IN SIBERIA: THE STROGANOV FAMILY AS THE CATALYST OF THE RUSSIAN OCCUPATION

Zafer SEVER**

Öz

Rusya'nın cihanşümul bir imparatorluğa dönüşmesinde farklı kökenlerden gelen ve Rusya'nın çeşitli bölgelerinde faaliyet gösteren nüfuzlu ailelerin büyük etkisi olmuştur. Bu ailelerin en önde gelenlerinden birisi de Tatar soylu Stroganov ailesidir. Stroganovlar, Rusya'nın ticari ve içtimai hayatında büyük rol oynamasının yanı sıra özellikle kuzeydeki Türk varlığını etkileyen faaliyetlerin başrolünde bulundular. 16. asrın ortalarından itibaren IV. İvan'dan Kama ve Çusovaya bölgesindeki topraklar üzerinde imtiyazlar alarak birçok ticari faaliyette boy gösterdiler. Ayrıca Batı Sibiryadaki ilk kale/şehirleri inşa edip Rus yayılmacılığının başlamasında âdeta koçbaşı oldular. Bu kolonizasyon faaliyetiyle Batı Sibiryanın Rus işgaline uğramasına uygun zemini hazırladılar. Volga Atamanlarından olan Yermak Timofeyev'i ve diğer Kozakları kendilerine karşı tehlike arz etmeye başlayan Sibir Hanlığı üzerine gönderdiler. Hanlığın başkenti Sibir, ateşli silahlara sahip olan Kozakların işgaline uğradı. Stroganovlar böylelikle Sibiryanın zengin topraklarını Ruslara açtı ve bölgenin Ruslaştırılma sürecini başlattı.

Bu çalışma, Tatar soylu bir ailenin ekonomik faaliyet vasıtasıyla eski Türk yurdu Batı Sibiry coğrafyasını Çarlık Rusya'sı toprağına dönüştürme sürecine dönemin Rus kaynakları ışığında odaklanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Stroganov Ailesi, Sibir Hanlığı, Yermak, Ruslar, Sibiry

Abstract

Powerful families from different origins operating in various regions in Russia have a great impact on Russia's transformation into a global empire. One of the most prominent of these families is the Tatar noble Stroganov family. From the middle of the sixteenth century, they started many commercial activities, by obtaining concessions from Ivan IV the lands Kama and Çusovaya region. They also built the first castle-towns in Western Siberia and pioneered the start of Russian expansion in the region. With this colonization activity, they prepared the ground for the Russian occupation of Western Siberia. They sent Yermak Timofeyev, one of the Volga Ataman, and other Kozaks to the Sibir Khanate, which started to pose a danger to them. Sibir, the capital of the khanate, was occupied by Kozaks, who had firearms. The Stroganovs thus opened the rich lands of Siberia to the Russians and started the Russification process of the region.

* Bu makale Zafer Sever tarafından hazırlanan “*Rus Kaynaklarına Göre Stroganov Ailesi ve Sibiryada Rus Hâkimiyeti*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ordu 2020” adlı tezden üretilmiştir.

** Dr., Ordu / Türkiye, zafersever89@gmail.com, ORCID: 0000-0003-1876-0246

This study focuses on the process of transforming the old Turkish homeland of West Siberia into the land of Tsarist Russia through the economic activity of a Tatar noble family in the light of the Russian sources of the period.

Keywords: The Stroganov Family, Sibir Khanate, Yermak, Russians, Siberia

1. Stroganov Ailesi

Rus tarihi içerisinde özel bir konuma sahip olan Stroganovların, başta ticaret ve sanayi olmak üzere faaliyet gösterdiği birçok hareket alanının açıklanması, aynı zamanda Rus devletinin 16. asırdan itibaren ticaret, sanayi ve Sibiryayı Ruslaştırma faaliyetlerinin de açıklanmasına paralellik gösterir. Bununla birlikte Sibir Hanlığı'nın işgalinde ve akabinde Sibiryanın Rus hâkimiyetine girmesinde başat rol oynayan Stroganovlar, Kuzey Türklüğü ve Türk-Tatar tarihi içinde önemli bir konuma sahiptir. Bu bakımdan ülkemizde az bilinen ve Türk tarihinin belli bir dönemine iz bırakmış bu aile hakkında müstakil bir çalışmanın bulunmaması, ailenin araştırılmasını mühim kılmaktadır.

Dört asrı aşkın süredir Rus toplum, siyaset ve ekonomisinin önde gelen figürlerinden olan Stroganovların kökeni ve onların Rus içtimai hayatı içerisindeki statüleri başta Rus tarihçileri olmak üzere araştırmacılar arasında tartışılan ve merak edilen konuların başındadır. Özellikle onların kökenleri ile ilgili oluşan belirsizliğin baş sebebi, ailenin ilk temsilcilerine ait Rus yıllıklarında herhangi bir kaydın bulunmamasıdır. Bu sebeple onların kökeni hâlen ilmî olarak tam aydınlatılamamıştır. Ailenin kökeni hakkında bilgi veren ilk kişilerin başında Hollandalı devlet adamı ve aynı zamanda kâşif olan N. Witsen (1641-1717) gelmektedir. Witsen'in kayıtlarına göre Stroganovların malum ilk atası Rus Knez Dmitriy Donskoy (1350-1389) zamanında Hristiyan olmak için Moskova'ya gelen Tatar bir mirzadır.¹ Daha sonra bu mirza Hristiyan olup Spiridon (Спиридон) ismini alarak sarayda yaşamaya devam etmiştir.² Ancak Witsen'in naklettiğine göre Tatarlar bu durumu hazmedememiş ve onu cezalandırmak üzere harekete geçmiştir. Hazırlanan bir ordunun başında yüksek bir rütbeyle taltif edilen mirza, Tatarlara karşı gönderilmiştir. Ancak Tatarlar yaşanan çarpışmadan galip ayrılmış, esir alınan mirza lime lime edilip doğranmıştır. Bu sırada Moskova'da hamile olan karısı, bir erkek çocuğu dünyaya getirmiştir. Babasının öldürülme biçiminden ötürü bu çocuğa doğrananın, lime lime edilenin oğlu anlamına gelen "Stroganov" (Строгановъ) ismi verilmiştir.³ Sibir tarihçisi G. F. Miller, ailenin kâtibi Pavel Semenovîç İkosov,⁴

1 Nikolaes Witsen, *Noord en Oost Tartarye*, Amsterdam 1705, s. 735.

2 Gerard Friderik Miller, *Opisanie Sibirskogo Tsarstva i Vseh Proizşedşih v Nem Del, ot Naçala a Osoblivo ot Pokoreniya Ego Rossiyskoy Derjave po Siy Vremena*, Akademii Nauk, Sankt-Peterburg 1750, s. 206.

3 Nikolaes Witsen, *Noord en Oost Tartarye*, s. 735.

4 Aile hakkında ilk bilgilerin yer aldığı eserlerden biri Stroganovların kahyası İkosov'un 1761 yılında yazdığı eserdir. İkosov bu eserinde Witsen'in bahsettiği bu olayı bütün ayrıntıları ile vermektedir. Hristiyanlığı kabul ettikten sonra Spiridon ismini alan mirzanın saraydan nüfuzlu birinin kızıyla evlendiğini ve Tatarlar tarafından daha sonra öldürüldüğünü belirtir. Daha sonra hamile olan karısının bir erkek çocuk dünyaya getirdiğini ve bu doğan çocuğa da Stroganov isminin verildiğini ifade eder. Bk. P. S. İkosov, *İstoriya o Rodoslovii i Bogatsve i Ateçestvennih Zaslughah Znamenitoy Familii G. G. Stroganovih (1761)*, İzdannaya Vasiliy Şişonko, Perm 1881, s. 5-7; Ayrıca Tatar tarihçi

Rus müverrih N. M. Karamzin⁵ gibi isimler Witsen'in anlatmış olduğu hikâyeyi kabul etseler de 19. asır tarihçilerinden N. G. Ustriyalov Stroganovların Tatar kökenli olmadığını ifade ederek farklı bir tez öne sürdü. Ona göre Stroganovlar Novgorod kökenli idi.⁶ Bu asrın tarihçilerinden olan A. Dmitriyev de Ustriyalov'u destekleyen görüşler savundu.⁷ Stroganovlar üzerine müstakil çalışmalar yapan A. Vvedenskiy'in Stroganovları tasvir ederken ailenin başlangıcını 15. asırda Rusya'nın kuzey ve kuzeybatısında yaşayan Pamor halkına dayandırdığı görülmektedir.⁸ Ancak eldeki veriler Witsen'i çürütecek argümanlar içermediğinden Witsen'in görüşü daha çok itibar görmektedir.

Stroganovlar ile ilgili ilk bilgilerin yer aldığı kayıtlardan bir diğeri ise Rus Knez Vasiliy Vasilyeviç (1415-1462)'in Stroganovların yardımıyla Tatar esaretinden kurtuluşundan bahseden hadisedir. Her ne kadar olay Moskova Knezliği ve Kazan Hanlığı arasında geçse de bu olaya müdahil olmalarından dolayı Stroganovların tarihi bakımından da önemlidir. Knez II. Vasiliy namıdiğer Kör Vasiliy'in Tatarlara esir düşmesinin⁹ ardından serbest bırakılması için istenilen iki yüz bin ruble kefaleti Luka Stroganov ödedi.¹⁰ Böylece Luka Stroganov Rus tarihi içerisinde

Hadi Atlası de Witsen'in verdiği bilgileri doğru kabul ederek Stroganovların kökenini benzer şekilde açıklar. Bk. Hadi Atlası, *Sibir Tarihi, Söyembike, Kazan Hanlığı*, Tatarstan Kitap Neşriyatı, Kazan 1993, s. 45-46; Halikov'un Rus bilinen Bulgar-Tatar asıllı aileleri kaleme aldığı çalışmasında Stroganovların Tatar kökenli olduğunu belirtir. Bk. A. H. Halikov, *Rus Tanınan 500 Bulgar-Tatar Türk Asıllı Sülale*, çev. Mustafa Öner, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1995, s. 90; Rus Türkolog Nikolay Baskakov, Stroganovların Rus kökenli bir soyadına sahip olmalarına rağmen onların aslında Türk kökenli olduğunu ifade eder. Ancak Stroganov isminin bilinen aksine Rusça "Strogat" (Строгать) "plan yapmak" ya da Türkçe "kale, tahkimli nokta" anlamına gelen "Ostrog" (Острок) kelimeleriyle ilgili olabileceğini belirtir. Mirzanın Hristiyanlığı kabul ettikten sonra "Spiridon" ismini aldığını ve Dmitriy Donskoy tarafından Rus ordusu içerisinde iyi bir rütbeyle taltif edildiğini de sözlerine ekler. Bk. N. Baskakov, *Türk Kökenli Rus Soyadları*, çev. Samir Kâzimoğlu, Türk Dil Kurumu, Ankara 1997, s. 7.

- 5 Nikolay Mihayloviç Karamazin, *İstoriya Gosudarstva Rossiyskogo*, Kiniga 2, Tom VII-XII, Moskva 2006, s. 255.
- 6 Ustriyalov'a göre yabancıların naklettiği bu efsane şüphelidir. İmparator I. Petro (1682-1725) döneminde derlenen aile kayıtlarından Stroganovların soyağacından da bu durumun açıkça görüldüğünü ve Dmitriy Donskoy zamanının yazılan kroniklerde bu olaydan bahsedilmediğini belirtir. Ona göre Krillo-Beloozersk Manastırı'nda elde edilen kayıtlar, onların kökenleri hakkında daha sahil bilgiler verir. Buradaki kayıtların verdiği bilgilere göre Stroganovların soyu Novgorod'un eski ailelerinden olan Dobrinliler'den gelmektedir. Bu yüzden Ustriyalov, Krillo-Beloozersk Manastırı'ndaki kayıtların daha güvenilir olduğunu ifade eder. Bk. Nikolay Gerasimoviç Ustriyalov, *İmentie Lyudi Stroganovi*, Sankt-Peterburg 1842, s. 3.
- 7 Aleksandr Dmitriyev, *Permskaya Starina. Sbornik İstoriçeskih Statey i Materialov Preimuşçestvenno o Permskom Krae, Stroganovi i Yermak*, Vipusk IV, Perm 1892, s. 1-22.
- 8 Andrey Vvedenskiy, *Dom Stroganovih v XVI-XVII. Vekah*, İzdatelstvo Sotsialno-Ekonomiçeskoj Literaturı, Moskva 1962, s. 3; Ruslar, Onega, Kuzey Divina ve Peçora Nehri'nden Beyaz Deniz'e ve kuzeydeki okyanusa kadar olan bu toprakları "Pamorya" olarak adlandırıyor. Bölge hakkında ayrıntılı bilgi için bk. D. L. Semuşin, "Pamorye i Pamori: Struktura Odnogo İstoriçesko Mifa", *Artika i Sever*, No: 7, (Moskva 2012) s. 45-58; Ayrıca bu bölgede yaşayan ve diğer unsurlarla farklılık arz eden "Pomori" adlı etnik bir halktan bahsedilir. Ancak Stroganovların bu bahsedilen halkla etnik bakımdan herhangi bir alakaları yoktur. Kanaatimizce Stroganovların "Pamorye" adlandırılan bölgede yaşıyor olmaları bazı araştırmacılar arasında kafa karışıklığına yol açtığı söylenebilir.
- 9 *Polnoe Sobranie Russkih Letopisey, İzdanoe po Visočayşemu Poveleniyu Arxeografiçeskoj Kommissieyu*, Tom Dvenadtsaty, Sankt-Peterburg 1901, s. 62-66; Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'e Kadar*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2014, s. 116-117.
- 10 Vasiliy Şişonko, *Permskaya Letopis s 1263-1881 g. Perviy Period*, s. 1263-1613 g., Perm 1881, s. 20; Kurat, *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'e Kadar*, s. 117; Ruslar, bu antlaşmanın şartlarını kendi halklarına duyurmadılar. Tatarlara karşı ödenen bu 200 Bin rublenin Kazan hanı Uluğ Muhammet ve onun oğlu Mahmutek'e haç öptürüldüğünden dolayı bu ödemenin yapıldığı söylendi. Bk. Serkan Acar, *Kazan Hanlığı-Moskova Knezliği Siyasî İlişkileri (1437-1552)*, Türk

bir kahraman olarak yerini aldı ve daha sonra devlet tarafından mükafatlandırıldı.¹¹ Stroganovlar Moskova'da yaşarken bilinmeyen bir sebeple Fedor, oğulları Stepan, Osip ve Vladimir'le birlikte Moskova'yı terk edip Novgorod'a taşındı.¹² Ancak burada da uzun yıllar kalmadılar. Moskova Knezi III. İvan (1462-1505)'ın Novgorod'u ilhak etmesinin ve burada yaşayan aristokrat çevreleri Rusya'nın diğer şehirlerine dağıtmasının ardından¹³ 15. asrın sonlarında Rusya'nın kuzeydoğusuna, Perm bölgesinde bulunan Solviçegodsk şehrine göçtüler. Bu tarihten sonra Stroganovlar Moskova ve Novgorod'un ardından Solviçegodsk'ta anılmaya başlandı.¹⁴

Stroganov ailesi göçtükleri bu şehirde tuz üretimi ile geçimlerini sağlamaya başladı. Tuz üretimini geliştirmek isteyen aile, Çar Vasiliy İvanoviç (1505-1533)'ten Ustyug bölgesinde yeni tuz işletmeleri kurmak için izin istedi. Bunun üzerine Çar 9 Nisan 1517 tarihinde Stroganovlara Ustyug bölgesinde tuz işletmelerini kurmalarına ve burada üretim yapmalarına izin verdi. Ancak Fedor Stroganov, ardından oğulları, sebebi bilinmeksizin genç yaşlarında öldü. Geriye onları temsil edecek mirasçı bırakmadıkları için ailenin bütün serveti Novgorod'da dünyaya gelen en küçük kardeşleri Anika Stroganov'a kaldı.¹⁵ Anika, aileye gerçek anlamda güç, şöhret ve itibarını kazandıran kişi olarak kabul edilir. Anika, ailesinden kalan devasa mirası katlayarak büyütmeyi başardı. Solviçegodsk'ta devam eden tuz üretiminin yanı sıra ticarete de büyük önem verdi. Komşularından geniş topraklar satın alarak sahip olduğu mülklerini ve topraklarını artırdı. Güçlendikçe faaliyetlerine ara vermeksizin devam etti ve bölgenin durdurulamaz gücü hâline dönüştü.¹⁶ Aslında onun bu denli zengin olmasının en büyük sebeplerinden biri, bölge halklarıyla iyi ticari münasebetler kurması oldu. Sibir halklarıyla kurduğu kürke dayalı ticaret ağı, onun zenginliğine zenginlik kattı.¹⁷ Ayrıca Stroganovların oluşturduğu bu ticaret ağı Sibiryayla sınırlı kalmadı. Avrupayla¹⁸ özellikle İngilizlerle ticari ilişkiler kurdular, hatta onlarla rekabet

---

Tarih Kurumu, Ankara 2013, s. 99; Batılı araştırmacı Peter Armstrong, Tatar soylu olan Luka Stroganov'un Tatarların istediği fidyeyi karşılamak için Moskova'nın güçlü bir otoritesi olmadığı zaman büyük bir servet ödediğini belirtir. Bunu Rusların düşmanlarına rağmen çok büyük risk içeren bir hareket olduğunu ifade eder. Ancak Moskova'nın daha sonraki yıllarda Tatarlara karşı mücadelelerinden başarıyla ayrılması rüzgârın Stroganovların lehine doğru esmesine sebep olduğunu söyler. Daha sonraki asırlarda da Stroganovların yapmış olduğu bu cömertlik Rus çarları tarafından hiçbir zaman unutulmadığını da belirtir. Bk. Peter Armstrong, *Foreigners, Furs and Faith: Muscovy's Expansion into Western Siberia, 1581-1649*, Submitted in Partial Fulfillment of the Requirements for the Degree of Master of Arts, Dalhousie University Halifax, Nova Scotia 1997, s. 44.

11 Nikolay Gerasimoviç Ustriyalov, *İmentie Lyudi Stroganovi*, s. 6-8.

12 Vasiliy Şişonko, *Permskaya Letopis s 1263-1881 g*, s. 44.

13 Nikolay Borisov, *Ivan III, Jizn Zameçatelnih Lyudey*, Moskva 2000, s. 198-200.

14 A. Volerov – A. Dmitriev, *Rodoslovnaya G. G. Stroganovich*, Perm 1895, s. 2-3.

15 Aleksandr Radyeviç Andreyev, *Stroganovi*, Bely Volk, Moskva 2002, s. 5; Tatyana Metternih, *Stroganovi: İstoriya Roda*, Aleteyya, Moskva 2016, s. 17.

16 Andrey Vvedenskiy, *Dom Stroganovich v XVI-XVII. Vekah*, s. 20.

17 Nikolaes Witsen, *Noord en Oost Tartarye*, s. 826; Gerard Friderik Miller, *Opisanie Sibirskogo Tsarstva i Vseh Proizşedşih v Nem Del*, s. 68-70.

18 Stroganovların Batıyla yaptıkları ticaretin başındaki isim Hollandalı tüccar Brunel'dir. Zekâsı ve yetenekleriyle bilinen Brunel sayesinde Stroganovlar Sibiryanın değerli kürklerini ve diğer mallarını Hollanda'nın liman şehri Dordrecht'e ve Anvers'e oradan da Paris pazarlarına kadar ulaştırmıştır. Bk. Andrey Vvedenskiy, *Dom Stroganovich v XVI-XVII. Vekah*, s. 56.

edecek seviyeye kadar ulaştılar.¹⁹ Aynı zamanda 16. asrın ikinci yarısından itibaren Türkistan'la yürütülen Rus ticari organizasyonun başında bulundular.²⁰

2. Stroganovlar ve Sibir'in İşgal Edilmesi

16. asrın ortasından itibaren Kazan ve Astarhan hanlıklarının IV. İvan tarafından işgal edilmesinin ardından Uralların ötesine uzanan Rus devletinin sınırlarının bittiği yerde Sibir Hanlığı vardı. Hanlık, özellikle Batı Sibiryada yaşayan halklar üzerinde kısmen de olsa söz sahibiydi. Ayrıca Rus devletine karşı yapılan isyan hareketlerinin mihenk taşı konumundaydılar. Perm sınırları sürekli taciz altındaydı. Ancak Rus Devleti burada doğrudan askerî bir çözüme başvurmadı. Bölgede bu gelişmeler yaşanırken bölgeye yerleşen Anika'nın oğulları Yakov ve Grigoriy Stroganovlar Perm'i korumak için istekli oldu. Rus devletine hiçbir getirisi olmayan bu toprakları burada yaşayan bozkır halklarından korumak ve iskân edip tuz ocakları kurmak için Çar IV. İvan'a teklifte bulundular.²¹

Grigoriy Stroganov 1558 yılında IV. İvan'dan Lısva Nehri'nden Çusovaya Nehri'ne kadar uzanan Kama boyundaki boş, sahipsiz toprakları istedi. Grigoriy'in talebini geri çevirmeyen Çar, bahsedilen bu arazileri 4 Nisan 1558²² tarihli bir yarlıkla Stroganovlara tevdi etti.²³ Bundan yaklaşık on yıl sonra Anika'nın diğer oğlu Yakov Stroganov, Çusovaya Nehri'nden Kama'nın aşağısına kadar uzanan boş arazileri Çardan istedi. Daha önce olduğu gibi Stroganovların bu taleplerini kabul eden Çar, 25 Mart 1568²⁴ tarihli yeni bir yarlıkla bu arazileri Yakov'a ihsan etti. IV. İvan'dan aldıkları bu imtiyazlarla birlikte Stroganovlar bu büyük coğrafyada tuz üretiminin haricinde balıkçılık, ormancılık gibi birçok faaliyette bulundu. Nogaylardan, Sibir Hanlığı'ndan ve Batı Sibiryada bulunan diğer yerli halklardan Rus devletine karşı gelebilecek olası saldırı ve tehditlere karşı Çarın onayı doğrultusunda Kankara (Канкара) ve Kergedan (Кергедань) şehirlerini inşa ettiler. Kurulan bu şehirler kuvvetli surlarla çevrildi. Hızlı ateşlenebilen topraklarla donatılan şehirler içerisinde Rus, Kozak, Alman, Litvanyalı ve Tatar askerlerden oluşan silahlı birlikler konuşlandırıldı. Bu şehirlerden başka, Kama Nehri'nden başlayarak Çusovaya Nehri boyunca silahlı, toplu ve tüfekli iyi teçhizatlandırılmış Çusovaya kasabaları da kuruldu.²⁵

Küçüm Han'ın 1563 yılında Sibir hanları Yadigâr ve Bekbulat'ı tahttan indirerek Sibir Hanlığı tahtını ele geçirmesi²⁶ ve bölgede hâkimiyetini güçlendirmesinden sonra Moskova için de yeni

19 P. S. İkosov, *İstoriya o Rodoslovii i Bogatsve i Ateçestvennih Zaslugah Znamenitoy Familii G. G. Stroganovih (1761)*, s. 14.

20 M. V. Fehner, *Torgovliya Russkogo Gosudarstva so Stranami Vostoka v XVI Veke*, Goskulprosvetizdat, Moskva 1956, s. 5, 105; Andrey Vvedenskiy, *Dom Stroganovih v XVI-XVII. Vekah*, s. 37-38.

21 Nikolay Gerasimoviç Ustriyalov, *İmentie Lyudi Stroganovi*, s. 8-19.

22 4 Nisan 1558 tarihli Çarlık Gramotası neşri için bk. Gerard Friderik Miller, *İstoriya Sibiri*, Moskva 1937, s. 332-333.

23 Nikolay Gerasimoviç Ustriyalov, *İmentie Lyudi Stroganovi*, s. 9.

24 25 Mart 1568 tarihli Çarlık Gramotası neşri için bk. Gerard Friderik Miller, *İstoriya Sibiri*, s. 335-337.

25 Grigoriy Spasskiy, *Letopis Sibirskaya*, Sankt-Peterburg 1821, s. 3-5; Nikolay Gerasimoviç Ustriyalov, *İmentie Lyudi Stroganovi*, s. 11; Hadi Atlasi, *Sibir Tarihi*, s. 47-48.

26 "Yesipovskaya Letopis po Sıçevskomu Spisku", *Sibirskiya Letopisi*, İmperatorskaya Arheografiçeskaya Komissiya, Sankt-Peterburg 1907, s. 117-118 (Bundan sonra, YLPSS); *Sibir Hanlığı Kronikleri I Yesipov Kroniği*, çev. Fatih Ünal vd., Ötügen Neşriyat, İstanbul 2020, s. 47-48 (Bundan sonra, SHKYK).

bir cephe açılmış oldu. Rusların Stroganovlar üzerinden doğuya doğru yayılmasına ve bölgedeki Rus iskânının başlamasına burada yaşayan halklar sessiz kalmadı. 1572 yılında birbirleriyle aynı kaderi paylaşan Çeremiş, Başkurt ve Votyak'ın başını çektiği birçok bozkır ulusu Ruslara karşı isyan etti. Ayaklanma, 1572'de Çeremiş topraklarında başladı. Toplanan isyancılar Perm'e doğru harekete geçtiler. Kama Nehri'nde bulunan tekneleri yağmaladılar ve burada nehir ticareti yapan onlarca tüccarı öldürdüler.²⁷ Bu saldırı üzerine bölgede görev yapmakta olan Rus komutan Bulgakov bu haberi derhâl Moskova'ya bildirdi. Bölgede cereyan eden bu hadiseleri öğrenen Çar, Kama Nehri'nde tekneleri yağmalayan Çeremiş ve diğer ulusların derhâl bastırılması için Grigoriy ve Yakov kardeşlere bölgeye ivedilikle askerî kuvvet sevk etmesi yönünde 6 Ağustos 1572²⁸ tarihli bir belge gönderdi.

Söz konusu bu belgede Çar, Bulgakov sayesinde bölgedeki gelişmelerden haberdar olduğunu belirterek Stroganovların bu belge ellerine geçer geçmez harekete geçmelerini istedi. Ayrıca Rus devletine tabi olan Ostyak, Vogul ve Kozakların aileleriyle birlikte güvenliklerinin sağlanmasını, yine Kozak bir grubun silahlandırılıp Ostyak ve Vogullarla birlikte asilerin üzerlerine gönderilmelerini emretti. Buna ilaveten Rus devletine karşı isyan eden asilerin isimlerinin bulunduğu bir rapor hazırlamaları ve bu raporu Kazan ve Moskova'da bulunan Rus memurlara göndermeleri onlara verilen emirler arasındaydı.²⁹ Çarın bu buyruklarından sonra Stroganovlar, Kozaklar'dan oluşturdukları birliği kendi adamlarıyla birlikte Rus devletine karşı başkaldıran isyancıların üzerine gönderdi. Çara karşı başkaldıran çoğu isyancı kılıçtan geçirildi. Sağ olarak ele geçirilen kişilere ise koşul sunmadan boyun eğdirildi, Rus devletine karşı Çarın yanında yer alacaklarına dair yemin ettirildi ve bu kişiler vergiye tabi tutuldu. İsyan harekâtına katılmış ve daha sonra Rus devletine karşı itaat edenler, Stroganovlar tarafından Perm'deki Rus yetkililere teslim edildi.³⁰

1573 yılına gelindiğinde Küçüm Han'ın vârisi Muhammet Kul, yaşadığı topraklardan çıkarak Rus yayılmasını yerinde görmek için keşif seferi düzenledi. Kama boylarına gelerek Perm ve Çusovaya'ya giden yolları takibe aldı. Güzergâh üzerinde bulunan Ostyakalara saldırdı, çoğunu öldürdü ve esir aldı.³¹ Daha sonra Kazak Ordalarıyla Moskova arasındaki ticari ilişkileri geliştirmek için Kazak yurtlarına giden Rus elçisi Tretyak Çebukov'u öldürdü.³² Muhammet Kul'un bu ani gelişen saldırılarının ardından Stroganovlar, Rus devletinin intikamını almak için Çar IV. İvan'dan Tahçı ve Tobol Nehri boyunca yeni kaleler kurmak için izin istedi. Bunun üzerine Çar, 30 Mayıs 1574³³ tarihinde onlara geniş imtiyazların yer aldığı yeni bir yarlık verdi.³⁴ 30 Mayıs

27 "Stroganovskaya Letopis po Spisku Spasskago", *Sibirskiya Letopisi*, İmperatorskaya Arheografiçeskaya Komissiya, Sankt-Peterburg 1907, s. 5 (Bundan sonra, SLPSS); Nikolay Gerasimoviç Ustriyalov, *İmentie Lyudi Stroganovi*, s. 13.

28 6 Ağustos 1572 tarihli Çarlık Gramotası neşri için bk. Gerard Friderik Miller, *İstoriya Sibiri*, s. 338.

29 6 Ağustos 1572 tarihli Çarlık Gramotası, Gerard Friderik Miller, *İstoriya Sibiri*, s. 338.

30 Grigoriy Spasskiy, *Letopis Sibirskaya*, s. 8-9.

31 Grigoriy Spasskiy, *Letopis Sibirskaya*, s. 10.

32 Aleksey Levşin, *Opisanie Kirgiz-Kazaçih Ord i Stepey*, Çast 2, Sankt-Peterburg 1832, s. 48.

33 30 Mayıs 1574 tarihli Çarlık Gramotası neşri için bk. Gerard Friderik Miller, *İstoriya Sibiri*, s. 339-341.

34 Grigoriy Spasskiy, *Letopis Sibirskaya*, s. 13-14.

tarihli belgede ağırlıklı olarak bölgenin güvenliğine odaklandığı görülmektedir. Muhammet Kul'un saldırılarına karşı olarak Stroganovlara, Sibir halklarından olan Ostyak, Vogul, Samoyed ve Yugralılardan oluşan silahlı bir birliğin oluşturularak Kozaklarla birlikte Sibir Hanlığı ile savaşmak üzere gönderilmesi emredildi.³⁵ Ruslar bölgedeki halklardan ziyade en büyük tehdit olarak artık Sibir Hanlığı'nı görmekteydi. Bunun en büyük sebebi olarak elçi Tretyak Çebukov'un öldürülmesi ve topraklarına karşı saldırıların sıklığı gösterilebilir.

1577-78 tarihine gelindiğinde Yakov ve Grigoriy artık hayatta değildi. Yakov'un yerini oğlu Maksim, Grigoriy'in yerini ise oğlu Nikita genç yaşlarında aldılar. Bu tarihten itibaren bu büyük organizasyonun başında Semen Stroganov ve yeğenleri vardı.³⁶ Stroganov ailesinde yeni düzen kurulurken Rus Devleti tarafından güvenliğin ve denetimin sekteye uğradığı Don ve Volga bölgesinde Kozak atamanlarından Yermak Timofeyev ve yoldaşları eşkiyalık ve yağma faaliyetlerinde bulunmaktaydı. Moskova'nın ticari ve siyasi faaliyetlerine giderek zarar veren gelişmeler karşısında Çar, İvan Muraşkin'i güçlü bir orduyla birlikte yağmacıları cezalandırmak için bölgeye sevk etti. Çoğu, İvan Muraşkin tarafından öldürüldü. Ancak Yermak ve 540³⁷ adamı, Muraşkin'in elinden kurtularak Stroganovların daveti üzerine Kama Nehri boyunca tekneleriyle yukarı çıkıp Çusovaya Nehri'ne yakın bir bölgede bulunan Stroganovların yurtlarına geldiler.³⁸ Kozaklar, Stroganovların yurtlarında uzun bir süre kaldı ve bu sırada Vogullarla savaştı. Daha sonra Semen, Maksim ve Nikita Stroganovlar tarafından Sibir Hanlığı'na karşı sefer hazırlıklarına başlandı. Stroganovlar kendi kalelerinde bulunan, aralarında Tatar, Alman, Litvanyalı ve Rus'un bulunduğu 300 savaşçıyı³⁹ da Yermak'ın hizmetine takviye kuvvet olarak verdi. Belli bir süre Stroganovların yurtlarında kalan Kozaklar, Stroganovlardan top, tüfek gibi askerî teçhizatın yanı sıra lojistik destek ve yiyecek alarak Tatar mihmandarlarla birlikte 1 Eylül 1582 tarihinde dualar eşliğinde törenle Sibir'e gönderildi.⁴⁰

35 30 Mayıs 1574 tarihli Çarlık Gramotası, Gerard Friderik Miller, *İstoriya Sibiri*, s. 339-340.

36 Andrey Vvedenskiy, *Dom Stroganovih v XVI-XVII. Vekah*, s. 46.

37 Remezov Kroniği'nde bu sayı 5000 kişi olarak verilir. Hatta Volga'da yağma yapan Kozakların sayısının 7000'e kadar ulaştığının da söylentiler arasında olduğunu belirtir. Bk. "Remezovskaya Letopis po Miroviçevu Spisku", *Sibirskiya Letopisi*, İmperatorskaya Arheografiçeskaya Komissiya, Sankt-Peterburg 1907, s. 313 (Bundan sonra, RLPMS); *Sibir Hanlığı Kronikleri III Remezov Kroniği*, çev. Fatih Ünal vd., Ötüken Neşriyat, İstanbul 2020, s. 37-38 (Bundan sonra, SHKRK); Miller, bu kroniğin verilerinin daha geçerli olduğunu ifade eder. Yermak'ın yağma yaptığı zamanlarda bu sayının 7000 olduğunu Kama Nehri'ne geldikleri zaman sayılarının 6000'e, Sibir seferine başladıkları zamanda ise 5000'e kadar düştüğünü belirtir. Bk. Gerard Friderik Miller, *Opisanie Sibirskogo Tsarstva i Vseh Proizşedşih v Nem Del*, s. 95-96; Ancak Sibiryanın işgaliyle ilgili müstakil bir çalışma yapan Pavel Nebolsin, Yesipov ve Stroganov kroniklerindeki gibi Yermak ve adamlarının sayısını 540 olarak verir. Bk. Pavel Nebolsin, *Pokorenie Sibiri*, Sankt-Peterburg 1849, s. 72.

38 Grigoriy Spasskiy, *Letopis Sibirskaya*, s. 13-14.

39 Yermak'ın birliğine takviye güç olarak verilen bu 300 savaşçı Moskova ile Kuzey ülkeleri arasında gerçekleşen Livonya savaşları sırasında Uralların ötesine geçen, Rusların eline esir düşmekten kurtulamayan Polonyalı, Alman ve Litvanyalı askerlerin olduğu ve bu askerlerin de Stroganovlar tarafından Nogaylardan satın alındığı söylenmektedir. Bk. Yakov Grigoryevič Solodkin, "K Pervonaçalnoy İstorii Prisoedineniya Sibiri k Rossii (o Nekotorih Spornih İnterpretatsyah "Yermakova Vzyatiya" "Kuçumova Tsarstva)", *Bylye Gody*, 34 (2014), s. 511.

40 "Stroganovskaya Letopis po Spisku Spasskago", *Sibirskiya Letopisi*, İmperatorskaya Arheografiçeskaya Komissiya, Sankt-Peterburg 1907, s. 10; *Sibir Hanlığı Kronikleri II Stroganov Kroniği*, çev. Fatih Ünal vd., Ötüken Neşriyat, İstanbul 2020, s. 52-53 (Bundan sonra, SHKSK).

Yola çıkan Yermak ve yoldaşları Ural dağlarının arasından tehlikeli ve sapa yollardan geçerek Çusovaya Nehri'nden Tagil Nehri'ne ulaştı. Oradan Tura Nehri'ne tekneleriyle geldiler.⁴¹ Burada Yapançı adlı Tatar bir knez ve onun emri altında bulunan Vogullar bulunuyordu. Yermak burada kendisine karşı tehlike arz eden Yapançı'nın şehrine saldırdı. Şehri yakıp yıktı. Daha sonra Kozaklar, Tura Nehri'nden ilerleyerek önce Çingi Tura'yı, akabinde Sibir Hanlığı'nın emri altında bulunan Tarhankale şehrini ele geçirdi.⁴² Tarhankale'de esir alınan Tuzak adında bir Tatar, Küçüm Han'a olup biteni iletmesi için serbest bırakıldı.⁴³ Tuzak, Küçüm Han'ın huzuruna gelerek "silahlı ve cesur" bu adamları bütün detaylarıyla anlattı. Han, Yermak ve adamlarının Sibir'e pek de halis niyetlerle gelmediklerini çok geçmeden anladı. Kendisine tabi olan bütün beylere haber salarak yurtlarına gelen bu yağmacılara karşı toplanmalarını emretti. Bunun üzerine Ostyak ve Vogulun da aralarında bulunduğu birçok Sibir halkının oluşturduğu ordu Sibir'de toplandı. Muhammet Kul'un başında bulunduğu bu ordu, Sibir'e yaklaşmakta olan Kozakları cezalandırmak için derhâl harekete geçti. Hanın kendisi de İrtiş Nehri kıyısında yer alan Çuvaş Burnu mevkinin sağlamlaştırılması için savunma hatları kurdu. Yermak ve Muhammet Kul'un orduları Babasan Nehri yakınlarında karşılaştı. Ancak Muhammet Kul bu muharebede büyük kayıp vererek geri çekilmek zorunda kaldı. Kozaklar da Tobol Nehri üzerinden yollarına devam etti.⁴⁴ Nehir üzerinden harekete geçen Kozaklar, önce Karaçi Ulusu'na buradan da harekete geçerek İrtiş Nehri'ne doğru yelken açtılar. Askerlerinin başarısız olduğunu gören Küçüm Han ise yanındaki savaşçılarıyla birlikte Çuvaş Tepesi'nde bulunan yüksek bir noktaya çıktı. Muhammet Kul ise önceden hazırlanan mevzilere adamlarıyla birlikte konuşlandı.⁴⁵

Kozaklar, Atik Mirza olarak adlandırılan bir kasabaya gelip burayı zapt etseler de karşılarında savaşmak için hazır kıta bekleyen çok sayıda Tatar'ı mevzilerde görünce korkuya kapıldı. Bazıları geri dönmek istese de aralarında bulunan Atamanların motive edici konuşmaları onları geri dönmekten vazgeçirdi. Kozaklar, 23 Ekim'de savaş nidaları atarak kasabadan çıktılar. Kıran kırana yapılan muharebede Yermak, Küçüm Han'ın ordusuna karşı üstün geldi. Muhammet Kul yaralandı, ancak askerleri onu savaş alanından uzaklaştırmayı başardı. Yesipov, bu muharebeyi anlatırken "Truva" Savaşı'na benzetir ve Komander (Karamenderes) Nehri'ndeki gibi nehrin kan olup aktığını belirtir. Kozakların başındaki Yermak ise haddinden fazla abartılarak Truva Savaşı'nın kahramanı "Aşil"le özdeşleştirilmiştir.⁴⁶ Küçüm Han ve Yermak arasında cereyan eden bu savaşlarda asıl belirleyici unsur, sahip oldukları silah ve mühimmattı. Kozaklar, Sibir Tatarlarının yabancı olduğu top, tüfek gibi ateşli silahlara sahiptiler. Tatarların elinde ise sadece ok, yay, kılıç ve mızrak gibi ilkel silahlar vardı. Remezov Kroniği'nde Küçüm Han'ın birliklerinin ateşli silahlara sahip olmadığı, ok, yay, mızrak ve kılıçlarla savaştıkları belirtilmektedir.⁴⁷ İrtiş

41 Nikolay Mihayloviç Karamzin, *İstoriya Gosudarstva Rossiyskogo*, 2006, s. 257.

42 Gerard Friderik Miller, *İstoriya Sibiri*, s. 107-111.

43 *SLPSS*, s. 16; *SHKSK*, s. 56-57.

44 *SLPSS*, s. 10-11; *YLPSS*, s. 126-127.

45 *SLPSS*, s. 21-23; Gerard Friderik Miller, *Opisanie Sibirskogo Tsarstva i Vseh Proizşedşih v Nem Del*, s. 117.

46 *YLPSS*, s. 129-130.

47 *RLPMS*, s. 330.

kıyısında cereyan eden bu büyük savaşın ardından Han, başkent Sibir'e dönerek hazinesini toplayıp şehirden ayrıldı.⁴⁸ Yermak ve savaşçıları ise 26 Ekim 1581'de Küçüm Han ve şehirde yaşayan diğer Tatarlar tarafından terk edilen kadim Türk yurdu Sibir'e⁴⁹ girdiler. Böylelikle Sibir Hanlığı'nın başkenti olan Sibir, Kozaklar tarafından işgal edilmiş oldu.⁵⁰ Küçüm Han'ın Sibir'den ayrılması onun için bir kaçış değildi. Aksine bu bir manevraydı. Artık mücadelesine bozkırda devam edecekti. Bu sırada Sibir şehrini Tatarların elinden alan Yermak, müjdeyi vermeleri için hiç vakit kaybetmeden Çar IV. İvan'a birkaç Kozakla birlikte rapor gönderdi. Çar onları huzurunda kabul etti. Bu zaferden dolayı fazlaca memnun olduğunu onlara ilettiler. Başta Yermak olmak üzere bütün Kozaklara değerli hediyeler ihvan etti. Yönetimi ele almak için Moskova'dan voyvoda ve çok sayıda askeri Sibir'e gönderdi.⁵¹

Stroganovların Sibir'in Yermak tarafından ele geçirilmesinden sonra da Moskova'yla ilişkide oldukları 7 Ocak 1584⁵² tarihli belgeden anlaşılmaktadır. Bu belgede Stroganovlardan Bulhovskiy ve beraberindeki askerleri misafir etmeleri, Sibir'e doğru yapılacak yolculuk esnasında yardımcı olmaları ve elli silahlı adam vermeleri istenmekteydi. Ayrıca gelen askerlerin yolculukta kullanmaları için en az yirmi kişiyi taşıyabilecek kapasitede on beş adet kayak yapmaları bildirildi. Sibir seferinde gecikme yaşanmaması için voyvodalar henüz topraklarına gelmeden bütün hazırlıkların tamamlanması istendi.⁵³

Sibir, Moskova hattında bu gelişmeler yaşanırken Muhammet Kul bir baskınla çok sayıda Kozak'ı öldürdü. Ancak Senbahta adlı bir Tatar, Muhammet Kul'un saklandığı yeri Kozaklara bildirdi. Yapılan ani baskınla Muhammet Kul esir alınmaktan kurtulamadı. Daha sonra Yermak'ın huzuruna getirildi, oradan da Moskova'ya gönderildi. Sibir'de yaşanan kıtlık sonucu Moskova'dan gelen Voyvoda Semen Bolhovskiy ve birçok asker hayatını kaybetti.⁵⁴ 1584 yılının Ağustos ayına kadar Sibir'de bu gelişmeler baş gösterdi. Usta bir savaşçı olan Küçüm Han, Buhara'dan bir tüccar kervanının geldiği haberini yayararak Yermak'ı istediği bir mevkiye çekti. Daha sonra kamp yaptıkları yere gece ani bir baskın düzenleyerek Yermak ve Kozakları öldürdü. Bunun üzerine dehşete kapılan Kozakların Sibir şehrini terk etmelerinin ardından Küçüm Han'ın oğlu Sultan Ali,

48 SLPSS, s. 25; YLPSS, s. 133; Gerard Friderik Miller, *Opisanie Sibirskogo Tsarstva i Vseh Proizşedşih v Nem Del*, s. 131; Yesipov ve Stroganov Kroniği'nin aksine Remezov Kroniği'nde Küçüm Han'ın mağlubiyetin ardından hemen Sibir şehrinden ayrıldığı belirtilir. Ancak gökyüzünde mucizevi bir olayın gerçekleştiğini görünce şehri terk ettiği ve Kazak Ordası'na gittiği ifade edilir. Yine Kaşlık, Abalak, Suzgun gibi birçok şehirde yaşayan Tatarların da Küçüm'le birlikte şehirden ayrıldığından bahsedilir. Bk. RLPMS, s. 331-332.

49 Miller, 18. asırda Sibiryada araştırmaları yaptığı zamanda Sibir şehrinin kalıntılarının hâlen olduğunu belirtir. Burada akan küçük bir akarsu olduğunu ve Rus dilinde Sibir'le aynı ismi taşıyan Sibirka (Сибирка) adını taşıdığını ve Tatarların bu nehre herhangi bir isim vermediğini zikreder. Ayrıca şehrin daire şeklinde bir yapıya sahip olduğunu, Sibir sarayının kale biçiminde ve ahşap ve kerpiçten yapıldığını belirtir. Ancak saraydan geriye pek bir şey kalmadığını da ifade eder. Bk. Gerard Friderik Miller, *Opisanie Sibirskogo Tsarstva i Vseh Proizşedşih v Nem Del*, s. 134-136.

50 YLPSS, s. 134.

51 YLPSS, s. 131-142; SLPSS, s. 30-31.

52 7 Ocak 1584 tarihli Çarlık Gramotası neşri için bk., Gerard Friderik Miller, *İstoriya Sibiri*, s. 343-344.

53 7 Ocak 1584 tarihli Çarlık Gramotası, Gerard Friderik Miller, *İstoriya Sibiri*, s. 343-344.

54 YLPSS, s. 142-143.

Sibir’de hâkimiyetini ilan etti. Ancak bu haberi alan Bekbulat oğlu Sultan Seydak, Sibir’e gelerek Sultan Ali’nin hâkimiyetine son verdi. Atalarının mirasını devralarak Sibir’de kendini han ilan etti. Yermak’ın ölümünden iki yıl sonra Voyvoda İvan Mansurov ve beraberindeki askerler Sibir’e doğru harekete geçtiler. Ancak geldiklerinde Sibir’deki siyasi durum çok farklıydı. Karşısında güçlü bir Tatar grup görünce kışı geçirmek üzere İrtiş Nehri kıyısına bir kale inşa ettiler. Daha sonra 1585 yılında voyvodalar Vasiley Sukin ve İvan Myasnoy bölgeye geldi. Tümen adında bir şehir kurdular. Daha sonra 1587 yılında Tobolsk şehri kuruldu. Nihayetinde Sultan Seydak bir hileyle esir alındı ve beraberindekilerle Moskova’ya götürüldü. Küçüm Han’ın bozkırda devam eden mücadelesi 1598 yılına gelindiğinde Nogay topraklarında son buldu.⁵⁵ Küçüm Han’ın ardından artık Ruslar için Sibiryâ’nın ilhak edilmesinde önemli bir engel kalmadı. Böylelikle Sibiryâ’nın yegâne Türk-Tatar hanlığı tarih sahnesinden ayrılarak Sibiryâ, Rus işgaline teslim oldu.⁵⁶

3. Stroganovların Sibir’in İşgalindeki Rolü

Rus tarihçiler ve araştırmacılar arasında en çok tartışılan konuların başında Sibir’in işgal edilmesinde Stroganovların ne denli rol oynadıkları gelmektedir. En önemli husus ise Sibir Hanlığı’na karşı Yermak ve diğer Kozaklar bölgeye kendi inisiyatifleriyle mi geldiler, yoksa Stroganovlar tarafından mı davet edildiler? Bahsi geçen bu soruların cevabı, Stroganovların kadim Türk yurdu olan Sibir’in işgalindeki rollerini de doğal olarak ortaya koymaktadır. Sibir kroniklerinin ilki olan Yesipov Kroniği olmak üzere bazı kroniklerde Stroganovlar, Sibir’in işgalinde hiçbir rol oynamamıştır. Çok ilginçtir ki Yesipov Kroniği’nin en önemli yazması olarak kabul edilen “Sıçev” yazmasında Stroganovlardan tek kelime dahi bahsedilmemektedir. Yermak ve savaşçıları Tanrı tarafından özel olarak seçilen, kutsal amaçlar uğruna savaşan, Hristiyanlık öğretileriyle donatılmış savaşçılar olarak nitelendirilmiştir. Tanrı’nın inayetiyle Sibir’in ele geçirildiği vurgusu yapılmıştır.⁵⁷ Remezov Kroniği’ne göre Kozaklar, Yüzbaşı Muraşkin’in tedip ve tenkil harekâtından kaçıp Sibir’e gelmiştir. Bu kronikte ise tehditle ya da karşılıklı taahhülle Yermak ve yoldaşlarının Stroganovlardan silah ve mühimmat desteği aldığı belirtilmektedir.⁵⁸ Stroganov Kroniği’ne göre de Volga boylarında yağmacılık yapan Yermak ve yoldaşlarının kahramanlık ve cesaretleri Stroganovlara güvenilir kaynaklar tarafından iletilmiş ve bunun üzerine 6 Nisan 1579 tarihli bir mektupla Stroganovlar tarafından Yermak ve yoldaşları davet edilmiştir. Daha sonra onların yurtlarına geldiği, burada da belli bir süre kaldıktan sonra Stroganovlardan yüklü miktarda askerî mühimmat ve lojistik destek alarak Sibir Hanlığı’nı işgal

55 YLPSS, s. 147-161; SHKSK, s. 68-79.

56 Fatih Ünal, “Çarlık Dönemi Rusların Sibiryâ Araştırmaları”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, VIII/41, (Aralık 2015), s. 617; 17. asrın ilk çeyreğinde Sibiryâ’nın işgalini tamamlayan Ruslar, bölgeye sadece askerî güçleri değil aynı zamanda din adamları, işçiler, tüccarlar gibi toplumun bütün tabakalarından insanları gönderdi. Bk. İlyas Topsakal, “17. Yüzyılda Rus Yönetimi ve Kürk Yönetimi”, *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, (Mart 2011), s. 53.

57 YLPSS, s. 122-123.

58 RLPMS, s. 313-315.

etmek üzere Sibir'e gönderildiği vurgulanmaktadır.⁵⁹ Sibir kroniklerinde verilen bu bilgilerin birbiriyle çelişmesi ve farklılık göstermesinden dolayı mesele, Rus tarihçiler arasında uzun yıllar münakaşa konusu olmuş, hatta gruplaşmaların oluşmasına neden olmuştur.

Remezov Kroniği, 18. asırda Rus tarihçiler tarafından büyük bir güvenle kaynak olarak kullanılmıştır. Bu tarihçilerin başında Alman kökenli G. F. Miller ve E. Fişer gelmektedir. 19. asırda onları P. A. Slovtsov⁶⁰ ve Dmitriy İlovayskiy⁶¹ gibi Rus ilim adamları takip etmiştir. Onların görüşüne göre, Volga boylarında yağma yapan Yermak ve yoldaşları Stroganovların yurtlarına davetsiz geldiler. Stroganovlar ise davetsiz gelen bu misafirlerin kendi şehirlerini, kasabalarını yağmalamalarından korktukları için onları yurtlarına kabul etmek zorunda kaldı. Belli bir zaman sonra gerekli teçhizat sağlanarak Sibir'e gönderildiler. Fişer, 1570 yılından sonra Muhammet Kul'un Stroganovların yurtlarına sık sık saldırdığını bunun üzerine Stroganovların kendi topraklarını korumak için Yermak ve yoldaşlarını onlara karşı kullandığının yüksek ihtimal olduğunu söyler. Bu hamleyle, tüccar olarak şöhretli Stroganovların hem Kozakların maddi külfetinden kurtulmak hem de kendi toprakları için sorun çıkaran Sibir Hanlığı'nın, üzerlerindeki baskısını kırmak istemiş olabileceğini belirtir.⁶²

19. asırda Remezov Kroniği'nin etkisinin bir önceki asra göre azaldığı söylenebilir. Özellikle Rus tarihçiler bu kroniği güvenilir bir kaynak olarak görmemiştir. Bunların başında Pavel Nebolsin ve Pogodin⁶³ gibi tarihçiler gelmektedir. Onlar Stroganovları hesaba katmadan, Yesipov Kroniğini merkeze alarak Yermak ve yoldaşlarının mukaddes bir dava uğruna Tanrı tarafından Sibir'e gönderilen savaşılar olduğunu ifade etmiştir. Nebolsin, Stroganov Kroniği'nde yer alan bilgileri eleştirmektedir. Zira ona göre coğrafya, iklim koşulları ve teknelerin yapısı göz önüne alındığında Volga Nehri'nden Çusovaya Nehri'ne kronikte verilen zaman zarfında gitmeleri kesinlikle mümkün değildir. Ayrıca onların uzun bir süre Stroganovların kasabalarında yaşamalarının çok zor olduğunu ifade eder. Bununla birlikte iklim şartlarına göre Stroganovlar, Kozakları Sibir'e gönderseler bile bunun sonbaharda değil ilkbaharda olması gerektiğini belirtir. Nebolsin'e göre, Yermak'ın Volga boylarından Sibir'e gelmesi, Sibir Hanlığı'nı ele geçirme düşüncesiyle değildir. Onların tek gayesinin İvan Muraşkin'in gazabından kaçmak yani idam edilmekten kurtulmak olduğunu ifade eder. Ancak daha sonra Küçüm Han'ın topraklarına gidip oranın zenginliklerini yağmalama fikrinin oluşmuş olabileceğini belirtir.⁶⁴

Yesipov ve Remezov kroniklerini destekleyenlerin karşısında yer alan üçüncü grup ise Stroganov Kroniği'ni savunanlardır. Bu grubun önde gelenleri ünlü Rus tarihçiler S. M.

59 SLPSS, s. 8.

60 P. A. Slovtsov, *İstoriçeskoe Obozrenie Sibiri*, I-II, Sankt-Peterburg 1886.

61 Dmitriy İlovayskiy, *İstori Rossii*, III, Vek XVI-y, Moskva 1890, s. 372-407.

62 İogann Ebergard Fişer, *Sibirskaya İstoriya s Samago Otkrıtya Sibiri do Zavoyevaniya Sey Zemli Rossiyskim Orujijem*, Sankt-Peterburg 1774, s. 115.

63 "Yesipovskaya Letopis po Pogodinskomu Spisku", *Sibirskiya Letopisi*, İmperatorskaya Arheografiçeskaya Komissiya, Sankt-Peterburg 1907, s. 271-295.

64 Pavel Nebolsin, *Pokorenje Sibiri*, s. 67-72.

Solovyev⁶⁵ ve N. Karamzin'dir. Karamzin, Yermak ve yoldaşlarını Stroganovların kendi yurtlarına davet ettiğini belirtir. Semen, Maksim, Nikita Stroganovları ve Yermak Timofeyeviç'i kastederek "Üç tüccar ve Volga eşkıyalarından kaçak bir ataman, çarlığın talimatı olmaksızın İvan adına Sibir'i ele geçirmeye cesaret ettiler" diyerek Sibir'in nasıl ele geçirildiğini bu cümleyle açıklar.⁶⁶ Bunların dışında 19. asırda ailenin müstakil tarihinin yazarı olan ve Barones Sofya Vladimirovna Stroganova (1775-1845)'nın özel malikâne arşivini inceleyen N. Ustriyalov,⁶⁷ V. Bahruşin⁶⁸ ve Aleksandr Dmitriyev gibi tarihçiler gelmektedir. Bu noktada Dmitriyev'in aktaracağımız tespitleri önemlidir. Dmitriyev, Çar IV. İvan'ın Stroganovlara verdiği 30 Mayıs 1574 tarihli⁶⁹ belgeden sonra Ruslar için Sibir Hanlığı'yla ilişkilerinde yeni bir dönemin başladığını belirtir. Zira Stroganovlar bu belgeye kadar bölgedeki topraklarını silah yoluyla değil, sulh yoluyla elde etmiştir. Ancak IV. İvan, Muhammet Kul'un sıklaşan saldırılarının ardından Stroganovlardan, Ostyak, Vogul, Samoyed ve Kozaklardan müteşekkil bir silahlı grup oluşturmalarını ve oluşturulan grubu Sibir Hanlığı'na karşı savaşmak üzere Sibir'e göndermelerini emretmiştir.⁷⁰

Dmitriyev, Stroganovların Çarın 1574 tarihli, kendilerine verdiği buyruğa dayanarak Yermak ve adamlarını kendi topraklarına davet ettiğini belirtir. Buna istinaden de 6 Nisan 1579 tarihinde Kozaklara bir mektup yazarak onları kendi yurtlarına davet ettiğini ileri sürer. Daha sonra da Yermak ve adamlarının Stroganovların yurtlarına geldiği ve gerekli mühimmatın verilip Stroganovlar tarafından Sibir'e gönderildiğini ifade eder. Nitekim Stroganov Kroniği'nde yer alan bilgiler de bu minvaldedir. Ayrıca Dmitriyev, Çarın 16 Kasım 1582⁷¹ tarihli, Stroganovlara verdiği yarlığın da bunu tasdikler mahiyette olduğunu belirtir. Dmitriyev'e göre Stroganovların büyük bir inisiyatif aldığını ancak kendi geleceklerini büyük bir riske atmalarına rağmen hata yapmadıklarını belirtir. Sonuç olarak Stroganov Kroniği'nde yer alan bilgilerin doğru olduğunu, daha sonra gelişen olayların ise Remezov Kroniği'nden takip edilmesi gerektiğini zikreder.⁷² Dmitriyev, Stroganov Kroniği'nden hareketle onların IV. İvan'ın emirleri doğrultusunda hareket ettiklerini, bu yüzden Kozakların Sibir'i zapt etmesinde Stroganovların kilit rol oynadığını belirtir. Yani Sibir'in işgal edilmesindeki ana aktör Stroganovlardır. Ona göre, Stroganovlar Sibir'e gerçekleştirilen hareketi planlı bir şekilde organize etmiştir. Bu duruma kanıt olarak da Stroganovların Yermak'ın Sibir'e sefere çıkmasından önce Perm'deki arazilerinde silah üretmeye başladıklarını gösterir.⁷³ Stroganovların gerekli silahların üretimi için o dönem darboğazda olan

65 S. M. Solovyev, *İstoriya Rossii s Drevneysih Vremen*, Kniga Vtoraya, Tom VI-X., Vtoroye İzdaniye, Sankt-Peterburg 1896.

66 Nikolay Mihayloviç Karamzin, *İstoriya Gosudarstva Rossiyskogo*, IX, Sankt-Peterburg 1843, s. 219, 223-224.

67 Nikolay Gerasimoviç Ustriyalov, *İmentie Lyudi Stroganovi*, Sankt-Peterburg 1842.

68 S. V. Bahruşin, *Oçerki po İstorii Kolonizatsii Sibiri v XVI. i XVII. vv.*, I, Nauçnie Trudi, Moskva 1955.

69 0 Mayıs 1574 tarihli Çarlık Gramotası neşri için bk. Gerard Friderik Miller, *İstoriya Sibiri*, s. 339-341.

70 30 Mayıs 1574 Çarlık Gramotası, Gerard Friderik Miller, *İstoriya Sibiri*, s. 339-340.

71 16 Kasım 1582 tarihli Çarlık Gramotası neşri için bk. Gerard Friderik Miller, *İstoriya Sibiri*, s. 342-343.

72 Dmitriyev, *Permskaya Starina. Sbornik İstoriçeskih Statey*, 1892, s. 61-63.

73 Aleksandr Dmitriyev, *Permskaya Starina. Sbornik İstoriçeskih Statey i Materialov Preimuşçestvenno o Permskom Krae, Pokorenje Ugorskih Zemel i Sibiri*, Vpusk V, Perm 1894, s. 32.

Moskova'nın bile kolay kolay bir araya getiremeyeceği, o günün şartlarına göre 20 bin ruble gibi devasa bir rakamı harcadığı söylenmektedir.⁷⁴

Yermak'ın Sibiryaya harekâtını inceleyen R. G. Skrynnikov'un çalışması da önemlidir. Skrynnikov, 1570 ve 1580 yıllarında yaşanan olayların aileyi maddi olarak zora soktuğunu belirtir. Yermak'ın Sibiryaya harekâtından üç yıl önce Stroganov ailesinin Kamadaki toprakları için yirmi yıllık vergiden muafiyet süresinin dolduğunu ve Moskova'nın onları vergiye bağladığını, 1579-1582 yılları arasında Moskova'nın yaşadığı ekonomik buhran sonucunda IV. İvan'ın askerî harcamaları karşılamak için Rusya'daki bütün tüccarlardan yüklü miktarda para istediğini ifade eder. Kama bölgesinde 27 tuz ocağı bulunan Stroganovların sadece 13 tanesi aktif olarak çalışmaktaydı. Diğer ocaklar Perm'de meydana gelen isyan sonucunda işlemez hâle gelmişti. Şimdiye kadar ticaret yoluyla zenginleşen Stroganovların yaşanan tüm bu süreç sonrasında askerî tedbirlere başvurmamasının zorunlu hâle geldiğini zikreder.⁷⁵ Ayrıca Yermak'ın Sibir harekâtından sonra Stroganovların Sibiryada toprak sahibi olmasının da Yermak'la ilişkili olma ihtimalini güçlendirdiğini ifade eder.⁷⁶ Yine Stroganovların 18. asra ait olan armalarında Sibir'in kendileri tarafından işgal edildiğine dair motifler yer alır. Bu da onların işgalde parmağı olduklarına dair diğer bir kanıttır.⁷⁷ Stroganovlarla ilgili önemli çalışmalar yapmış Sovyet tarihçi Vvedenskiy de yukarıda belirtilen üç görüşün haricinde düşük bir ihtimal de olsa ayrı bir görüşün olduğunu ifade eder. Bu görüşe göre, Yermak ve yoldaşları, Stroganovların yurtlarına ve oradan Sibir'e, Çar IV. İvan tarafından gönderilmiştir. Yani Sibir Hanlığı'nın işgalini planlayan bizzat Çarın kendisidir. Ancak araştırmacı Şlyakov'un dile getirdiği bu görüşün diğer araştırmacılar ve ilim adamları tarafından ciddiye bile alınmadığını belirtir.⁷⁸

Bu görüşlere bakıldığında Stroganov Kroniği'ni destekleyen grubun daha güçlü verilerle fikirlerini destekledikleri söylenebilir. Ağırlıklı olarak bu kronikte Stroganovların övüldüğü, Sibir Hanlığı'nın işgal edilerek zengin ve bereketli toprakların Rus devletine Stroganovların marifetiyle kazandırıldığı, bu işgalin arkasındaki asıl güç olduğu kroniğin yazılış amacı olarak ortaya çıksa da, Stroganov Kroniği kullandığı kaynaklar ve belgelerden dolayı en güvenilir kaynak konumundadır. Belge, tarihçilerin tarih yazımında kullandıkları en önemli kaynakların başında gelmektedir. Bu bakımdan Stroganov Kroniği'nde de bu belgelere genişçe yer verilmesi, tarihçilerin güvenini kazanması bakımından önemlidir. Yine Rus tarihinde otorite sayılan tarihçi N. Karamzin'in bu kroniği destekleyenler arasında bulunması kroniğin güvenilir olmasını daha da güçlendirmektedir. Bununla birlikte diğer hiçbir kaynaktan yer almayan bilgilere yer veren Remezov Kroniği, bazı bilinmeyen noktaları aydınlatması bakımından büyük önem arz eder. Stroganovların, kendi adlarını taşıyan kroniğin verdiği bilgilere göre Yermak ve diğer

74 W. Bruce Lincoln, "Vahşi Batı" Sibiryaya ve Ruslar, çev. Mehmet Harmanlı, Sabah Kitapları, İstanbul 1996, s. 34.

75 R. G. Skrynnikov, "Yermak's Siberian Expedition", *Russian History*, XIII/1, (Spring 1986), s. 15.

76 Aqm., s. 2.

77 Sergey Kuznetsov, "Stroganovi: Dva Vajneyşih Şaga, Çtobi Stat Dnastiey", *Vklad. Hudojestvennoe Nasledie Stroganovih XVI-XVII Vekov v Muzeyah Solviçegodskaya i Permskogo Kraya*, Permskaya Gosudarstvennaya Hudojestvennaya Galereya, Perm 2017, s. 33.

78 Andrey Vvedenskiy, *Dom Stroganovih v XVI-XVII. Vekah*, s. 62.

Kozaklara gerekli yaşam malzemesi ve mühimmatı karşılıksız olarak vermesinden ziyade, Remezov Kroniği'nde geçen tehditle verdikleri yönündeki ifadelerin onların tüccar kimlikleri düşünüldüğünde daha doğru olabileceği söylenebilir. Kendi inisiyatifleriyle ya da tehditle olsa da Stroganovların Yermak ve yoldaşlarının her türlü ihtiyacını karşıladığı da açıkça görülmektedir.

Üzerinde durulması gereken asıl meselelerden biri ise Stroganovların Yermak ve yoldaşlarını neden Sibir Hanlığı'nın üzerine gönderdiği'dir. Bunun iki sebebi olduğu söylenebilir. Birinci sebep siyasi sebeplerdir. Bölgede henüz yeni kale/şehirler kuran Stroganovların, Sibir Hanlığı ve diğer bölgede yaşayan halkların sürekli saldırı ve tehdidi altında olması gösterilebilir. Kendi güvenliklerini sağlamak için Yermak ve yoldaşlarını yurtlarına çağırmaları yüksek ihtimaldir. İkinci sebep ise ekonomik sebeplerdir. Stroganovların hem Kozakların yurtlarında yaşamalarından doğan ağır maliyetlerden kurtulmak istemeleri hem de Çardan aldıkları 1558 ve 1568 yıllarına ait yarlıklarda yer alan vergi muafiyetlerinin süresinin dolmasından dolayı ekonomik darboğazda olmaları mümkündür. Bu yüzden Yermak ve birliğini Sibir'e göndererek hem Yermak'tan kurtulmak hem de Sibiry'a'nın zenginliklerine ulaşmak amacıyla Çara rağmen böyle büyük bir riski göze aldıkları söylenebilir.

Sonuç

Altın Orda Devleti zamanından beri Türk-Tatar kökenli birçok ailenin Slav/Ortodoks kültürü içerisinde eriyerek Ruslaştığı bilinmektedir. Teşkilatçı geleneklere sahip bu ailelerin Rus devlet yapısının gelişimine büyük katkı sağladığı açıktır.⁷⁹ Stroganovlar da bu ailelerin öncülerindedir. Çusovaya ve Kama nehirleri etrafına kale/şehirler kuran Stroganovlar için artık en büyük tehlike Sibir Hanlığı olmuştu. Bunun için Sibir önceden hedefe konulmuş, sadece işgal için savaşçılara ihtiyaç duyulmuştu. Bu işgal için de Volga'da korkusuzca yağma yapan Yermak ve adamları seçildi. Aslında Stroganovların ortaya koyduğu bu strateji, yerleşik kültür ve medeniyete sahip olan devletlerin kullandığı bir sistemdir. Yani atlı ve muharebe kabiliyetlerine sahip olan düşmanla, yine aynı yöntemlerle savaşan başka bir düşmanı bertaraf etme yöntemidir. Küçüm Han'ın savaşçılara karşı Stroganovlar, savaşçı Yermak ve yoldaşlarını kullanarak kendi yerleşik düzenlerini oluşturduğu kale/şehirlerini, ticari ve endüstriyel varlıklarını çabasız ve az bir kayıpla koruduğu gibi kendisine karşı tehdit olmalarından da kurtulmuş olacaktı. Halifenin Haçlılara karşı Türkmenleri, Bizans'ın Peçenekleri ve Uzları kullanması gibi Yermak ve yoldaşları Stroganovların menfaatleri uğruna Küçüm Han'ın savaşçılara karşı kullanıldı.

Çardan doğrudan izin almadan başlatılan bu seferin Stroganovlar ve kendileri için son şans olduğunun bilincinde olan Yermak ve adamları için seferin zaferle sonuçlanması zorunlu idi. Sibir'e gelen bu savaşçıların sayısının Sibir Hanlığı savaşçılarından sayısına göre daha az olmasına rağmen ellerinde ateşli silahları vardı. Ok, yay ve kılıç gibi ilkel silahlarla savaşan Sibir Hanı

79 Rusya üzerindeki Türk-Tatar etkisi için ayrıca bk. İlyas Kemaloğlu, *Altın Orda ve Rusya*, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2015.

Küçüm ve adamları ateşli silahlara karşı gözlerini kırpmadan göğüslerini siper etseler de bunda başarılı olamadı. Kanlarının son damlasına kadar topraklarını savundular, teslim olmayı düşünmediler. Ancak Yermak ve savaşçıları yapılan kıran kırana muharebelerin ardından başkent Sibir'i işgal etti. Elde edilen bu başarı hem Çardan kaçan Yermak ve yoldaşlarının hem de onları teşvik eden Stroganovların kurtuluşu oldu. Daha sonra Moskova'nın bölgeye yerleşerek buraları Ruslaştırmasına ve kolonileştirmesine liderlik etti. Çarlık tarafından bölgeye atanan valiler, Sibir'i iskâna açarak Tümen, Tobolsk, Pelim gibi birçok şehir inşa edip kale ve şehirler kurdular. Daha sonraki dönemlerde yapılacak büyük Sibiry seferlerine zemin hazırladılar.

Sonuç olarak Rusya'nın siyasi, kültürel ve içtimai tarihine derin izler bırakan Tatar soylu Stroganovlar, Hunlardan itibaren birçok Türk devletinin hâkimiyet sahası içerisinde yer alan kadim Türk yurdu Batı Sibiry'nin ve Sibiry'nin uçsuz bucaksız diğer topraklarının Çarlık Rusya'sı toprağına dönüşmesinde kilit rol oynadı. Ayrıca arkalarında bıraktıkları zengin tarihsel ve kültürel mirasla, Rus tarihi başta olmak üzere Türk-Tatar tarihi içerisinde kendilerine özel bir yer edinmeyi başardı.

KAYNAKÇA

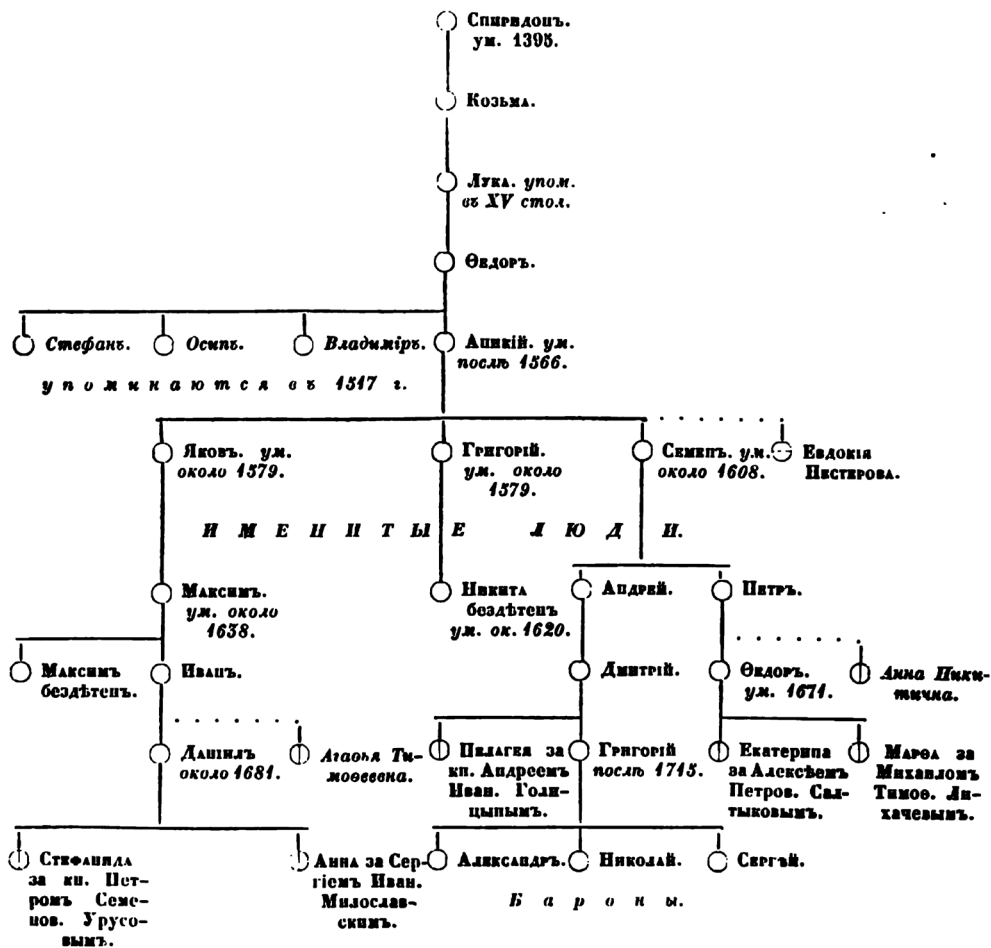
- “Remezovskaya Letopis po Miroviçevu Spisku” (RLPMS), *Sibirskiya Letopisi*, İmperatorskaya Arheografiçeskaya Komissiya, Sankt-Peterburg 1907, s. 312-366.
- “Stroganovskaya Letopis po Spisku Spasskago” (SLPSS), *Sibirskiya Letopisi*, İmperatorskaya Arheografiçeskaya Komissiya, Sankt-Peterburg 1907, s. 1-46.
- “Yesipovskaya Letopis po Pogodinskomu Spisku”, *Sibirskiya Letopisi*, İmperatorskaya Arheografiçeskaya Komissiya, Sankt-Peterburg 1907, s. 271-295.
- “Yesipovskaya Letopis po Siçevskomu Spisku” (YLPSS), *Sibirskiya Letopisi*, İmperatorskaya Arheografiçeskaya Komissiya, Sankt-Peterburg 1907, s. 105-170.
- Acar, Serkan, *Kazan Hanlığı-Moskova Knezliği Siyasi İlişkileri (1437-1552)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2013.
- Andreyev, Aleksandr Radyeviç, *Stroganovi*, Bely Volk, Moskva 2002.
- Armstrong, Peter, *Foreigners, Furs and Faith: Muscovy's Expansion into Western Siberia, 1581-1649*, Submitted in Partial Fulfillment of the Requirements for the Degree of Master of Arts, Dalhousie University Halifax, Nova Scotia 1997.
- Atlasi, Hadi, *Sibir Tarihi, Söyembike, Kazan Hanlığı*, Tatarstan Kitap Neşriyatı, Kazan 1993.
- Bahruşin, S. V., *Oçerki po İstorii Kolonizatsii Sibiri v XVI. i XVII. vv.*, I, Nauçnie Trudı, Moskva 1995.
- Baskakov, N. A., *Türk Kökenli Rus Soyadları*, çev. Samir Kâzimoğlu, Türk Dil Kurumu, Ankara 1997.
- Borisov, Nikolay, *İvan III, Jizn Zameçatelnih Lyudey*, Moskva 2000.
- Dmitriyev, Aleksandr, *Permskaya Starina. Sbornik İstoriceskih Statey i Materialov Preimuşçestvenno o Permskom Krae, Stroganovi i Yermak*, Vıpusk IV, Perm 1892.
- _____, *Permskaya Starina. Sbornik İstoriceskih Statey i Materialov Preimuşçestvenno o Permskom Krae, Pokorenie Ugorskih Zemel i Sibiri*, Vıpusk V, Perm 1894.
- Fehner, M. V., *Torgovliya Russkogo Gosudarstva so Stranami Vostoka v XVI Veke, Goskulprosvetizdat*, Moskva 1956.
- Fişer, İogann Ebergard, *Sibirskaya İstoriya s Samago Otkrıtiya Sibiri do Zavoyevaniya Sey Zemli Rossiyskim Orujiyem*, Sankt-Peterburg 1774.
- Halikov, A. H., *Rus Tanıman 500 Bulgar-Tatar Türk Asıllı Sülale*, çev. Mustafa Öner, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1995.
- İkosov, P. C., *İstoriya o Rodoslovii i Bogatsve i Ateçestvennih Zaslugah Znamenitoy Familii G. G. Stroganovih (1761)*, İzdannaya Vasiliy Şişonko, Perm 1881.
- İlinskiy, N. V., *Totemskiy Kray v Proşlom i Nastoyaşem*, 3-Ya Gasudarstvennaya Tipografiya, Vologda 1920.
- İlovayskiy, Dmitriy, *İstorii Rossii*, III, Vek XVI-y, Moskva 1890.
- Karamzin, Nikolay Mihayloviç, *İstoriya Gosudarstva Rossiyskogo*, IX, Sankt-Peterburg 1843.
- _____, *İstoriya Gosudarstva Rossiyskogo*, Kiniga 2, Tom VII-XII, Moskva 2006.
- Kemaloğlu, İlyas, *Altın Orda ve Rusya*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2015.
- Kurat, Akdes Nimet, *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'e Kadar*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2014.
- Kuznetsov, Sergey, “Stroganovi: Dva Vajneyşih Şaga, Çtobi Stat Dnastiey”, *Vklad. Hudojestvennoe Nasledie Stroganovih XVI-XVII Vekov v Muzeyah Solviçegodska i Permskogo Kraya*, Permskaya Gosudarstvennaya Hudojestvennaya Galereya, Perm 2017, s. 12-33.
- Levşin, Aleksey, *Opisanie Kirgiz-Kazaçih Ord i Stepey*, Çast 2, Sankt-Peterburg 1832.
- Lincoln, W. Bruce, “*Vahşi Batı*” *Sibirya ve Ruslar*, çev. Mehmet Harmancı, Sabah Kitapları, İstanbul 1996.
- Metternih, Tatyana, *Stroganovi: İstoriya Roda*, Aleteyya, Moskva 2016.

- Miller, Gerard Friderik, *Opisanie Sibirskogo Tsarstva i Vseh Proizşedşih v Nem Del, ot Naçala a Osoblivo ot Pokoreniya Ego Rossiyskoy Derjave po Siy Vremena*, Akademii Nauk, Sankt-Peterburg 1750.
- _____, *İstoriya Sibiri*, Moskva 1937.
- Nebolsin, Pavel İvanoviç, *Pokorenie Sibiri*, Sankt-Peterburg 1849.
- Polnoe Sobranie Russkih Letopisey*, İzdannoe po Vısoçaşşemu Povelenyu Arxeografiçeskoyu Kommissieyu, Tom Dvenadtsaty, Sankt-Peterburg 1901.
- Semuşin, D. L., “Pamorye i Pamori: Struktura Odnogo İstoriçeskogo Mifa”, *Artika i Sever*, No: 7, Moskva 2012, s. 45-58.
- Sibir Hanlığı Kronikleri I Yesipov Kroniği (SHKYK)*, çev. Fatih Ünal vd., Ötüken Neşriyat, İstanbul 2020.
- Sibir Hanlığı Kronikleri II Stroganov Kroniği (SHKSK)*, çev. Fatih Ünal vd., Ötüken Neşriyat, İstanbul 2020.
- Sibir Hanlığı Kronikleri III Remezov Kroniği (SHKRK)*, çev. Fatih Ünal vd., Ötüken Neşriyat, İstanbul 2020.
- Skrynnikov, R. G., “Yermak’s Siberian Expedition”, *Russian History*, XIII/1, (Spring 1986), s. 1-40.
- Slovtsov, P. A., *İstoriçeskoe Obozrenie Sibiri*, I-II, Sankt-Peterburg 1886.
- Solodkin, Yakov Grigoryeviç, “K Pervonaçalnoy İstorii Prisoedineniya Sibiri k Rossii (o Nekotorih Spornih İnterpretatsyah “Yermakova Vzyatiya” “Kuçumova Tsarstva)”, *Bylye Gody*, 34 (2014), s. 510-518.
- Solovyev, S. M., *İstoriya Rossii s Drevneyşih Vremen*, Kniga Vtoraya, Tom VI-X, Vtoroye İzdaniye, Sankt-Peterburg 1896.
- Spasskiy, Grigoriy, *Letopis Sibirskaya*, Sankt-Peterburg 1821.
- Şişonko, Vasiliy, *Permskaya Letopis s 1263-1881 g. Perviy Period, s. 1263-1613 g.*, Perm 1881.
- Topsakal, İlyas, “17. Yüzyılda Rus Yönetimi ve Kürk Yönetimi”, *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, (Mart 2011), s. 53-57.
- Ustriyalov, Nikolay Gerasimoviç, *İmentie Lyudi Stroganovi*, Sankt-Peterburg 1842.
- Ünal, Fatih, “Çarlık Dönemi Rusların Sibiry Araştırmaları”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, VIII/41, (Aralık 2015), s. 613-647.
- Volerov, F. A. – A. A. Dmitriyev, *Rodoslovnaya G. G. Stroganovih*, Perm 1895.
- Vvedenskiy, Andrey, *Dom Stroganovih v XVI-XVII. Vekah*, İzdatelstvo Sotsialno-Ekonomiçeskoy Literaturı, Moskva 1962.
- Witsen, Nikolaes, *Noord en Oost Tartarye*, Amsterdam 1705.

Ekler

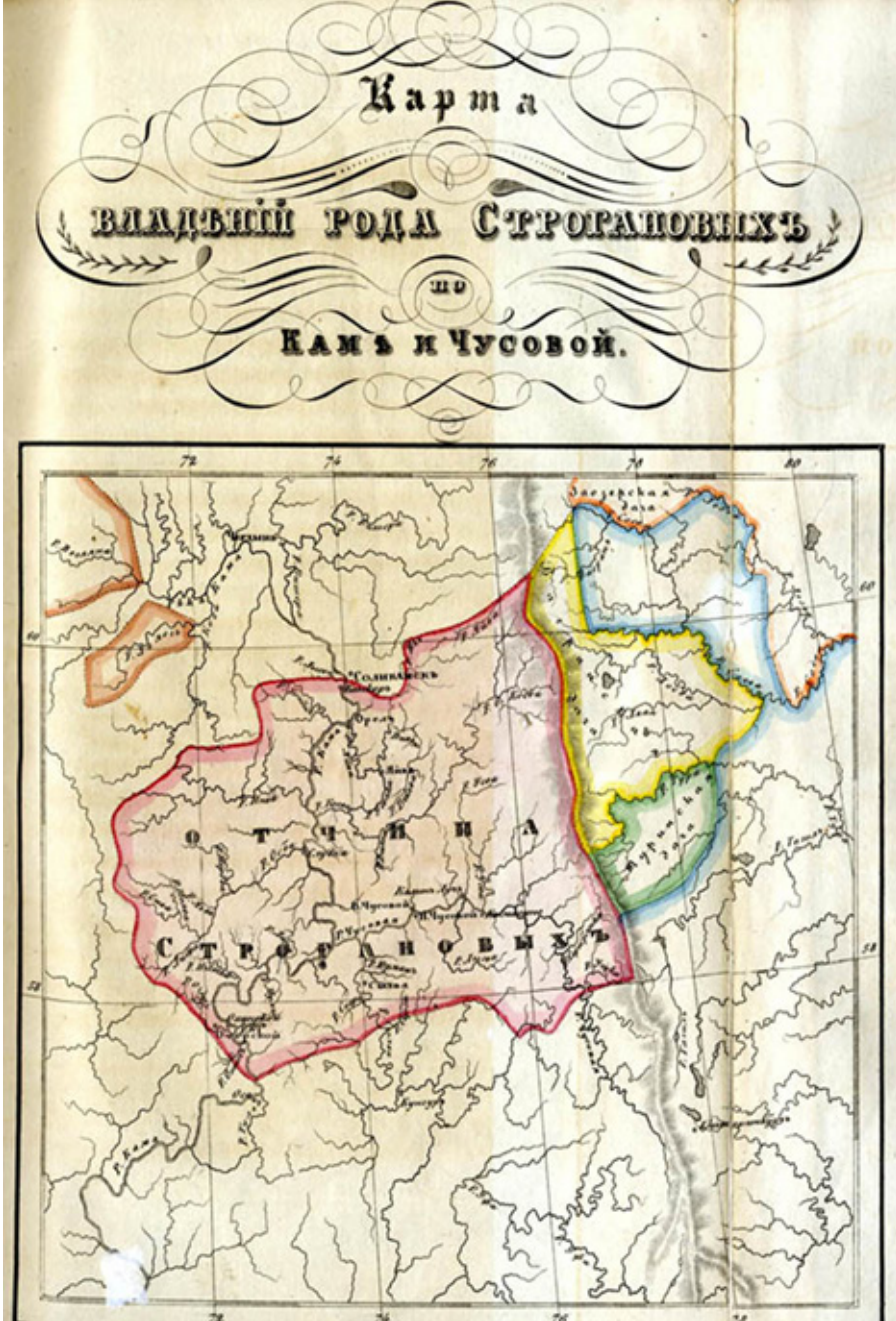
Ek 1. Stroganov aile şeceresi

СТРОГАНОВЫХЪ.

Каянак: N. G. Ustriyalov, *Imenitie Lyudi Stroganovi*, Sankt-Peterburg 1842.

Ek 2. Kama ve Çusovaya bölgesinde Stroganovlara ait toprakları gösteren harita

Каянак: N. G. Ustriyalov, *İmentie Lyudi Stroganovi*, Sankt-Peterburg 1842.

BAKÜ DEVLET ÜNİVERSİTESİ: DOĞU’NUN AVRUPA TARZINDAKİ İLK YÜKSEKÖĞRETİM KURUMUNUN KURULUŞ SERÜVENİ

BAKU STATE UNIVERSITY: THE FOUNDATION ADVENTURE OF THE FIRST EUROPEAN-STYLE HIGHER EDUCATION INSTITUTION OF THE EAST

Ramin SADIGOV*

Öz

28 Mayıs 1918’de kurulan ve sadece 23 ay süren Azerbaycan Cumhuriyeti, ekonomik, sosyal ve siyasi alanların yanında halkın eğitimi konusunda da önemli adımlar attı. Bu adımlar arasında okulların millileştirilmesi, Azerbaycan Türkçesinin resmi yazışmalarda kullanılması, Osmanlı coğrafyasından öğretmenler davet edilmesi ve yeni dersliklerin yapılması en önemlilerinden birkaçı idi. Fakat hükümetin bu konuda aldığı en önemli karar, bütün Müslüman doğusunda ilk defa Avrupa tarzında bir devlet üniversitesini açması oldu. Kasım 1919’da Bakü’de bir devlet üniversitesi açmayı başaran dönemin aydınları, ülkenin eğitimi ve gelişimi adına çok büyük bir ufka sahip olduklarını göstermiş oldu. Bu yüzden Bakü’de kurulan üniversite Azerbaycan halkına bahşedilen büyük bir armağan sayıldı.

Bu çalışmada Bakü Üniversitesi’nin kurulması süreci anlatılmıştır. Süreçle ilgili tarihi serüven anlatılırken oldukça kıt maddi kaynaklara dayanarak, bilim adamı ve öğrenci yetersizliğine rağmen kuruluş aşamasının ülkede ne tür tartışmalara sebep olduğu, mecliste üniversite projesinin hangi tartışmalar altında görüldüğü üzerinde durulmuştur. Çalışma yapılırken dönemin ulaşılabilen arşiv kaynakları, basını ve araştırma eserleri irdelenmiş, konu objektif olarak ele alınmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Bakü Devlet Üniversitesi, Darülfünun Projesi, Azerbaycan Meclisi, Mehmet Emin Resulzade, Reşit Bey Kaplanov

Abstract

The Republic of Azerbaijan, which was founded on May 28, 1918 and lived for only twenty three months, took important steps in public education. Among these steps, nationalization of schools, the use of Azerbaijani Turkish in official correspondence, the invitation of instructors from the Ottoman Empire and the writing of new curriculum were the most significant. Apart from these, the decisive move of the government was opening of a European-style public university for the first time among Muslim states in the Eastern world. The intellectuals of the period who succeeded in opening a State University in Baku in November 1919 showed that they had a broad vision for education and development of the country. Therefore, the university was considered as an important gift to the people of Azerbaijan.

* Dr. Öğr. Üyesi, Bayburt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü, Bayburt / Türkiye, raminsadigov@bayburt.edu.tr, ORCID: 0000-0002-6236-0138

In this study, the establishment process of Baku University is discussed. The historical adventure related to the process was explained by the fact that despite scarcity in financial resources, the lack of scientists and students, debates and controversies occurred. This paper deals with the nature of these debates regarding the university project in the Azerbaijan Parliament. The archival sources, articles in the press and research works were examined and the subject was discussed in an original and objective manner.

Keywords: Baku State University, Darülfünun Project, Azerbaijan Assembly, Mehmet Emin Resulzade, Reşit Bey Kaplanov

Giriş

Aras Nehri'nin kuzeyinde kalan Azerbaycan toprakları, XIX. yüzyılın başlarında işgal edildikten sonra, Çarlık rejimi halkın eğitimini müstemleke siyasetine uygun bir hale getirdi. Asırlardır sürdürülen geleneksel eğitim giderek kısıtlandı ve onun yerini, rejimin işine yarayacak bireylerin yetiştirilmesi amacıyla yeni açılan Rus okulları almaya başladı. Bu süreçte halkın dini hassasiyetini çok da önemsemeyen Çarlık yönetimi, uzun bir süre kendine sadık ulema ve dindar sınıfı oluşturmakla uğraştı.¹

Ancak Azerbaycan halkı bir süre sonra Çarlık yönetiminin bu uygulamalarından rencide oldu. Dahası Güney Kafkasya'daki diğer komşuları olan Ermeni ve Gürcülerin her türlü eğitim imkânına sahip olduğunu görmesi Azerbaycan halkını üzdü; böylece halk, rejimin çıkardığı engelleri aşmak için farklı alternatifler üretmeye başladı. Bu alternatiflerden biri, zengin ailelerin, çocuklarını okutmak için kendi imkânlarıyla Rusya'nın ya da Avrupa'nın yükseköğretilerine yollaması idi. Fakat Çarlık rejimi giderek yaygınlaşmaya başlayan bu uygulamadan rahatsızlık duyarak mezun olup ailesinin yanına dönen Azerbaycanlı gençlerin diplomalarının tanınmasında zorluklar çıkarmaya başladı. Hâl böyle olunca halk başka bir alternatif yol bulmaya, dahası kendi başının çaresine bakmak için örgütlenmeye karar verdi. Halkın alternatif yol bulmak için uğraşması ve ortaya çıkan olanakları değerlendirerek adım atması neticesinde Doğunun ilk demokratik devlet teşekkülü olan Azerbaycan Cumhuriyeti tarih sahnesine çıktı.

28 Mayıs 1918'de Azerbaycan Cumhuriyeti ilan edildikten sonra yükseköğretim meselesi Cumhuriyet Hükümetinin ana gayesi oldu. Zaten cumhuriyetin kuruluşunu açıklayan İstiklal Beyanamesi'nin 4. maddesinde millet, mezhep, sınıf, meslek ve cins ayrımı gözetmeksizin Azerbaycan sınırları içinde yaşayan tüm vatandaşların siyasi ve vatani haklarla birlikte eğitim hakkına da sahip olduğu belirtilmişti.² Ülke insanlarına milli, dünyevi ve çağdaş bir eğitimin verilmesini amaçlayan hükümet, ilk günden itibaren önemli kararlar aldı. Bu kararlardan biri, halkın ana dili olan Türkçeye, 27 Haziran 1918'de, resmi statü verilmesi oldu.³ Ardından

1 Memmed Emin Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti (Keyfiyet-i teşekkülü ve şimdiki vaziyeti)*, Azerbaycan Türkleri Kültür ve Dayanışma Derneği M. E. Resulzade Yayın Merkezi, İstanbul 1990, s. 13.

2 *Azerbaycanskaya Demokratiçeskaya Respublika (1918-1920): Zakonodatel'nyye Aktı (Sbornik Dokumentov)*, İzdatel'stvo Azerbaycan, Baku 1998, s. 10.

3 "Azerbaycan Dilinin Devlet Dili Elan Olunması Hakkında Karar", *Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Ensklopediyası*, C 1, Lider Neşriyyatı, Bakı 2004, s. 150.

ülkedeki tüm okullar millileştirildi. Ülkede bu kararların alınmasına rağmen ana dilinde eğitim yapılabilmesi için gerekli ders malzemesi yoktu. O yüzden Osmanlı Devleti'nden ders kitaplarının getirilmesi öngörüldü.⁴ Bununla da yetinmeyen hükûmet, dünyanın çeşitli üniversitelerine yüksek eğitim alması için öğrenciler göndermeyi kararlaştırdı. Çok geçmeden 100 öğrenci belirlenerek çeşitli ülkelere eğitim için gönderildi. Ancak hükûmet ülke içindeki gençlerin de yüksek eğitim almasından yanaydı. Bunu sağlamak için Bakü'de bir devlet üniversitesi tesis etmeyi düşündü.

1. Bakü'de Üniversite Kurulması Fikrinin Doğuşu

Azerbaycan'da üniversite kurulması fikri aslında XIX. yüzyılın sonlarında ortaya çıktı. Nitekim dönemin aydınları konunun kamuoyunda fazlasıyla tartışılmasını dikkate alarak birkaç sefer Çarlık rejiminin başkenti Petrograd'a mektup göndererek Bakü'de bir üniversite açılmasına lüzum olduğunu belirttiler.⁵ Fakat Çarlık rejimi her seferinde “uygun zaman değil” diyerek aydınların taleplerini reddetti. Çarlık rejiminin üniversiteye sıcak bakmaması, çocukları ortaokul ve *gimnazyumlardan* mezun olan varlıklı aileleri, Rusya'nın farklı şehirlerinde yükseköğretim kurumu aramak zorunda bıraktı. Böylece yolunu ve fırsatını bulan ailelerin evlatları ile maddi destek bulan gençler, Rusya'nın farklı şehirlerinde yüksek eğitim almayı başardılar. Şüphesiz herkesin aynı fırsatları bulması imkânsızdı. Bu nedenle üniversite çağına varan gençlerin birçoğu yüksek eğitim almaktan yoksun kaldı.⁶

Şubat 1917'de Rusya'da devrim gerçekleşti. Çarlık rejimi yıkılırken Rusya'da iktidarı geçici bir hükûmet üstlendi. Geçici Hükûmet ülkede bazı değişiklikler yapmak üzere harekete geçti. Hükûmetin istediği değişimler içinde Güney Kafkasya'da bir Rus üniversitesi kurmak da vardı. Üniversitenin kurulacağı yer olarak Tiflis belirlendi ve derhal bir komisyon oluşturuldu. Sonradan Bakü'de üniversite açma faaliyetlerinde bulunan Profesör Vasiliy Razumovskiy komisyon başkanlığına getirildi.⁷ Komisyon hazırlık çalışmaları yaparak üniversite için gereken tüm ihtiyaçları belirledi ve hükûmete takdim etti. Fakat hükûmet üniversiteyi açmaya muvaffak olamadı. Zira 1917 yılının Kasım ayında gerçekleşen Bolşevik Devrimi ile Geçici Hükûmet iktidardan indirildi.⁸

Ekim Devrimi'nden sonra Bolşeviklerin Bakü'de iktidarı ele geçirmesine itiraz eden Gürcü, Ermeni ve Azerbaycanlı temsilciler, 15 Kasım'da, Tiflis'te bir araya gelerek Maver-i Kafkas Komiserliği'ni kurdu. Bolşevik hükûmetini kabul etmeyen komiserlik, Rusya'da yasal hükûmet oluşuncaya kadar varlığını sürdüreceğini açıkladı. Başkanlığını Gürcü Menşevik Yevgeniy

4 Misir Merdanov, *Azerbaycan Tehsil Tarihi*, C 1, Tehsil Neşriyyatı, Bakı 2011, s. 202.

5 Manaf Süleymanov, *Eşitdiklerim, Okuduklarım, Gördüklerim*, Kanun Neşriyyatı, Bakı 2012, s. 424.

6 XIX. Esr-XX. Esrin Birinci Yarısı *Azerbaycan Maarifçiliyi ve Maarifçileri*, Ziya Neşriyyatı, Bakı 2013, s. 125.

7 “Bakı Dövlet Üniversitesi”, *Azerbaycan Halk Cumhuriyyeti Ensiklopediyası*, C 1, s. 216.

8 *Rossiyskiy Gosudarstvenniy Arhiv Sotsial'no-Političeskoj İstoriy*, Fond 2, Opit 1, Delo 4634, List 1; *Tsentral'ny Gosudarstvenniy Arhiv Sankt-Peterburga*, Fond 1000, Opit 1, Delo 98, List 1-3; “K Grajdanam Rossiy”, *Raboçiy i Soldat*, 25 Oktyabrya 1917, s. 1.

Geçekçori'nin üstlendiği komiserliğin eğitim işleri, Azerbaycanlı üye Fethali Han Hoyskiy'e havale edildi.⁹

Komiserlik Hükümeti kurulduktan sonra üniversite konusunda nasıl bir tavır izleneceğini anlamak üzere Profesör Razumovskiy, Eğitim Bakanı Hoyskiy ile bir araya geldi. Görüşmede Profesör Razumovskiy Tiflis'te kurmak istediği üniversite hakkında bilgi verirken Bakan Hoyskiy, üniversiteyi Bakü'de kurmasını teklif etti.¹⁰ Bakü'nün üniversite için daha uygun olduğunu belirten Hoyskiy, konuyu hükümet toplantısında dile getireceğini de söyledi. Gerçekten de birkaç gün sonra hükümet toplantısında konuyu müzakereye açtı. Lakin müzakerelerden bir sonuç çıkmadı. Çünkü Gürcüler üniversitenin Tiflis'te, Ermeniler Erivanda, Azerbaycan Türkleri de Bakü'de kurulmasının daha doğru olacağı konusunda ısrar ettiler.¹¹

Hükümette üniversite konusu tartışmalara neden olurken, Ocak 1918'de Bolşeviklerin başkent Petrograd'da Kurucu Meclis'i feshetmesi yeni bir siyasi durum ortaya çıkarttı. Zira daha önce Rusya'da yasal hükümet kuruluncaya kadar varlık göstereceğini deklare etmiş olan komiserlik, Kurucu Meclis'in dağıtılması üzerine Bolşeviklerin tüm siyasi temsilcilere dayanan bir hükümet oluşturmayacağına kanaat getirdi. Ortaya çıkan bu yeni durum, Komiserlik Hükümeti'nin feshini gerekli kıldı. Komiserlik Hükümeti feshedildikten birkaç gün sonra Güney Kafkasyadan Rusya Kurucu Meclis'ine seçilen milletvekilleri yeni bir hükümet kurmak üzere anlaşmaya vardılar. Anlaşma gereğince yeni kurulan hükümet için 22 Şubat 1918'de bir toplantı yapıldı. Böylece komiserliğin yerine, Mavera-i Kafkas Seymi Hükümeti tesis edildi.¹² Yeni hükümetin eğitim bakanlığı görevini yeniden Fethali Han Hoyskiy üstlendi.

Güney Kafkasyada yeni hükümet ortaya çıktığı sırada Gürcistan'da 1909'dan beri faaliyette olan Yüksek Kadın Kursları, Güney Kafkasya Rus Üniversitesi'ne dönüştürüldü.¹³ Yeni eğitim kurumu bölgenin ilk üniversitesi olarak Tabiat, Tarih-Filoloji ve Tıp Fakülteleriyle eğitim faaliyetine başladı. Üniversitenin Rektörlüğüne Profesör Razumovskiy getirildi.¹⁴ Üniversite, kurulduğu ilk günden itibaren maddi sıkıntılara maruz kaldı. Diğer yandan Seym Hükümeti'ndeki temsilciler yeni eğitim kurumuna hükümet desteği konusunda anlaşmazlığa düştüler.¹⁵ Öğrencileri ve akademik heyetinin çoğu Ermenilerden ibaret olmasına rağmen hükümetteki Ermeni temsilciler,

9 Ramin Sadıgov, "Rus İhtilallerinin Azerbaycan'a Etkileri: Bağımsızlığa Giden Yol", *Gazi Türkiyat Dergisi*, S 16, (Bahar 2015), s. 175.

10 Vasiliy Razumovskiy, "Osnovaniye Universiteta v Gorode Baku", *İzvestiya Bakinskogo Universiteta*, Baku 1922, No. 2, s. IV; Vasiliy Razumovskiy – Aleksandr' Makovelskiy, *Bakı Şehrinde Üniversitenin Yaradılması*, Nurlar Neşriyyatı, Bakı 2014, s. 12.

11 Manaf Süleymanov, *Eşitdiklerim, Okuduklarım, Gördüklerim*, s. 425.

12 *Azerbaycan Cumhuriyeti (1918-1920)*, ed. Nigar Ağamalıyeva, Elm Neşriyyatı, Bakı 1998, s. 60.

13 Edalet Tahirzade – Oğuztoğrul Tahirli, *Azerbaycan Cumhuriyeti Telebeleri*, Teas Press Neşriyyatı, Bakı 2016, s. XIX.

14 "Tbilisskiy Gosudarstvenniy Universitet İmeni İ. V. Stalina", *Bolşaya Sovetskaya Ensklopediya*, Tom 42, Gosudarstvennoye Nauçnoye İzdatel'stvo Bolşaya Sovetskaya Ensklopediya, Moskva 1956, s. 35-36; Abel Meherremov, *Bakı Devlet Universiteti 90*, Bakı Üniversitesi Neşriyyatı, Bakı 2009, s. 14.

15 Halil Alimirzayev, *Azerbaycanskiy Gosudarstvenniy Universitet za 50 Let*, Azerbaycanskoye Gosudarstvennoye İzdatel'stvo, Baku 1969, s. 21.

üniversiteye yardımda bulunmadılar. Gürcülerin yardımı da oldukça zayıf kaldı.¹⁶ Hâl böyle olunca Rektör Razumovskiy, üniversiteye maddi destek aramak için kolları sıvadı.

Bu arada Seym Hükûmeti'nin de ömrü kısa oldu. Zira hükûmet içindeki Gürcü, Ermeni ve Azerbaycanlı temsilciler birçok konuda anlaşmazlık yaşadı. 26 Mayıs 1918'de Seym Hükûmeti tarihe karıştı.¹⁷ Nitekim o gün yapılan son toplantıda Gürcistan, bağımsızlığını ilan ederek Seym'den ayrıldı.¹⁸ Hâl böyle olunca diğer üyeler de kendi bağımsızlıklarını ilan etmeye karar verdiler. 28 Mayıs'ta Azerbaycan ve Ermenistan da bağımsızlıklarını açıkladılar.¹⁹ Böylece Seym Hükûmeti resmen tarihe karıştı.

Daha önce vurgulandığı gibi Gürcüler zaten üniversiteye herhangi bir maddi katkı sağlayamıyordu. O yüzden bağımsızlıktan sonra maddi sıkıntılar içindeki üniversitenin Yekaterinodar²⁰, Erivan ya da Bakü'ye taşınması meselesi gündeme geldi.²¹ Haberi duyan Fethali Han Hoyskiy başkanlığındaki Azerbaycan Hükûmeti harekete geçti. Zaten hükûmet Bakü'de bir üniversite açmak niyetindeydi. Böylece 1918 yılının yazında üniversitenin Azerbaycan'a taşınması meselesi müzakereye açıldı. Hükûmetin Eğitim Bakanı Nesip Bey Yusufbeyli, Gürcistan tarafına, üniversitenin, Azerbaycan'a taşınması mukabilinde tüm masraflarının karşılanacağını belirtti.²² Lakin tüm çabalara rağmen Tiflis'teki üniversitenin Bakü'ye nakli gerçekleşmedi. Hâl böyle olunca Azerbaycan Hükûmeti 1919 yılı başlarından itibaren Bakü'de bir üniversite açılması fikrini daha fazla savunmaya ve ülke çapında konu ile ilgili farklı müzakereler yapmaya başladı.

2. Üniversitenin Hayata Geçirilmesi İçin Yapılan Hazırlık Çalışmaları

1918 yılı boyunca Gürcistan'daki üniversitenin Bakü'ye taşınması için girişimlerde bulunan Azerbaycan Hükûmeti, herhangi bir sonuç alınamaması üzerine 1919 yılının ilk aylarından itibaren başkent Bakü'de bir üniversite açmak niyetini daha fazla gündemde tutmaya karar verdi. Fakat son bir kez daha Tiflis'teki üniversitenin taşınması teklifini görüşmek üzere Eğitim Bakanı Yardımcısı Hamit Bey Şahtahtinskiy'i Gürcistan'ın başkenti Tiflis'e gönderdi. Şahtahtinskiy

16 Ziyad Emrahov – Samir İsmayılov, *Bakı Dövlət Universitetinin Tarixi*, Elm ve Tehsil Yayınevi, Bakı 2019, s. 14.

17 “Padeniye Kavkazskogo Pravitel'stva”, *Veçer Petrograda*, 2 İyunya 1918, s. 2; “Raspad Zakavkazskogo Pravitel'stva”, *Krasnaya Armiya*, 2 İyunya 1918, s. 3.

18 “Akt Nezavisimosti Gruzii”, *Borba*, 28 Maya 1918, s. 2.

19 “Nezavisimiy Azerbaycan”, *Borba*, 30 Maya 1918, s. 2; “Zayavleniye Armyanskogo Natsionalnogo Soveta”, *Borba*, 1 İyunya 1918, s. 4; İsrail İsmayılov, *Azerbaycan Halkının Siyasi Medeniyyeti (XX Esr)*, Zaman Neşriyatı, Bakı 2002, s. 16.

20 Günümüzde Rusya'nın güneyinde yer alan Kuban Vilayeti'nin merkezi Krasnodar şehrinin eski ismidir. Yekaterinodar ismi 1920'ye kadar kullanılmıştır.

21 Vasiliy Razumovskiy – Aleksandr' Makovelskiy, *Bakı Şehrinde Üniversitenin Yaradılması*, s. 13; “Bakı Dövlət Universiteti”, *Azerbaycan Halk Cumhuriyyeti Ensiklopediyası*, C 1, s. 217.

22 Nazim İsayev, “Azerbaycan Halk Cumhuriyyeti Hökumetinin Maarif ve Medeniyyet Sahesindeki Fealiyyetleri”, *Azerbaycan Halk Cumhuriyyeti 80: Genç Tədgigatçıların Megaleler Toplusu*, ed. Yakup Mahmudov, Bakı Üniversitesi Neşriyatı, Bakı 1998, s. 125.

üniversitenin Bakü'ye taşınmasıyla ilgili bir kez daha temaslarda bulundu.²³ Lakin görüşmelerden bir sonuç alınmadı. Bunun üzerine Azerbaycan Hükûmeti, üniversitenin Gürcistan'dan Bakü'ye taşınması fikrinden tamamen vazgeçti ve ülke içinde bir üniversite açılması konusunu kamuoyu ile paylaşmaya karar verdi.²⁴

1919 yılının Mart ayında Güney Kafkasya Rus Üniversitesi'nde bir toplantı yapan Rektör Razumovskiy, Bakü'de üniversite kurması için Azerbaycan Hükûmeti'nden ciddi bir teklif aldığını açıkladı.²⁵ Ardından Nisan ayında Azerbaycan Hükûmeti'yle konuyu müzakere etmek üzere Bakü'ye bir ekip gönderdi. Razumovskiy'in gönderdiği ekiple yapılan görüşmeler olumlu sonuçlandı. Ekibe Gürcistan'daki üniversitenin taşınmasına ihtiyaç kalmadığı aktarılarak Bakü'de yeni bir üniversite açılması konusunda çalışma yapmaları teklifi sunuldu.²⁶ Nisan sonlarında Azerbaycan Hükûmeti, Profesör Razumovskiy'e, Bakü'de üniversitenin açılması sorumluluğunu üstlenmesi teklifini götürdü.²⁷ Razumovskiy teklifi hemen kabul etti. Böylece Gürcistan'daki rektörlük görevinden ayrılan ünlü bilim adamı kendi başkanlığında bir komisyon kurarak Bakü'de tesis edeceği üniversite için çalışmalara başladı.²⁸

Azerbaycan Hükûmeti Mayıs başlarında yaptığı toplantıda Bakü'de üniversite açılması konusunu görüştü. Görüşme olumlu sonuçlandı. Nitekim hükûmet, 1919-1920 Eğitim-Öğretim yılında üniversiteyi açmaya ve onun için Eğitim Bakanlığı'na 10 milyon Azerbaycan Manat'ı tahsis etmeye karar verdi. Toplantıda üniversite için yerleşke sorunu çözüldü, Bakü Ticaret Okulu'nun binası açılacak eğitim kurumuna tahsis edildi.²⁹ Toplantının ardından Eğitim Bakanlığı'na gereken yasal düzenlemeleri yapması talimatı verildi. Bunun üzerine Eğitim Bakanlığı, üniversite yasa tasarisını oluşturacak bir komisyon kurdu. Komisyon başkanlığına Profesör Razumovskiy tayin edildi. Hükûmet 19 Mayıs'ta komisyonu onayladı.

Komisyon ilk toplantısını 21 Mayıs 1919'da yaptı. Toplantıda konuşan Eğitim Bakanı Reşit Bey Kaplanov, bir kez daha Bakü'de üniversite kurulması konusunda hükûmetin kararlı olduğunun altını çizdi. Bu arada komisyon işlerin hızlanması için her gün toplanmaya karar verdi. Çalışmalar esnasında gerekli ihtiyaçlarının karşılanması için Komisyona, Başbakan ile dahi görüşebilme imkânı sunuldu.³⁰ Komisyon üyeleri Başbakan N. Yusufbeyli ile 27 Mayıs'ta bir görüşme gerçekleştirdi. Görüşmede üniversitenin ihtiyacı olan zaruri malzemelerin yurtdışından temini konusu gündeme getirildi. Komisyon Başbakan'dan ihtiyaçların temini için birkaç üyenin İngiltere, Fransa, Almanya ve diğer Avrupa ülkelerine gönderilmesine yardımcı olmasını rica

23 Halil Alimirzayev, *Azerbaycanskiy Gosudarstvenniy Universitet za 50 Let*, s. 33.

24 Vasiliy Razumovskiy – Aleksandr Makovelskiy, *Bakı Şehrinde Üniversitenin Yaradılması*, s. 13.

25 Age., s. 18; Abel Meherremov, *Bakı Dövlət Universiteti* 90, s. 14-15.

26 Aziza Nazarli, *Narodnoye Obrazovaniye v Azerbaycanskoy Respublike*, İzdatel'stvo Nurlan, Baku 2008, s. 151.

27 Vasiliy Razumovskiy, "Osnovaniye Universiteta v Gorode Bakı", s. 6.

28 Vasiliy Razumovskiy – Aleksandr Makovelskiy, *Bakı Şehrinde Üniversitenin Yaradılması*, s. 18-19; Ziyad Emrahov – Samir İsmayilov, *Bakı Dövlət Universitetinin Tarihi*, s. 16.

29 *Azerbaycan Respublikası Devlet Arhivi*, Fond 51, Siyahı 2, İş 4, Vereg 32, s. 1-3; *Azerbaycanskaya Demokratiçeskaya Respublika (1918-1920): Zakonadatel'niye Aktı (Sbornik Dokumentov)*, s. 48-54.

30 "Bakü Darülfünun Komissiyasında", *Azerbaycan*, 26 May 1919, s. 3.

etti.³¹ Başbakan N. Yusufbeyli komisyonun talebine en kısa zamanda olumlu cevap vereceklerini aktardı.³²

Üniversite yerleşkesi olarak belirlenen Bakü Ticaret Okulu tüm ihtiyaçları karşılayacak fiziki yapıdan yoksundu. Bu yüzden Komisyon, bir toplantıda, yerleşke için ayrıca bir ek bina talebinde bulunmaya karar verdi. Böylece hükûmetin de talimatıyla ek bina olarak Bakü Erkek Gimnazyumu'nun kullanılması kararlaştırıldı. Özellikle Tıp Fakültesinin 3 ve 4. sınıflarının gimnazyum binasında, diğer sınıflarının ise Tarih-Filoloji Fakültesi ile beraber Bakü Ticaret Okulu'nda yerleştirilmesi öngörüldü.³³ Böylece oldukça hızlı çalışan Komisyon, kısa bir zaman diliminde hem üniversite yasa tasarısını hem yönetmeliğini hem de 1919-1920 yılı için kadro ve masrafları belirleyerek Eğitim Bakanlığı'na takdim etti.³⁴

1919 Haziran sonlarında Komisyon, Bakanlığa sunduğu yönetmeliğin icrası için kendilerine 3,5 milyon Azerbaycan Manat'ı verilmesi talebinde bulundu. Eğitim Bakanı Reşit Bey Kaplanov, talebi olumlu karşıladı. Dahası Komisyonun sunduğu evrakları Bakanlar Kurulu'na sevk ederken parayı 5 milyon Manat'a yükseltti. Bakanlar Kurulu 8 Temmuz 1919'da takdim edilen evrakları inceledikten sonra üniversitenin Hukuk, Fizik-Matematik, Tarih-Filoloji ve Tıp olmak üzere 4 fakülte olarak açılmasına karar verdi.³⁵ Yasa tasarısı daha sonra müzakereler için Azerbaycan Meclisi'ne gönderildi.

Yasa tasarısı Meclise ulaşınca üniversitenin açılmasına olumlu bakanlar kadar, Meclis, Hükûmet ve kamuoyunda itiraz edenlerin de olduğu ortaya çıktı.³⁶ Üniversitenin açılmasını herkesten daha fazla savunanlar, Müsavat Partisi Lideri ve Milli Şura Başkanı Mehmet Emin Resulzade, Başbakan Fethali Han Hoyskiy ile halefi Nesip Bey Yusufbeyli ve Eğitim Bakanı Reşit Bey Kaplanov'du. Özellikle Milli Şura Başkanı Resulzade, her ortamda üniversitenin gerekliliğine vurgu yaptı, ayrıca kendi partisi içinde yasa tasarısına karşı çıkanları açıklamalarıyla ikna etmeyi başardı. Dolayısıyla onun sayesinde Müsavat Partisi içindeki itirazcılar yasa tasarısına sıcak bakmaya başladılar.³⁷

Yasa tasarısı hakkında toplumun farklı kesimlerinden mühim simalar da düşüncelerini dile getirdiler. Onlardan birisi de dönemin eğitimcilerinden Mehmet Ağa Şahtatinskiy oldu. Şahtatinskiy basında çıkan yazılarında üniversitenin açılmasını hararetle savundu. Ona göre Rus bilim adamlarından istifade ederek Rusça eğitim veren üniversite açmak önemli bir

31 XIX. Esr – XX. Esrin Birinci Yarısı Azerbaycan Maarifçiliyi ve Maarifçileri, s. 125; Abel Meherremov, *Bakı Devlet Universiteti* 90, s. 18.

32 Azad Rzayev – Boran Aziz, "Natsional'noye Dostoyeniye Azerbaycanskogo Naroda", *Tarih ve Onun Problemleri*, No. 3, (Bakı 2009), s. 65.

33 "Darülfünun Komisyonunda", *Azerbaycan*, 3 İyun' 1919, s. 4.

34 Aslan Atakişiyev, M. E. *Resulzade Adına Bakı Devlet Universitetinin Tarihi*, C 1, Bakı Universiteti Yayınları, Bakı 1991, s. 81-82; Ziyad Emrahov – Samir İsmaylov, *Bakı Devlet Universitetinin Tarihi*, s. 16; Vasiliy Razumovskiy – Aleksandr' Makovelskiy, *Bakı Şehrinde Üniversitenin Yaradılması*, s. 98.

35 "Darülfünun Hakkında", *Azerbaycan*, 10 İyul' 1919, s. 3; Aslan Atakişiyev, *age.*, s. 82.

36 Azad Rzayev – Boran Aziz, "Natsional'noye Dostoyeniye Azerbaycanskogo Naroda", s. 66.

37 Vasiliy Razumovskiy – Aleksandr' Makovelskiy, *Bakı Şehrinde Üniversitenin Yaradılması*, s. 31.

girişimdi. Yazar, düşüncelerini, “Üniversiteyi millileştirmeli ve Türkleştirmeliyiz” diye özetledi. Eğitim Bakanı Kaplanov, “Sonuç itibarıyla üniversite Azerbaycan Devleti’ne ve Türk kültürüne hizmet edecektir” diye kararını açıkladı.³⁸

Üniversitenin açılmasına karşı çıkanlar da ciddi deliller öne sürdüler. Karşı çıkanların en mühim delili ülkede yeteri kadar profesörün bulunmaması ve eğitim dilinin Rusça olmasıydı. Rusça eğitime karşı çıkan bazı vekiller, üniversitenin milli olmayacağını dile getirerek açılmasına da itirazlarını bildirdiler. Onların tezi üniversite açmak yerine Hükümetin dışarıya öğrenci göndermeyi gündeme almasıydı. Müsavat Partisi’nden Mirza Bala Mehmetzade, 9 Temmuz 1919’da *Azerbaycan* gazetesinde yayınlanan yazısında, üniversiteye karşı çıkanları eleştirdi. Yazısının girişinde, açılacak kurumda yabancı öğrencilerin de eğitim alacağından ve derslerin Rusça olacağından bahsederek bir nebze eleştiri yapanlara hak verdiğini vurgulayan yazar, üniversiteye itiraz edenlerin dile getirdiği dışarıya öğrenci gönderilmesi meselesinde ise oldukça dikkatli davranılması gerektiğinin altını çizdi. Dahası ana dilini iyi şekilde konuşamayan öğrencilerin Avrupa’ya gönderilmesinden yana olmadığını belirterek, üniversitede tüm derslerin Türkçe olmasından yana olduğunu, tamamının mümkün olmaması halinde bile en azından Tarih-Filoloji Fakültesinde eğitim dilinin ana dilinde olması gerektiğini ifade etti.³⁹

Üniversitenin açılmasına Meclis içindeki Ahrar, İttihat, Taşnak gibi partiler ile partisiz Müslümanlar Grubu, Slavyan-Rus Cemiyeti ve Müslüman Aydınları Birliği de karşı çıktı.⁴⁰ Özellikle Müslüman Aydınları Birliği yaptığı açıklamada, üniversitede çalışmak için Rus bilim adamlarının davet edilmesinin sakıncasından bahsetti ve eğitim dilinin Rusça olmasının ise yeniden Azerbaycan’da Ruslaştırma siyasetine zemin hazırlayacağı uyarısında bulundu.⁴¹ Dolayısıyla onlar da üniversite açılması yerine gençlerin yurtdışına devlet burslusu olarak gönderilmesini ve milli kadroların yetişmesine kadar beklenilmesini önerdiler. Üniversiteye itiraz eden milletvekillerinden bazıları ise kurumun açılmasıyla millileştirilmiş okulların bir kıymetinin kalmayacağını öne sürerek en azından okulların millileştirilmesinin tam olarak sonuçlanmasından sonra projenin gündeme getirilmesini teklif etti.⁴² Tartışmalar her ortamda, mecliste, basında, kamuoyunda şiddetli şekilde devam ederken Üniversite Komisyonu Başkanı Profesör Razumovskiy, itirazcılara ve eleştirilere anlam veremediğini ifade etti. Razumovskiy yaptığı bir diğer açıklamada amaçlarının sadece Baküde bir yükseköğretim kurumunu açmak ve gençleri bilime tanıştırmak olduğunu ısrarla vurguladı.⁴³

38 Aslan Atakişiyev, *M. E. Resulzade Adına Bakı Devlet Üniversitesinin Tarihi*, s. 85.

39 “Darülfünun Hakkında”, *Azerbaycan*, 9 İyul’ 1919, s. 2.

40 Aziza Nazarlı, *Narodnoye Obrazovaniye v Azerbaycanskoj Respublike*, s. 153; Vasiliy Razumovskiy – Aleksandr’ Makovelskiy, *Bakı Şehrinde Üniversitenin Yaradılması*, s. 99.

41 Abel Meherremov, *Bakı Devlet Üniversitesi 90*, s. 15; Aslan Atakişiyev, *M. E. Resulzade Adına Bakı Devlet Üniversitesinin Tarihi*, s. 83; Ziyad Emrahov – Samir İsmayilov, *Bakı Devlet Üniversitesinin Tarihi*, s. 19.

42 “Bakı Devlet Üniversitesi”, *Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Ensklopediyası*, C 1, s. 218.

43 Abel Meherremov, *Bakı Devlet Üniversitesi 90*, s. 20-21.

3. Üniversite Yasa Tasarısının Meclis'te Müzakeresi

Üniversite yasa tasarısı 17 Temmuz 1919'da Meclisin bütçe komisyonuna gönderildi. Oradaki müzakerelerde sadece Ahrar Partisi delegeleri yasa tasarısına itiraz ettiler. Diğerleri, özellikle de daha önce yasa tasarısına itiraz eden partisiz Müslümanlar ile İttihat grubu olumlu görüş açıkladı. Müsavat Partisi üyeleri arasında da itiraz edenler oldu, lakin daha sonra ikna edildiler. Sonuçta yasa tasarısı Bütçe Komisyonu'nda onaylandı.⁴⁴ Daha sonra müzakere için Meclisteki parti gruplarına gönderildi.

Yasa tasarısı 21 Ağustos'ta Mecliste müzakereye açıldı. Meclis Sekreteri ve Müsavat Partisi Üyesi Mehti Bey Hacinskiy, projeye ilgili o güne kadar yapılan çalışmalar, müzakereler, teklifler ve diğer resmi evraklarla ilgili milletvekillerine geniş bilgi verdi. Konuşması esnasında genel olarak üniversitenin açılmasıyla ilgili kamuoyunda karşıt iki görüş olduğunu ifade eden Hacinskiy, Hükümetin talebi olan tasarının bir an önce onaylanması gerektiğinin altını çizdi.⁴⁵ Ondan sonra İttihat Partisi adına söz alan Garabey Garabeyov, yasa tasarısının müzakeresinin durdurulmasını ve projenin yeniden Komisyona geri gönderilmesini talep etti. Konuşmasında üniversitenin açılma zamanının henüz gelmediğini belirten Garabeyov, İttihat Partisi olarak projenin içeriğini bilmediklerini, üniversite için gerekli binanın henüz tespit edilmediğini öne sürerek, "Bir-iki profesörle üniversite açılmaz" diyerek sözlerini bitirdi.⁴⁶

Meclis oturumunda Müsavat Partisi Başkanı Mehmet Emin Resulzade de söz aldı. O, öncelikle ülkedeki aydınlar olarak üniversiteye ne denli ihtiyaç duyulduğunun farkında olduklarını ifade etti. Ardından eğitim dilinin Rusça olmasına dair eleştirilere yanıt vererek kurumun bir Türk yurdunda açılacağından dolayı endişe duyulmaması gerektiğini söyledi.⁴⁷ Halkın asimile olacağı iddialarını da kesin bir dille reddeden Resulzade, sözlerini şöyle sürdürdü:

Hükümet ve memleket, bir an önce ülkeye bilim adamı yetiştirmek zorunda. Madem hepimiz memleketimize, ilmin, bilginin ve milli yetişmiş kadroların ne kadar gerekli olduğunu kabul ediyoruz, o zaman üniversiteyi de kabul etmemiz lazımdır. Üniversite halk arasında bilim ve tekniğe hevesi arttıracak, yurtdışına gitmek imkanına sahip olmayan gençler memleketimizde bu ilme sahip olacaklardır. Pek tabii, gönül isterdi ki üniversite Türkçe olsun. Ama şimdilik bu mümkün değil. Zaten Türkçe mecburi ders olarak okutulacaktır. Ve zamanla bu üniversite tamamen millileşecektir.⁴⁸

44 "Azerbaycan Darülfünunu", *Azerbaycan*, 19 İyul' 1919, s. 4.

45 Yusif Seyidov – Seide Abbasova, *Azerbaycan Demokratik Cumhuriyetinde Dil, Mekteb ve Tedris Problemleri*, Bakı Universiteti Neşriyyatı, Bakı 2010, s. 11.

46 *Azerbaycan Halk Cumhuriyeti (1918-1920): Parlament (Stenografik Hesabatlar)*, C 2, Azerbaycan Neşriyyatı, Bakı 1998, s. 6.

47 "Azerbaycan Meclisi Mebusanında", *Azerbaycan*, 31 Ağustos 1919, s. 1.

48 *Azerbaycan Halk Cumhuriyeti (1918-1920): Parlament (Stenografik Hesabatlar)*, C 2, s. 7-10.

Müzakereler esnasında Eğitim Bakanı Reşit Bey Kaplanov da konuşmasında, üniversitenin önemine dikkat çekerek kurumun Azerbaycan Devleti'nin ve Türk milli kültürünün çıkarlarına hizmet edeceğini vurguladı.

Bağımsız bir millet gibi yaşamak için sadece bağımsızlığın ilanı yeterli değildir. Hakikaten bağımsız yaşayabilmek ve medeni milletler ailesinde belli yere sahip olabilmek için çok sağlam bir temel atmalıyız... Öyle esaslı sağlam bir temeli de ancak bağımsız bir ilim ve fen merkezi teşkil edebilir.⁴⁹

diyen bakan, sözlerinin sonunda herkesten üniversiteyi kutsal bir ilim mabedi olarak görmesini beklediğini dile getirdi.

Yasa tasarısı Mecliste görüşüldüğü sırada Üniversite Komisyonu, yüksek eğitim almak isteyen gençlerin dilekçelerini almaya başladığını duyurdu.⁵⁰ Bu durum hükümetin her ne pahasına olursa olsun, söz verdiği gibi 1919-1920 Eğitim-Öğretim yılında üniversiteyi açmakta kararlı olduğunu gösterdi. Milletvekillerinin demokratik hakkı olan öneri ve eleştirilerinin dinlenmesi için tasarı, 25 Ağustos'ta bir kez daha Mecliste müzakereye açıldı. İkinci müzakerelerde İttihat Partisi, üniversiteye özerklik verilmesine karşı çıktı. Fakat hem Meclis Sekreteri Hacınskiy hem de Müsavat Partisi Başkanı Resulzade üniversitenin özerk olması gerektiğini vurguladılar. Resulzade, "Üniversitenin özerkliği siyasi bir özerklik değil, yönetmelik çerçevesinde bilimsel bir özerkliktir" diyerek itirazlara noktayı koydu.⁵¹ Dolayısıyla 25 Ağustos'taki oturumda genel olarak üniversitenin zaruri bir ihtiyaç olduğu üzerinde duruldu.

Yasa tasarısı üçüncü kez 28 Ağustos'ta ve son olarak 1 Eylül'de Mecliste müzakere edildi. Böylece üç ay süren müzakerelerden sonra meclis, 1 Eylül'de yasa tasarısını onayladı.⁵² 10 maddeden ibaret tasarıya göre üniversitenin, Tarih-Filoloji, Fizik-Matematik, Hukuk ve Tıp Fakülteleri ile faaliyete başlaması, erkek öğrenciler ile birlikte kız öğrencilere de kapılarını açması ve bütün fakültelerde Türkçenin zorunlu ders olarak okutulması öngörüldü. Tasarıdaki bir önemli husus da üniversiteye kabulde Azerbaycan Türklerine öncelik tanınması konusu oldu.⁵³

Yasa tasarısının mecliste kabulü herkesi heyecanlandırdı. Profesör Razumovskiy kararlar ilgili hatıratına, "Üniversite yasası büyük alkış tufanı altında kabul edildi. Azerbaycan kendi yükseköğretim kurumuna kavuştu. Türk halkının tarihine yeni, parlak bir sayfa eklenmiş oldu.

49 "Azerbaycan Meclisi Mebusanında", *Azerbaycan*, 2 Eylül 1919, s. 2.

50 "Darülfünun Açılması", *Azerbaycan*, 23 Ağustos 1919, s. 3.

51 *Azerbaycan Halk Cumhuriyeti (1918-1920): Parlament (Stenografik Hesabatlar)*, C 2, s. 24-25; Ziyad Emrahov – Samir İsmayılov, *Bakı Devlet Üniversitesinin Tarihi*, s. 22.

52 *Azerbaycan Respublikası Devlet Arhivi*, Fond 895, Siyahı 3, İş 73, Vereg 57-58; Misir Merdanov, *Azerbaycan Tehsil Tarihi*, s. 235; Aslan Atakişiyev, *M. E. Resulzade Adına Bakı Devlet Üniversitesinin Tarihi*, s. 85.

53 Ziyad Emrahov – Samir İsmayılov, *Bakı Devlet Üniversitesinin Tarihi*, s. 23; "Bakı Devlet Üniversitesi", *Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Ensklopediyası*, C 1, s. 218.

Avrupa ve Asya'nın kavuştuğu bir mekanda, yeni bir meşale parlamaya başladı"⁵⁴ diye kayıt düştü ve vekillerin heyecanla birbirini tebrik ettiğini yazdı.

Azərbaycan Hükümeti 8 Eylül 1919'da üniversiteye rektör ve dekan atamalarını gerçekleştirdi. Üniversitenin kurulması için büyük çaba harcayan ve komisyon başkanlığını yürüten Profesör Vasiliy Razumovskiy kurumun ilk rektörü olarak atandı.⁵⁵ 15 Eylül'de üniversite komisyonu son kez toplanarak geçici konsey ile yönetim kurulunu belirledi. Toplantıda Profesör Razumovskiy'in rektörlüğü onaylandı.⁵⁶ Bu arada her ne kadar hükümet üniversitenin dört fakülte ile açılmasını kararlaştırmış olsa da o günün şartlarında sadece iki fakülte ile faaliyete geçilebileceği anlaşıldı.⁵⁷ Bundan dolayı üniversite komisyonunun 15 Eylül tarihli toplantısında açılacak iki fakülteye dekan seçimleri de yapıldı. Nitekim Profesör Nikolay Dubrovskiy Tarih-Filoloji, Profesör İvan Şirokogorov da Tıp Fakültesinin dekanı olarak atandı.⁵⁸

Şüphesiz üniversitenin açılması kararına rağmen mevcut kadro ile faaliyete başlamak sıkıntılı olacaktı.⁵⁹ O nedenle hükümet öncelikle dışarıdan bilim adamı getirmeye karar verdi. Bu kapsamda 10 Eylül'de Moskova, Harkov, Rostov, Yekaterinoslav gibi şehirlerde çalışan bazı tanınmış profesör ve bilim adamları Bakü'ye davet edildi. Ayrıca Profesör Razumovskiy ile Dekan Dubrovskiy Rusya'nın güney şehirlerine giderek bazı bilim adamlarıyla Bakü'de çalışmak üzere görüşmeler gerçekleştirdiler. Bu sırada bazı komisyon üyeleri de üniversiteye gerekli ihtiyaç malzemelerinin temini için Batı Avrupa'ya seyahat etti.⁶⁰

4. Üniversitede Eğitim-Öğretime Başlanması

Eylül sonlarına doğru Azerbaycan Meclisi'nde üniversite yönetmeliği müzakereye açıldı. Müzakereler esnasında sosyalist milletvekilleri üniversite konseyinde kendilerine ve öğrencilere de yer verilmesini talep etti. Fakat gerek Eğitim Bakanı Reşit Bey Kaplanov gerekse de diğer partiler öğrencilerin konseye katılmasına itirazlarını bildirdiler, böylece sosyalistlerin teklifi oylama sonucu reddedildi.⁶¹ Yönetmelik üzerindeki tartışmalar 29 Eylül tarihine kadar sürdü. 29 Eylül'de yapılan, Meclisin 79. oturumunda Bakü Devlet Üniversitesi'nin yönetmeliği onaylandı.

54 Vasiliy Razumovskiy – Aleksandr' Makovelskiy, *Bakı Şehrinde Üniversitenin Yaradılması*, s. 33; Halil Alimirzayev, *Azərbaycanskiy Gosudarstvennyy Universitet za 50 Let*, s. 30-31.

55 Ziyad Emrahov – Samir İsmayilov, *Bakı Dövlət Universitetinin Tarihi*, s. 25.

56 Vasiliy Razumovskiy – Aleksandr' Makovelskiy, *Bakı Şehrinde Üniversitenin Yaradılması*, s. 105.

57 Aziza Nazarlı, *Narodnoye Obrazovaniye v Azerbaycanskoy Respublike*, s. 157.

58 *Azərbaycan Tarihi: 1900-1920*, C 5, Elm Neşriyyatı, Bakı 2001, s. 486-487; Misir Merdanov, *Azərbaycan Tehsil Tarihi*, s. 235-236; Abel Meherremov, *Bakı Dövlət Universiteti* 90, s. 16.

59 Halil Alimirzayev, *Azərbaycanskiy Gosudarstvennyy Universitet za 50 Let*, s. 35-36.

60 Azad Rzayev – Boran Aziz, "Natsional'noye Dostoyeniye Azerbaycanskogo Naroda", s. 68; Ziyad Emrahov – Samir İsmayilov, *Bakı Dövlət Universitetinin Tarihi*, s. 29.

61 "Darülfünun", *Azərbaycan*, 25 Eylül 1919, s. 1.

5 bölüm ve 72 maddeden ibaret yönetmelikte üniversitenin akademik teşkilatı, eğitim-öğretim faaliyetleri, akademik kadroların görev ve yükümlülükleri yer aldı.⁶²

Yönetmeliğin 2 maddeden ibaret birinci bölümünde üniversitenin Eğitim Bakanlığı'na bağlı özerk yapıda bir devlet kurumu olduğu vurgulandı. Ayrıca rektör ve dekanların üniversite yönetim kurulu tarafından belirlenen ve Eğitim Bakanlığı tarafından da onaylanan 3 yıl boyunca görevlerinde kalma maddesi yer almaktaydı.⁶³ Öğrencilerle ilgili kısımda ise üniversitenin erkek ve kız öğrencilere açık olduğu ve serbest dinleyicilerin de derslere katılabilecekleri belirtildi.⁶⁴

Kasım ayının ilk günlerinde üniversiteye öğrenci kabulü başladı. Nitekim ilk eğitim – öğretim yılında 877'si kayıtlı, 217'si serbest dinleyici olarak toplam 1.094 öğrenci üniversiteye kaydoldu.⁶⁵ Ancak Azerbaycan Türkleri üniversiteye beklenenin aksine çok da fazla rağbet göstermedi. Örneğin, Tarih-Filoloji Fakültesine kabul edilen 509 öğrenciden sadece 12'si Azerbaycan Türküydü. Tıp Fakültesine 368 öğrenci yazıldı, onlardan 10'u kız öğrenciydi.⁶⁶ Halk arasında kadın doktorlara şiddetle ihtiyaç duyulduğu bir zamanda kızların tıp okumaya başlaması çok önemli bir olaydı.

10 Kasım 1919'da Üniversite Konseyinin ilk toplantısı gerçekleşti. Toplantıda ders verecek profesörler ve akademik personel belirlendi. Böylece ilk eğitim yılında üniversitede 12'si profesör, 3'ü doçent, 29'u da çeşitli öğretim görevlilerinden ibaret toplam 43 akademisyenin çalışacağı kesinleşti.⁶⁷ Akademisyenlerden 9'u Azerbaycan Türküydü.⁶⁸

İlk ders 15 Kasım 1919'da akşamüzeri saat beşte, Bakü Ticaret Okulu'nda başladı.⁶⁹ Binanın salonuna toplanan öğrencilere önce üniversitenin ne kadar önemli olduğu anlatıldı. Ardından Tarih-Filoloji Fakültesinin Dekanı Nikolay Dubrovskiy, dünya tarihi konulu ilk dersini verdi. İlk dersi öğrencilerden başka hükümet üyeleri, milletvekilleri ve şehir halkından misafirler de dinledi.⁷⁰ İlk dersin başlamasıyla üniversite faaliyete geçmiş oldu.

Eğitimin başlaması bütün kamuoyunda sevinçle karşılandı. Dönemin basını üniversitenin gerekliliğiyle ilgili çok sayıda yazı, haber, görüş yayınladı. Diğer yandan dönemin meşhur aydınları ilk derslerini vermek üzere heyecanla öğrencilerin karşısına çıktılar. Öğrencilere ders vermek üzere hazırlık yapan önemli simalardan biri de Milli Şura ve Müsavat Partisi Başkanı, aynı

62 “Bakü Devlet Üniversitesinin Nizamnamesi”, *Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Ensklopediyası*, C 1, s. 227-228.

63 *Azerbaycan Respublikası Devlet Arhivi*, Fond 895, Siyahı 1, İş 119, Verig 1, 2.

64 Ziyad Emrahov – Samir İsmayilov, *Bakü Devlet Üniversitesinin Tarihi*, s. 27.

65 Eldar İsmayilov, *Oçerki po İstoriy Azerbaycana*, İzdatel'stvo Flinta, Moskva 2010, s. 253.

66 Edalet Tahirzade – Oğuztoğrul Tahirli, *Azerbaycan Cumhuriyeti Telebeleri*, s. XIX; Ziyad Emrahov – Samir İsmayilov, *Bakü Devlet Üniversitesinin Tarihi*, s. 31.

67 “Azerbaycan Devlet Universiteti”, *Azerbaycan Sovet Ensklopediyası*, C 1, Azerbaycan Sovet Ensklopediyasının Baş Redaksiyası, Bakı 1976, s. 140.

68 Aziza Nazarli, *Narodnoye Obrazovaniye v Azerbaycanskoj Respublike*, s. 160-161.

69 “Azerbaycan Darülfünunununun Açılması ve İlk Hutbe”, *Azerbaycan*, 19 Noyabr' 1919, s. 3.

70 Vasilij Razumovskij – Aleksandr' Makovelskiy, *Bakü Şehrinde Üniversitenin Yaradılması*, s. 36; Ziyad Emrahov – Samir İsmayilov, *Bakü Devlet Üniversitesinin Tarihi*, s. 30.

zamanda üniversitenin açılmasını hararetle savunan Mehmet Emin Resulzade idi. Onun yanı sıra Eğitim Bakanı Reşit Bey Kaplanov da öğrencilere ders verdi. Her ikisi Tarih-Filoloji Fakültesinde öğrencilere Yeni Türk Edebiyatıyla ilgili bilgi aktardı. Üniversitenin açılmasını savunan, dönemin önemli aydını Mehmet Ağa Şahtatinskiy de Türk sarfı konusunda bir ders verdi.⁷¹

Üniversite faaliyete başladıktan sonra kütüphane kurulması çalışmalarına başlandı. Bu kapsamda Rusya'dan ve Avrupa'nın farklı ülkelerinden kütüphane için kitaplar temin edildi. Kitapların bir kısmı da Tiflis'ten satın alındı. Ayrıca halka çağrı yapılarak üniversite kütüphanesi için kitap bağışında bulunmaları istendi. Sonuçta kısa bir sürede üniversite kütüphanesi de oluşturulmuş oldu.⁷²

Böylece 15 Kasım 1919'da açılan Doğu'nun ilk Avrupai tarzdaki üniversitesi XI. Kızıl Ordu'nun Bakü'yü işgaline kadar milli eğitim siyaseti ile varlığını sürdürdü. 28 Nisan 1920'de Bolşevik ordusunun Bakü'ye girmesi, ardından da tüm Azerbaycan'ı işgali, üniversitenin eğitim siyasetinde de değişikliklere yol açtı. Azerbaycan işgal edildikten sonra üniversitenin faaliyetlerinde birtakım sıkıntılar ortaya çıktı. Öncelikle üniversitedeki milli eğitim politikasından vazgeçildi, eğitim, yeni yönetimin 10 ile 22 Mayıs tarihli kararları uyarınca dönemin siyasi atmosferine uygun hale getirildi.⁷³ Ardından Rektör Razumovskiy'den, birkaç ay önce kabul edilmiş üniversite yönetmeliğini yeni döneme uygun hale getirmesi istendi. Ancak Razumovskiy bundan hoşlanmadı. Bunun üzerine rektör sıkıştırılmaya başlandı. Baskılar ile görevine devam edemeyeceğini anlayan Razumovskiy, 26 Mayıs'ta görevinden istifa etmek zorunda kaldı.⁷⁴ Böylece devrilen Azerbaycan Hükûmeti ve aydınlarının büyük çabaları sonucunda kurulan üniversitede, daha ilk mezunlar verilmeden Bolşevik baskısı altında yeni bir süreç başlamış oldu.

Sonuç

Çarlık rejimi devrildikten sonra Azerbaycan halkı, kendi arzusuna göre bir idare şekli oluşturmak istemekle beraber, ileride bölgeye faydalı olabilecek yeni nesillerin yetişmesi için bir yükseköğretim kurumu kurulmasına da ihtiyaç duydu. Rus Geçici Hükûmeti'nin üniversite yeri için Tiflis'i seçmiş olması, halkı temsil eden aydınları yükseköğretim konusunda daha da cesaretlendirdi. Nitekim harekete geçen aydınlar üniversitenin Bakü'de kurulması için ellerinden gelen çabayı gösterdiler. Fakat olmadı, Çarlık rejiminden sonra iktidarı ele alan Geçici Hükûmet'in de iradesiyle üniversite Tiflis'te açıldı. Bir süre sonra Güney Kafkasya'da Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan'ın bağımsız devletler olarak ortaya çıkması mevcut durumu Azerbaycan lehine değiştirdi. Zira Tiflis'teki üniversite maddi zorluklar ile yüz yüzeydi. Hâl böyle olunca Azerbaycan Hükûmeti defalarca üniversitenin Bakü'ye taşınması konusunda girişimlerde

71 "Azerbaycan Darülfünununda", *Azerbaycan*, 20 Noyabr' 1919, s. 3.

72 Aslan Atakişiyev, *M. E. Resulzade Adına Bakı Devlet Üniversitesinin Tarihi*, s. 92.

73 "Azerbaycan Dövlət Universiteti", *Azerbaycan Sovet Ensiklopediyası*, C 1, s. 140.

74 Misir Merdanov, *Azerbaycan Tehsil Tarihi*, s. 238.

bulundu. Fakat herhangi bir sonuç alınamadı. Bunun üzerine Hükûmet, Bakü'de Avrupai tarzda ilk milli üniversiteyi tesis etmeye karar verdi.

1919 yılı başlarından itibaren üniversite kurulması için bir komisyon oluşturuldu. Tiflis Üniversitesi'ni kuran ekibe havale edilen komisyon, üniversitenin kurulması için bir yasa tasarısı hazırlayarak Hükûmete sundu. Tasarı mecliste ve kamuoyunda yaklaşık 3 ay boyunca tartışıldı. Üniversitenin önemi ve açılmasının gerekliliğini savunanlar olduğu gibi farklı gerekçelerle üniversitenin açılmasına itiraz edenler de vardı. Nihayet 1 Eylül 1919'da Azerbaycan Meclisi üniversite hakkındaki yasa tasarısını onayladı. Böylece sadece 23 ay yaşayan Azerbaycan Cumhuriyeti Hükûmeti, uzun yıllardır halkın beklediği en önemli ihtiyaçlardan birisini hayata geçirmiş oldu.

Üniversite tüm Azerbaycan vatandaşlarına yüksek eğitim hakkı verdi. Bununla beraber özerk yapısı, çağdaş eğitimi, farklı alanlardaki önemli bilim adamları ve kadın erkek farkı gözetmeksizin herkese kapısını açan bir eğitim ocağı olarak Doğu'nun Avrupai tarzındaki ilk yükseköğretim kurumu olarak adını tarihe yazdırdı. Günümüzden bakıldığında, üniversitenin hâlâ eğitim-öğretime devam ederek bilimsel anlamda Azerbaycan gençlerinin ihtiyacını karşılaması, 101 yıl önceki Azerbaycan Hükûmeti ve aydınlarının ne kadar geniş ufuklu olduğunu açıkça göstermektedir.

KAYNAKÇA

I. Arşiv Kaynakları

Azərbaycan Respublikası Dövlət Arhivi, Fond 51, Siyahı 2, İş 4, Vereg 32, s. 1-3.

Azərbaycan Respublikası Dövlət Arhivi, Fond 895, Siyahı 1, İş 119, Vereg 1, 2.

Azərbaycan Respublikası Dövlət Arhivi, Fond 895, Siyahı 3, İş 73, Vereg 57-58.

Rossiyskiy Gosudarstvennyy Arhiv Sotsial'no-Politicheskoy İstoriy, Fond 2, Orit 1, Delo 4634, List 1.

Tsentral'nyy Gosudarstvennyy Arhiv Sankt-Peterburga, Fond 1000, Orit 1, Delo 98, List 1-3.

II. Gazeteler

"Akt Nezavisimosti Gruzii", *Borba*, 28 Maya 1918.

"Azərbaycan Darülfünununda", *Azərbaycan*, 20 Noyabr' 1919.

"Azərbaycan Darülfünununun Açılması ve İlk Hutbe", *Azərbaycan*, 19 Noyabr' 1919.

"Azərbaycan Meclisi Mebusanında", *Azərbaycan*, 2 Eylül 1919.

"Azərbaycan Meclisi Mebusanında", *Azərbaycan*, 31 Ağustos 1919.

"Bakü Darülfünun Komissiyasında", *Azərbaycan*, 26 May 1919.

"Darülfünun Açılması", *Azərbaycan*, 23 Ağustos 1919.

"Darülfünun Hakkında", *Azərbaycan*, 10 İyul' 1919.

"Darülfünun Hakkında", *Azərbaycan*, 9 İyul' 1919.

"Darülfünun Komisyonunda", *Azərbaycan*, 3 İyun' 1919.

"Darülfünun", *Azərbaycan*, 25 Eylül 1919.

"K Grajdanam Rossii", *Raboçiy i Soldat*, 25 Oktyabrya 1917.

"Nezavisimiy Azərbaycan", *Borba*, 30 Maya 1918.

"Padeniye Kavkazskogo Pravitel'stva", *Veçer Petrograda*, 2 İyunya 1918.

"Raspad Zakavkazskogo Pravitel'stva", *Krasnaya Armiya*, 2 İyunya 1918.

"Zayavleniye Armyanskogo Natsional'nogo Soveta", *Borba*, 1 İyunya 1918.

III. Araştırma Eserleri

"Azərbaycan Dilinin Dövlət Dili Elan Olunması Hakkında Karar", *Azərbaycan Halk Cumhuriyyəti Ensiklopediyası*, C 1, Lider Neşriyyatı, Bakı 2004.

"Azərbaycan Dövlət Universiteti", *Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası*, C 1, Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasının Baş Redaksiyası, Bakı 1976.

"Bakı Dövlət Universitetinin Nizamnamesi", *Azərbaycan Halk Cumhuriyyəti Ensiklopediyası*, C 1, Lider Neşriyyatı, Bakı 2004.

"Bakı Dövlət Universiteti", *Azərbaycan Halk Cumhuriyyəti Ensiklopediyası*, C 1, Lider Neşriyyatı, Bakı 2004.

"Tbilisskiy Gosudarstvennyy Universitet İmeni İ. V. Stalina", *Bolşaya Sovetskaya Ensiklopediya*, Tom 42, Gosudarstvennoye Nauçnoye İzdatel'stvo Bolşaya Sovetskaya Ensiklopediya, Moskva 1956.

Alimirzayev, Halil, *Azərbaycanskiy Gosudarstvennyy Universitet za 50 Let*, Azərbaycansoyke Gosudarstvennoye İzdatel'stvo, Bakı 1969.

Atakişiyev, Aslan, M. E. *Rezulzade Adına Bakı Dövlət Universitetinin Tarihi*, C 1, Bakı Universiteti Yayınları, Bakı 1991.

Azərbaycan Cumhuriyyəti (1918-1920), ed. Nigar Ağamalyeva, Elm Neşriyyatı, Bakı 1998.

Azərbaycan Halk Cumhuriyyəti (1918-1920): Parlament (Stenografik Hesabatlar), C 2, Azərbaycan Neşriyyatı, Bakı 1998.

Azərbaycan Tarihi: 1900-1920, C 5, Elm Neşriyyatı, Bakı 2001.

- Azərbaycanskaya Demokratiçeskaya Respublika (1918-1920): Zakonodatel'niye Aktı (Sbornik Dokumentov)*, İzdatel'stvo Azərbaycan, Bakı 1998.
- Emrahov, Ziyad – Samir İsmayılov, *Bakı Dövlət Universitetinin Tarihi*, Elm və Təhsil Yayınevi, Bakı 2019.
- İsayev, Nazim, “Azərbaycan Halk Cumhuriyeti Hökumetinin Maarif və Medeniyyət Sahesindeki Fealiyyətləri”, *Azərbaycan Halk Cumhuriyeti 80: Genç Tədgigatçıların Megaleler Topplusu*, ed. Yakup Mahmudov, Bakı Üniversitesi Neşriyatı, Bakı 1998.
- İsmayılov, Eldar, *Oçerki po İstoriy Azerbaycana*, İzdatel'stvo Flinta, Moskva 2010.
- İsmayılov, İsrail, *Azərbaycan Halkının Siyasi Medeniyyəti (XX Esr)*, Zaman Neşriyatı, Bakı 2002.
- Mehərrəmov, Abel, *Bakı Dövlət Universiteti 90*, Bakı Üniversitesi Neşriyyatı, Bakı 2009.
- Merdanov, Misir, *Azərbaycan Təhsil Tarihi*, C 1, Təhsil Neşriyyatı, Bakı 2011.
- Nazarlı, Aziza, *Narodnoye Obrazovaniye v Azerbaycanskoy Respublike*, İzdatel'stvo Nurlan, Bakı 2008.
- Razumovskiy, Vasiliy – Aleksandr' Makovelskiy, *Bakı Şəherində Universitetin Yaradılması*, Nurlar Neşriyyatı, Bakı 2014.
- Razumovskiy, Vasiliy, “Osnovaniye Universiteta v Gorode Bakı”, *İzvestiya Bakinskogo Universiteta*, (Bakı 1922), No. 2, s. 4-23.
- Resulzadə, Memmed Emin, *Azərbaycan Cumhuriyeti (Keyfiyyət-i teşekkülü və şimdiki vəziyyəti)*, Azərbaycan Türkləri Kültür və Dayanışma Derneği M. E. Resulzadə Yayın Merkezi, İstanbul 1990.
- Rzayev, Azad – Boran Aziz, “Natsional'noye Dostoyeniye Azerbaycanskogo Naroda”, *Tarih ve Onun Problemleri*, No. 3, (Bakı 2009), s. 62-69.
- Sadıgov, Ramin, “Rus İhtilallerinin Azərbaycan'a Etkileri: Bağımsızlığa Giden Yol”, *Gazi Türkiyat Dergisi*, S 16, (Bahar 2015), s. 165-185.
- Seyidov, Yusif – Seide Abbasova, *Azərbaycan Demokratik Cumhuriyyətində Dil, Məktəb və Tədris Problemləri*, Bakı Üniversitesi Neşriyyatı, Bakı 2010.
- Süleymanov, Manaf, *Eşitdiklərim, Okuduklarım, Gördüklerim*, Kanun Neşriyyatı, Bakı 2012.
- Tahirzadə, Edalet – Oğuztoğrul Tahirli, *Azərbaycan Cumhuriyyəti Telebeleri*, Teas Press Neşriyyatı, Bakı 2016.
- XIX. Esr-XX. Esrin Birinci Yarısı Azərbaycan Maarifçiliyi və Maarifçileri, Ziya Neşriyyatı, Bakı 2013.

ALİ SALÂHADDİN'İN ABDÜLHAK HÂMİD'E NAZİRELERİ

ALİ SALÂHADDİN'S NAZİRES TO ABDÜLHAK HÂMİD

Ayşe SAĞLAM*
Mustafa YİĞİTOĞLU**

Öz

Türk edebiyatında “şair-i azam” unvanıyla anılan Abdülhak Hâmid Tarhan, hem yaşadığı dönemde hem de sonrasında edebiyat dünyasını etkileyen ve birçok yeniliğe öncülük eden bir sanatçıdır. Muhayyilesi son derece geniş olan Hâmid, eserlerinde Tanrı, ölüm, yaşam, ruh, sosyal meseleler, aşk, tabiat, tarih vb. konulara yer verir. Ona asıl şöhretini kazandıran, özellikle metafizik konulara dair yaklaşımı ve algısıdır. Yazdıklarıyla birçok şairi etkileyen Hâmid'in şiirleri defalarca tanzir edilmiştir. Osmanlı Devleti'nin son döneminde ve Cumhuriyet'in ilk yıllarında yaşayan Ali Salâhaddîn Yiğitoğlu da “şair-i azam”ın şiirlerine nazireler yazan isimlerden biridir.

Dinî, tasavvufî ve edebî muhtevalı birçok eser kaleme alan Ali Salâhaddîn, velut bir ediptir. Ancak onun ve eserlerinin kıymeti henüz yeterince anlaşılammıştır. Son yıllarda eserlerine dair araştırmaların arttığı şairin yayımlanmış tek şiir kitabı, *Aşkın Sesi*'dir. Bu kitabında bazı nazireler yazan Ali Salâhaddîn, Hâmid'in “Ölü” şiirinin üç bölümünü de tanzir eder. Nazirelerinde özellikle Hâmid'in metafizik içerikli şiirlerini tercih eden şair, bu şiirlere verdiği cevaplarla ondan tamamen farklı bir bakış açısına sahip olduğunu ortaya koyar.

Bu çalışmada Abdülhak Hâmid Tarhan'ın “Ölü” şiirinin üç bölümü ve Ali Salâhaddîn Yiğitoğlu'nun bu bölümlere yazdığı nazireler mukayeseli olarak incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Ali Salâhaddîn, Abdülhak Hâmid, şiir, nazire, mukayese, metafizik

Abstract

Abdülhak Hâmid Tarhan, who is considered as “the greatest poet” in Turkish literature, has influenced the literary world during and after his life and pioneered many innovations. Hâmid, whose imagination is extremely wide, wrote about matters such as God, death, life, spirit, social issues, love, nature and history. His special approach and perception on metaphysical issues brought him into prominence. Hâmid influenced many poets and several poems have written similar to his style. As an example, Ali Salahaddin Yiğitoğlu, who lived in the last decades of the Ottoman Empire and the first decades of the Republic, wrote *nazires* to the poems of the Greatest Poet.

Ali Salahaddin, who wrote on religious, sufi and literary matters, is a productive literary man. However, the value of his presence in the literary world and his works are underestimated. His one and only published poetry book is *Aşkın Sesi* in which researches increased interest recently. Ali Salahaddin who wrote several

* Doç. Dr., Dicle Üniversitesi Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, Diyarbakır / Türkiye, ayse.saglam@dicle.edu.tr, ORCID: 0000-0002-0548-015X

** Doç. Dr., Dicle Üniversitesi Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, Diyarbakır / Türkiye, myigitoglu@dicle.edu.tr, ORCID: 0000-0003-2509-1896

nazires in this book reflected on three parts of Hâmid's *Ölü* poem. The poet particularly prefers Hâmid's poems on metaphysical matters for his *nazires* and he exhibits a completely different perspective than Hâmid with his answers to these poems.

This study makes a comparative analysis of the three parts of Abdülhak Hâmid Tarhan's *Ölü* poem and Ali Salahaddin Yiğitoğlu's *nazires* written for it.

Keywords: Ali Salahaddin, Abdülhak Hâmid, poetry, nazire, comparison, metaphysics

Giriş

Edebiyat tarihinde öne çıkan ve başarısı umumca takdir edilen edipler, diğer sanatçılar için çoğu zaman ilham kaynağı olur. Şairin ya da yazarın bir eseri, kendinden yıllar sonra bile başka bir sanatçıyı etkileyebilir ve yeni metinlere kaynaklık edebilir. Hem yerel hem de evrensel düzeyde birçok örneğine rastlanan bu durum, metinler arası bağlamında da değerlendirilir. Türk edebiyatında özellikle şiir sahasında görülen nazire geleneği, şairlerin etkileşiminin bir sonucudur.

Tarihi, İslamiyet öncesi dönemlere kadar uzanan ve klasik Türk edebiyatında sıkça görülen nazireler, farklı amaçlarla yazılmıştır. Bunlardan biri, üstat şairlerin şiirleri gibi yazma arzudur. Şairler bu şekilde şiir sanatında denemeler yapma fırsatı bulurlar. Bir diğeri, zemin şiiri geçme isteğidir. Bu doğrultuda yaşanan rekabet, şiirin ilerlemesi için önemli bir araç olmuştur. Şairler, diğer şairleri tazim etmek, onlara dostluk göstermek için de nazireler yazmışlardır. Bunlarla birlikte şairleri nazire yazmaya sevk eden sebeplerin başında, daha önce ortaya konmuş hazır kalıplara sığınma arzusu gelir. Nedeni ne olursa olsun, nazire yazımında tanzir edilen şiire özenme ve öykünme söz konusudur. Nazireler beğeni ve hayranlık yanında hırs veya kıskançlık yüzünden üstünlük iddiasına da dayanabilir.¹

Birçok şairin başvurduğu bir yol olan nazirenin model şiirle aynı konu, vezin ve kafiyede yazılması gerekliliği, nazire yazar şairlerin edebî yönden kendilerini geliştirmelerini sağlar. Şairler arası etkileşimin bir neticesi olan bu gelenek, edebî verimliliğin zenginleşmesinin yanında çeşitlenmesine de vesile olur.² Zemin şiirin temel malzemelerini kullanarak yeni bir manzume ortaya koyması gereken şair, mükemmel olanı yakalama uğraşı vererek klasik şiir geleneğini de devamlı kılar.

Hem Osmanlı Devleti'nin son dönemine hem de Cumhuriyet'in ilk yıllarına şahitlik eden Abdülhak Hâmid Tarhan, Türk şiirine yeni bir soluk kazandırır. Şahsi tecrübelerini şiirlerine yansıtan şair, Tanzimat sonrası Türk edebiyatında yeniliklere öncülük eden edipler arasında kabul edilir. "... Hâmid, estetik ve metafizik bir kâinat görüşü ortaya koymak, yeni ve şâirane bir üslup yaratmak suretiyle, kendisinden öncesine nazaran gerçekten yeni bir şiir vücuda getirdi ve devri içinde, haklı

1 M. Fatih Köksal, "Nazire", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 32, (2006), s. 457; Mehmet Kalpaklı, "Osmanlı Şiir Akademisi: Nazire", *Türk Edebiyatı Tarihi II*, ed. Talat Sait Halman, 2. bs., Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, İstanbul 2007, s. 135.

2 Kemal Yavuz, "Türk Şiirinde Nazire", *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 10, (2013), s. 271-281.

olarak, ‘Şâir-i âzam’ sayıldı.”³ Yaşadığı dönemde ve sonrasında birçok şairi etkileyen Hâmid’in şiirlerine Namık Kemal, Muallim Naci, Cenap Şahabettin, Yahya Kemal, İsmail Safa gibi pek çok şair tarafından nazireler yazılır. Ali Salâhaddîn de *Aşkın Sesi* isimli şiir kitabında Hâmid’e üç nazire yazar.

1877-1939 yılları arasında yaşayan Ali Salâhaddîn’in ilk yazıları 1908 yılından itibaren yayımlanmaya başlanır. Öğretmenliğin yanı sıra çeşitli memuriyetlerde bulunan şair, şiirlerinde “Salâhî” mahlasını kullanır. *Sırât-ı Müstakîm*, *Sebilü’l-Reşâd*, *Beyânü’l-Hak* ve *Misbâh* dergilerinde yazıları yayımlanan Salâhî, *Merâm* dergisindeki “Kısm-ı Edebi” sütununda da başyazar olarak yazılar kaleme alır.⁴ Akademik camia tarafından henüz yeterince incelenmeyen Ali Salâhaddîn’in yayımlanmış iki eseri mevcuttur. Bunlardan biri mensur bir eser olan *Mehâsin-i Ahlâk*, diğeri ise seçme şiirlerinin yer aldığı *Aşkın Sesi*’dir. F. Abdullah Tansel’in tespitlerine göre Ali Salâhaddîn’in yayımlanmamış eserleri de bulunur. *Divân-ı Salâhî*, *Ravzatü’l-İhlâs* ve çok sayıda Arapçadan tercüme eser, defterlerde yer almış ve taslak hâlinde kalmıştır.⁵

Salâhî’nin yayımlanmış tek mensur eseri olan “Mehâsin-i Ahlâk, ahlakı güzelleştiren şeylerin neler olduğuna dair bilgi vermek, kendileri ve toplum için nasıl kimselerin faydalı ve iyi sayılabileceğini anlatmak düşüncesiyle”⁶ kaleme alınır. Şairin yayımlanmış tek şiir kitabı olan *Aşkın Sesi* ise şiirlerinden bir seçki niteliğindedir. Şair, kitabın girişindeki “Birkaç Söz” başlıklı bölümde, yazmış olduğu şiirlerin çoğunun Sultan Ahmet yangınında yandığını, bir kısmının kaybolduğunu, değersiz olanlarını bastırmak istemediğini, geri kalanlarından seçtiği şiirleri ise bu eserde topladığını belirtir.⁷ Kitapta vatan, millet, tabiat, hikmet, aşk, din gibi konulara yer verilmiştir. Salâhî, Abdülhak Hâmid’in yanı sıra Yenişehirli Avni Bey ve Tevfik Fikret’in şiirlerine de nazire yazmıştır.⁸

Ali Salâhaddîn’in tanzir ettiği manzumeler, Abdülhak Hâmid’in *Ölü* isimli kitabında yer alır. Bu eser, *Makber* kitabının devamı niteliğindedir. Eşi Fatma Hanım’ın vefatı üzerine kaleme alınan *Makber*’de, şairin, ölüm gerçeği karşısında geçirdiği buhran açıkça görülür. Sonrasında Abdülhak Hâmid bu minvalde eserler yazmaya devam eder:

... Hâmit, arka arkaya *Ölü* (1885), *Hacle* (1886), *Bunlar Odur* (1885) adlı kitaplarını yazar ve yayımlar. Bunlar hep *Makber*’le birlikte yorumlanması gereken eserlerdir. Hâmid’in öteden beri kafasını doldurmuş olan metafizik düşünceler, bu tarihlerden önce yazdığı *Garam*’da bulunmaktadır. Ne yazık ki bu kitap çok sonra basılabilir. Karısının ölümü Hâmit’i insanın varlığı üzerinde derinden düşündürmüştür.⁹

3 Mehmet Kaplan, *Şiir Tahlilleri I*, 24. bs., Dergâh Yayınları, İstanbul 2008, s. 83.

4 F. Abdullah Tansel, “XX. Asır Türk Edebiyatı’nın Unutulmaması Gerekli Şairlerinden Ali Salâhaddîn Yiğitoğlu (1877-1939)”, *İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi*, 3, (1977), s. 270.

5 Agm., s. 271-281.

6 Agm., s. 280.

7 Ali Salâhaddîn, *Aşkın Sesi*, Sühûlet Matba’ası, İstanbul 1925, s. 4-5.

8 Age., s. 30, 79.

9 İnci Enginün, “Abdülhak Hâmid Tarhan”, *Tanzimat Edebiyatı*, Koordinatör İsmail Parlatur, Akçağ Yayınları, Ankara 2006, s. 428.

İnci Enginün'ün tespitlerine göre şairin zihnindeki metafizik endişeler *Makber* ve sonrasında daha belirgin bir şekilde ortaya çıkar. Nitekim *Ölü* kitabındaki şiirlerde de bunu görmek mümkündür.

1. Birinci Model Şiir ve Nazire

Ali Salâhaddin, Hâmid'e ilk naziresini "Ölü" şiirinin ilk bölümüne yapar.¹⁰ *Aşkın Sesi* kitabının 28. sayfasında yer alan şiirin başlığı, "Hâmid'e Nazîre"dir. Şiirin sonuna 30 Eylül 324 tarihi düşülmüştür, bu da miladi 13 Ekim 1908 tarihine denk gelir.

ÖLÜ ¹¹	Hâmid'e Nazîre ¹²
Benim bugün sanırım, gördüğüm fenalıktır. Demem ki, böyle fenalık Huda'ya lâyıktır.	Zunûn içinde nazar nehc-i hakk-ı fâriktir Fünûn içinde cünûn nâtık-ı hakâyıktır.
Bu hâle hükm-i tabiat demek muvafık olur, Eğerçi emr-i İlâhî o hükme sâkıdır.	Nedir bu perde-i hak-bîn cihân-ı hayrette? Zalâmı cilvegeh-i mâh eden havâriktir
Bilir mi gördüğünü hâb, hâb içinde kişi?.. Benim cihândaki hâlim buna mutâbıktır.	Nücûm-ı zâhire rûy-ı zemîne 'aks-endâz, Tevâzu'uyla beşer efser-i meşâriktir
Yazık habîr değil bunda bir hakikate dil, Eğerçi gördüğümüz ser-be-ser hakayıktır.	Semâ-yı 'izz ü şerefte tenezzülü severim. 'Uluvv-i fikrimi imâ eden şevâhiktir.
Onu tecessüse var bizde ancak istidad; Demem ki: künhünü şey'in bu akl, fâriktir.	Zemîn-i hâkta mahv-ı vücûd 'irfândır. Kemâl-i vasfı Hudâ-yı 'âlîme lâyıktır.
Görüp de bilmemeği anlamış, derim, mahzâ; Fakat demem: beşerin şunda ilmi lâhıktır.	Hakîr olur mu nüfûs-ı güzîde makberde? Tecelliyât-ı Hudâ kalb içinde şâriktir.
Nüfûz-ı Hâlık'ı sen kendi tâliinde ara; Nasib-i âharı işhâd nâ-muvafıktır.	Yegâne râhat-ı ecsâm hâb-nüşindir Sevâd-ı leyl ise ervâha bir mu'âmıktır!
Sezâdır âdem için mânevî bir istikbal, Ki hiç görmediği bir cemâle âşıktır.	Şu'ûn-ı bûkalemûna firifte-i kec-bîn! Hakîkati aramak fikri pek muvâfıktır.

10 Nazım şekli tam olarak belirlenemeyen "Ölü" şiiri, bentler hâlinde yazılmıştır. Şekil olarak nazirelerle uyum içerisinde olması amacıyla buraya beyitler hâlinde aktarılmıştır.

11 Abdülhak Hâmid Tarhan'ın şiirlerinin alındığı eser: Abdülhak Hamid Tarhan, *Bütün Şiirleri*, haz. İnci Enginün, 1. bs., Dergâh Yayınları, İstanbul 2013.

12 Ali Salâhaddin'in şiirlerinin alındığı eser: Ali Salâhaddin, *Aşkın Sesi (İnceleme-Metin)*, haz. Ayşe Sağlam ve Mustafa Yiğitoğlu, Dün Bugün Yarın Yayınları, İstanbul 2020.

Lüzumunu, var ise mâdelet, onun, bence
Cihânda çektiğimiz ıztırâb nâtıktır.

Görünmüyorsa da âti fakat değil ma'dûm,
Kitâb-ı kevn ü mekân emr-i gaybı nâtıktır.

Leyâl içinde hayâlâta benzesem de, beni
İzâle eyleyecek bir sabah-ı sâdıkdır.

Sürâdıkât-ı hayâle girer[se] 'akl-ı fuhûl,
Zalâm içinde doğan nûr-ı necm-i târîktır.

Vücûd-ı vahdete mevhum zerrelere mizân;
Büyük, küçük, şu avâlim bütün havâriktir.

Akar gider ebedi 'âleme hevesle hayât
Temâyülât-ı hevâ nefis için mezâliktir.

Vücûd-ı âdeme de şunda bir cihan denilir;
Onaysa, ben diyemem, mihr ü mâh fâikdir.

Tezelzül eylemede gâh pâ-y-ı 'azm ü sebât,
Civâr-ı kalbe düşen 'aşk kim savâ'iktir.

Eder leyâl-i hicrânı geh-be-geh tenvir,
Serimde fikreti vahdet ki berk-ı sâikdir.

Gönülde şâ'ibe-i mâsivâ olur az çok,
Kulûb hâr u hasile yine hadâ'iktir.

Bu kâinatta, her şeyde: gökte, Kur'an'da,
Gönülde, canda bir Allah var ki Hâlikdir.

Taharriyât-ı hakâyık açar dil ü cânı,
Evet o nûr-ı hakikat sabâh-ı sâdıkdır.

Bize görünse de muzlim, misâl-i cây-ı gurûb,
Bu kabirler hep onun nûruna meşâriktir.

Esâs-ı hilkatimiz mâyedâr-ı hürriyyet,
Takayyüdât-ı esâret büyük fenâlıktır.

Birût'ta kumlara defnettiğim garibe dahi,
Muîn, o Hâlik-ı bî-misl-i zî-halâyıktır.

Hukûk-ı nâsa tecâvüz Hudâ'ya 'isyândır,
Bütün o hakkı veren Hâlik-ı halâ'iktir.

Hâmid, şiirine “Benim bugün sanırım, gördüğüm fenâlıktır. / Demem ki, böyle fenalık Hudâ'ya lâyıktır.” (Bugün benim gördüğüm kötülüktür. Bu kötülüğün Allah'a layık olduğunu söylemem.) mısralarıyla başlar. Burada şair, Allah'ın varlığına inanmakla birlikte onun tasarruflarını olması gerektiği şekilde anlayamaz. “Hâmid bu şiirinde de bir tezat yaşar. Bir yandan Allah'a inanmakta bir yandan da onun yaptıklarını sorgulamak istemektedir. Fakat bunu yaparken sorduğu soruların cevabını mantık yoluyla bulamayınca umutsuzluğa düşer.”¹³ Açıkça belirtmese de şairin mısralarında Allah'a karşı gizli bir serzeniş sezilir. Gördüklerinin fenalık olduğunu, bunun Allah'a yakışmayacağını, her ne kadar Allah'ın emriyle olsa da buna tabiat demenin daha uygun düşeceğini belirtir. Şairin bütün bunları ifade ederken “sanırım” tabirini kullanması, gördüklerinin ve yaşadıklarının bir zandan ibaret olduğunu göstermesi bakımından önemlidir. Uykudaki kişinin, gördüklerinin rüya olduğunu idrak edememesi gibi Hâmid de yaşadıklarını yeterince anlamlandıramaz. İçerisinde bulunduğu durumu, rüya gören kişinin hâline benzetmesi de bunu destekler.

13 Refika Altıkulaç Demirdağ, *Abdülhak Hâmid'in Eserlerinde Millî ve Felsefî Unsurlar*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2010, s. 196.

Hâmid, sancılı ruh hâlini şiirin ilerleyen bölümlerinde anlatmaya devam eder. Kâinatta baştan başa hakikatler görünüyor olsa da insanın tek bir hakikatten bile tam manasıyla haberdar olmadığını belirtir. “Nüfûz-ı Hâlık'ı sen kendi tâliinde ara; / Nasîb-i âharı işhâd nâ-muvafıkdır.” (Allah'ın nüfuzunu sen kendi talihinde ara, başkalarının nasibini şahit göstermek uygun değildir.) mısralarıyla Allah'ın nüfuzunu kişinin kendi talihinde araması gerektiğini salık verir. Burada kendi talihsizliğine bir gönderme söz konusudur. Şair, aslında hüznü ve muamma dolu hayatından yakınmaktadır. Abdülhak Hâmid ilerleyen mısralarda insanlar için manevi bir istikbalin uygun olduğunu, çünkü insanların hiç görmediği bir cemale âşık olduğunu belirtir. Bu sözlerde şair, mantık çerçevesinde bir teselli ve umut arar. İnsanlar somut olarak görmediği bir Yaradan'a inanır, ona âşık olurlar. Yaradan da bunun farkında olduğu için bilinmezlik içerisindeki bu imana, manevi bir istikbali uygun görmüş olmalıdır.

Abdülhak Hâmid'in şiirlerindeki isyan ve sorgulamaya rağmen onun inançsız biri olduğunu söylemek güçtür. Her ne kadar talihinden yakınsa, ölüm gerçeğini kabullenemese, hayatı manasız bulsa da Hâmid'i inançsız biri olarak kabul etmek doğru değildir. Onun inanç bunalımına dair Enginün şu yorumları yapar:

Aslında Hâmid, sistemli bir şekilde olmasa da, Batı kültür ve düşüncesiyle temas sonucu inançları sarsılmış olan Tanzimatçılardan ayrı değildir. Ancak onu çağdaşları olan Beşir Fuad, Tevfik Fikret ve Abdullah Cevdet gibi ateistler grubu içinde düşünmemek gerekir. Hâmid hakkında, zaman zaman muhafazakâr akide anlayışının dışına çıkan, bununla beraber ölüm, hayat, kader, tevekkül ve irade karşısında İslâmî inançlarına birtakım psikolojik denemelerle yol arayan bir sanatkârdır demek daha doğru olur.¹⁴

Şiirin başında Allah'ın tasarrufunu sorgulayan ve kaderini kabullenemeyen Hâmid, son bölümlere doğru içindeki inanca geri döner. “Leyâl içinde hayâlâta benzesem de, beni / İzâle eyleyecek bir sabah-ı sâdıkdır.” (Geceler içindeki hayallere benzesem de beni ortadan kaldıracak olan hakiki bir sabahdır.) mısralarında dünyayı karanlık geceye, kendini de gece içindeki hayallere benzeten şair, hayallerin yok olacağı ve gerçeklerin ortaya çıkacağı hakiki bir sabah arayışı içerisinde. Yaşadığı anlam buhranlarından yorulan ve vehminin tahakkümünden sıyrılıp hakikate bir türlü ulaşamayan Hâmid, bu sıkıntılı süreçten kendisini kurtaracak ve hayalden gerçeğe çıkaracak bir aydınlanma umar. Bu aydınlanma isteği, esasında Allah'ın ve ahiretin varlığına inanma arzusunun bir göstergesidir. Bu doğrultuda şair öncelikle doğanın ihtişamından bahseder, Allah'ın hikmetiyle nizam bulan bütün tabiatı fevkalade bulur ve küçük büyük yaratılan her şeyi kudret harikası olarak görür.

Şiirin sonunda sözü mezarlara ve Fatma Hanım'a getiren şair, “Bu kâinatta, her şeyde: gökte, Kur'an'da, / Gönülde, canda bir Allah var ki Hâlık'dır.” diyerek zihnindeki vahdet fikrini ortaya koyar. Hâmid'e göre kabirler, güneşin battığı yer gibi karanlık görünse de Allah'ın nuruyla kaplıdır. Bütün mahlukların sahibi ve yardımcısı olan Allah, Beyrut'ta kumlara defnediği

14 İnci Enginün, “Abdülhak Hâmid Tarhan”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 1, (1988), s. 209.

o garibe eşi Fatma Hanım'a da yardımcı olacaktır. Şair ilk şiirini şu mısralarla sonlandırır: "Birût'ta kumlara defnettığım garibe dahi, / Muîn, o Hâlık-ı bî-misl-i zî-halâyıkdır." (Beyrut'ta kumlara defnettığım o garibenin de yardımcısı, bütün varlıkların benzersiz yaratıcısı olan Allah'tır.).

Hâmid'in karamsar, buhranlı, mütereddit ve şüpheli yaklaşımına karşın Salâhî'nin gerek şiirlerinden gerekse diğer eserlerinden şeksiz şüphesiz bir iman ehli olduğu anlaşılır. Onun şiirinde, Hâmid'de olduğu gibi bunalım ve bilinmezlik yoktur. O, şiirinin daha ilk mısraında Hâmid'in "sanrı"lı bakış açısını eleştirir. Hâmid'in şiirine "Benim bugün sanırım, gördüğüm fenalıktır." şeklinde başlamasına mukabil Salâhî, "Zunûn içinde nazar nehc-i hakk-ı fâriktır" (Zanlar içerisindeki bakış, doğru yolun alametidir.) diyerek hak yolunu fark edenin, hakikati bulduğunu ve doğru bakış açısına sahip olduğunu ifade eder. Hâmid'in şiirindeki tereddüde karşın Salâhî'de sağlam bir inanç hâkimdir. Hâmid, şiirinin ilk bölümünde insanların âcizliğini ve çaresizliğini çeşitli ifadelerle dile getirir. İnsan aklı ve ilminin aczine dikkat çeken Hâmid, insanın ancak araştırma kabiliyeti olduğunu fakat aklının eşyanın iç yüzünü fark edecek yeterlikte olmadığını belirtir. Onun bu iddialarının aksine Salâhî, "Sürâdıkât-ı hayâle girer[se] 'akl-ı fuhûl, / Zalâm içinde doğan nûr-ı necm-i târiktır." (Üstün akıl, hayal perdelerine girerse karanlık içinde doğan, sabah yıldızının nurudur.) diyerek kendi görüşünü açıklar. Şair, insan aklının, eşyanın özünü kavrayacak mahiyette olduğunu bildiğinden aklın âcizliğini kabul etmez. Salâhî, yüksek aklın hayal gücünün de yüksek olduğunu, bu aklın hayal perdelerini aşarak hakikat nurunu bulabileceğini ifade eder. Aynı zamanda insanın fikren zirvelere yükselebilmesini tevazuuna bağlar. Alçak gönüllü insanları yıldızlara benzetir. İlim ve irfan üzerinde de duran şair, "Zemîn-i hâkta mahv-ı vücûd 'irfândır. / Kemâl-i vasfı Hudâ-yı 'alîme lâyıktır." (Yeryüzünde vücudunu mahvetmek irfandır. Bunun en üst derecede methedilmesi, ilmi ebedî ve ezeli olan Allah'a layıktır.) der. Bu ifadelerle göre arif olan kişi, bedenî arzularından vazgeçer. Bu kişiyi takdir edecek olan ise ilmi, her şeyi kuşatan Allah'tır.

Abdülhak Hâmid'in birçok şiirinde olduğu gibi yukarıdaki şiirinde de "makber" mefhumuyla ilişkilendirilebilecek ifadeler mevcuttur. "Hâmid'in sanatının ve düşüncesinin önemli unsurlarından ve yaşadığı metafiziksel endişenin somutlaştığı kavramlardan biri mezardır. Şair, eserlerinde muhtelif benzetmeler yoluyla mezarı anlatmaya çalışarak yaşadıklarını mezar imgesi ile dile getirir."¹⁵ Hâmid, mezarı bilinmezliğe açılan bir kapı gibi görür. Oysa Salâhî, "Hakîr olur mu nûfûs-ı güzîde makberde? / Tecelliyât-ı Hudâ kalb içinde şâriktır." (Seçkin nefisler, mezarda hiç hakir olur mu? İlahî tecelliler, insan kalbinde parlamaktadır.) mısralarında Allah'ın tecellisinin seçkin insanların gönlünde parladığını, vücutları toprak altında yok oluyormuş gibi görünse de hakikatin böyle olmadığını belirtir. Şair, mezar mefhumu üzerinden fikirlerini anlatmaya devam eder: "Yegâne râhat-ı ecsâm hâb-nûşındır / Sevâd-ı leyl ise ervâha bir mu'ânıktır!" (Bedenlerin yegâne rahatı, hoş giden uykudur. Gecenin karanlığı ise ruhlara bir kucak açandır.). Bu ifade, uykunun gerek insan bedeni gerekse ruhu üzerindeki rahatlatıcı

15 Ulaş Bingöl, *Deha ile Sahte Bir Put Tartışmaları Arasında Abdülhak Hâmid Tarhan*, 1. bs., Çizgi Yayınevi, Konya 2020, s. 202.

etkisini öne çıkarır. Burada uykudan kasıt ölümdür. İnsanın yegâne rahatı, tatlı uyku olan ölüm hâlidir. Abdülhak Hâmid'in bir muamma şeklinde tasvir ettiği ölüm, Salâhî'nin nezdinde saf bir güzelliştir.

Salâhî şiirinin devamında Hâmid'in gerçeği arama fikrine bir nevi cevap verir. Hâmid, ölüm karşısında neyin gerçek neyin hayal olduğunu ayırt edemez bir durumda olduğunu belirtir. Onun bu manevi buhranına karşın Salâhî, "Şu'ün-ı bûkalemûna firifte-i kec-bîn! / Hakikati aramak fikri pek muvâfıktır." (Onun gerçeği arama fikri, bukalemunun hileli ve aldatıcı işleri gibidir.) diyerek onun hakikati aramak düşüncesini, bukalemunun renk değiştirmesi gibi hileli bir nazarın göstergesi olarak yorumlar. Nitekim şair sonraki mısralarında da öncekileri destekler nitelikte ifadeler yer verir. Salâhî'nin nezdinde ölüm sonrası da bilinmez değildir. Bütün varlık âlemi, âdeta gayba ait sırları tefsir eder. Manevi inceliklere nüfuz eden, anlayışı yüksek kimseler karanlık ve bilinmez görünen meselelerin derinliklerine vakıftırlar. Ölüm ve sonrası, onlar için aydınlık bir âlemdir. Salâhî'ye göre bu hayat ebedî âleme akıp gider, insanların nefislerine meyletmesi tehlikeli bir durumdur. İnsan, manevi mücadelesinde her zaman gerekli sebatı göstermeyebilir. Gönlünde dünyevi arzuların lekesi kalabilir. Salâhî'ye göre bunlar çer çöp niteliğinde olup kalbin bahçe olma özelliğini ortadan kaldırmaz.

Salâhî'nin bazı ifadeleri, Hâmid'in bahsettiği birtakım meselelere doğrudan cevap niteliğindedir. Hâmid'in şiirinde değindiği "sabah-ı sâdık", Salâhî tarafından da dillendirilir. "Taharriyât-ı hakâyık açar dil ü cânı, / Evet o nûr-ı hakikat sabâh-ı sâdıktır." (Hakikat arayışı, gönlü ve canı açar, evet o hakikat nuru, gerçek sabahtır.) diyen Salâhî, eşyanın mahiyetini anlama çabasının insan gönlünü açacağını, ulaşılan o nurun insan için hakiki bir sabah olacağını belirtir. Hâmid'in hakikate ulaşma konusundaki sorgulama tarzı, Salâhî tarafından dolaylı olarak eleştirilir. Salâhî şiirin sonlarında Hâmid'in isyan sınırına varan karmaşık ruh hâlini tenkit eder. Hâmid'in şiirinin girişinde mevzubahis olan "fenalık" anlayışına gönderme yapan Salâhî'ye göre asıl fenalık insanın nefesine esir olmasıdır. Şair, şiirini şöyle sonlandırır: "Hukûk-ı nâsa tecâvüz Hudâ'ya 'isyândır, / Bütün o hakkı veren Hâlık-ı halâ'ıktır." (İnsanların hukukuna tecavüz, Allah'a isyandır. Bütün o hakları veren, her şeyin yaratıcısı olan Allah'tır.). Allah'ın insana eşyanın iç yüzünü anlama kabiliyeti verdiği inanan Salâhî, bu konuda Hâmid'in, beşer aklını ve ilmini yetersiz görmesini eleştirir ve bunu insanlık hukukuna yapılmış bir tecavüz olarak yorumlar.

2. İkinci Model Şiir ve Nazire

Salâhî'nin Abdülhak Hâmid'e yazdığı bir diğer nazire, Hâmid'in "Ölü" şiirinde yer alan ve "Hudâ önünde gerek bir vazife insana, / Ki bilmeden bunu ifâ eder o bigâne." (Allah huzurunda insana bir vazife gerekir ki o, bilmeden bunu yerine getirir.) matlayla başlayan bölümedir. *Aşkın Sesi* kitabının 66. sayfasında yer alan ve "Hâmid'e Nazîre" başlığını taşıyan şiirin sonuna 1 Teşrîn-i evvel 324 (14 Ekim 1908) tarihi düşülmüştür.

Hudâ önünde gerek bir vazife insana,
Ki bilmeden bunu ifâ eder o bigâne.

Ben ol vazifeyi zî-rûha münhasır görmem;
Şumûlü vardır onun hem de cism-i bi-câne.

Tuyûr nağme, şecer neşv ile; su cûşîş ile;
Hacer sebât ile, bir tarz ile garîbâne,

Yetîm girye ve makber sükût ile ebedî,
Kılar vazifesin i'lâ huzûr-ı Yazdanâ.

Neyim? Fakat bilemem, ben; niçin düşünmedeyim?
Yiyip içip de işim benzemek mi hayvana?..

Behîmenin de fakat bir düşünceyi olacak.
Ki derdi var, görünür ihtiyacı dermana.

Niçin hayatına versin zevâl fikrimizin.
Veren bugün ebediyet cihanda bir âna!..

Nedir lüzûm-ı zuhûrum bu hâk-i esfelde,
Garik olup gideceksem muhit-i nisyanâ?.

Hayır, giden ebedîdir zalâm-ı mâziye;
Evet, gelen ezelîdir fezâ-yı devrana.

Benim, fakat bu buluş kendi aklımın buluşu..
Uyar mı fikr ü hisâbım hisâb-ı Rahman'a?

Bu şekk-i muzlim-i pertev-küşün neticesidir,
Sabah görmez isem geh bu leyl-i hicrâna.

Veren sıfâtı dahi Kibriyâ'ya aklımdır;
O akl ile çıkılır mı bugün bu meydana?..

O akl ile fakat etmez isem muhakememi,
Ne söyleyim ki ben olsun cevap vicdana?

Sorar bu hikmeti yerden semâ, semâdan yer:
Cevab-ı acz gider dâim înden âna.

Bugün o akl ile derkettiğim şudur ki benim:
Bu kâinât varır secdelerle pâyâna.

Zevâl buldu veya bulmadı demek mi gerek,
Bîrut'ta kumlara defnettığım o cânane.

Hamiyetiyle tefâhür sezâdır insâna
Biraz da sor bakalım ol su'âlî vicdâna.

Lisânla va'z u nasîhat cihânda âsândır,
Güzide hûyları 'arz eyle ehl-i 'irfâna.

Dekâyık-ı sühânı sorma ehl-i taklîde,
Kelâm-ı âdemi benzetme nutk-ı hayvâna!

Fezâ'il-i edebiyeye meziyyet-i âdem,
Edîbe lâyük olan söz gerek edîbâne.

Tezeyyünât ile herkes olur mu âl-i 'abâ?
O köhne câmede mahfi vücûd-ı yek-dâne!

Türâb mâye-i cevher-nümâ-yı âdemdir
Hazîneler gömülür âh genc-i vîrâna!

Türâb kol kanat açmakta rûha her lahza,
Ne nâm vermeli bilmem o mâder-i câna!

Türâba nefret eden kimse münkir-i ezdâd,
Tulû'a karşı gurûbu gözet garîbâne.

Ne dil-firib oluyor sûret-i hudûs-ı zamân
Cihânda vech-i bekâ seyri şân-ı ferzâne.

'Amîk-i fikre dalanlar da hayret etmekte,
Neticesi çıkıyor hayretin de 'irfâna!

Zamân akar bizi de kendine kılar peyrev,
Sefineler gibi dalmakta dehr-i 'ummâna!

Hayâl ü hâba mümâsil hayât-i fâniye hep
Serâbı âb sananlar şebîh 'atşâna!

Cihân-ı lemyezelin bir memeridir dünyâ
Gelen gider ebediyet-nümâ-yı rahmâna.

Ümid ile dolu bir âbudânedir enfâs
Cihânda hâlimiz olmuş nazîr mihmâna!

Eserde zâhir olan bir mü'essir elbette
Bed'falar mı 'aceb yoksa biz mi bi-gâne?

'İbâda lâyük olan, Hakk'a ser-fürû etmek
Muhabbetin eseri inkîyâd-ı cânâne.

Hâmid, “Ölü” şiirinin ikinci bölümünün başında insanın edilgenliğini dile getirir. Allah, her insana bir vazife vermiştir ve bu vazife, farkında olmadan yerine getirilir. Devamında şair, canlı cansız tüm varlıkların bir görevi olduğunu belirtir:

Allah'ın huzurunda kuşlar, nağme söylemeli, ağaçlar neşelenmeli, su coşmalı, taş sabretmeli, yetim ağlamalı, mezar susmalı ki görevlerini yerine getirmiş olsunlar. Bu görevler onların ebedi görevleridir. Hâmid, bunları sıraladıktan sonra kendi görevinin ne olduğunu merak eder. Bunu bilmediği için kendini hayvana benzemekle suçlar. Hatta hayvanın da bir düşüncesi olduğunu söyleyerek kendini küçük görür. Hayvanın da bir derdi, bir ihtiyacı vardır. Hâmid'in dünyadaki tüm canlıların Allah'ın birliği etrafında bütünleştiğine, hepsinin dünyada olmalarının bir nedeni olduğuna inandığını söyleyebiliriz¹⁶

Şair, ilerleyen kısımlarda kendi varlığını ve hayatını sorgulama sürecine girer: “Nedir lüzûm-ı zuhûrum bu hâk-i esfelde, / Garîk olup gideceksem muhît-i niyana?” (Unutulma muhitine gark olup gideceksem, sefil olan bu toprakta mevcudiyetimin lüzumu nedir?) mısralarında dünyaya gelişinin, varoluşunun anlamsızlığını öne çıkarır. Esasında bu, doğrudan ölüm gerçeği karşısında sorulan bir sorudur. Ona göre hayat, unutulmaktan yani ölüp gitmekten ibarettir. Bu nedenle doğumlar da anlamsızdır.

Hâmid, “Benim, fakat bu buluş kendi aklımın buluşu.. / Uyar mı fikr ü hisâbım hisâb-ı Rahman'a?” (Fakat bu buluş, kendi aklımın buluşu. Benim fikir ve hesabım Allah'ın hesabına uyar mı?) diyerek kendi düşünüş şeklinin doğru olmadığına dair tereddüdünü belirtir. Yine “Veren sıfâtı dahi Kibriyâ'ya aklımdır; / O akl ile çıkılır mı bugün bu meydana?..” (Allah'ın yüceliğini vasıflandıran, aklımdır. Bugün bu meydana o akıl ile çıkılır mı?) mısralarıyla aklına güvenemediğini söyler. Aklının âcizliğinin farkında olan Hâmid, aklının verdiği cevapları kifayetsiz bulur fakat teslimiyeti de tam yaşayamadığı için tereddütlerinden büsbütün kurtulamaz. Yine de o, vicdanını rahatlatmak için cevaplar arar ve “Sorar bu hikmeti yerden semâ, semâdan yer: / Cevab-ı acz gider dâim inden âna.” (Bu hikmeti gök yerden, yer gökten sorar. Bundan şuna daima acz cevabı gider.) diyerek tatmin edici bir cevap bulamadığını dile getirir.

Şiirin sonunda içindeki imanı tekrar açığa çıkaran Hâmid, “Bugün o akl ile derkettiğim şudur ki benim: / Bu kâinat varır secdelerle pâyâna.” (O akıl ile bugün benim anladığım şudur ki bu kâinat, secdelerle nihayete erer.) mısralarıyla Allah'a döner ve ardından konuyu yine eşinin ölümüne getirir: “Zevâl buldu veya bulmadı demek mi gerek, / Birut'ta kumlara defnettığım o cânane.” (Beyrut'ta kumlara defnettığım o sevgiliye, yok oldu ya da olmadı mı demek gerek?) demesi tereddütlerinin büsbütün ortadan kalkmadığını gösterir. Yukarıda belirtildiği gibi bu şiir, eşi Fatma Hanım'ın ölümü üzerine kaleme alınmıştır.

Salâhî'nin naziresi, “Hamiyyetiyle tefâhür sezâdır insâna / Biraz da sor bakalım ol su'âli vicdâna.” (Faziletiyle övünmek, insana yaraşır. O soruyu biraz da vicdana sor bakalım.) mısralarıyla başlar. Bu şiirde şairin üslubunun sertleştiği görülür. Abdülhak Hamîd'in feryatları,

16 Refika Altıkulaç Demirdağ, *Abdülhak Hâmid'in Eserlerinde Milli ve Felsefî Unsurlar*, s. 196-197.

isyanları, beşeri hakir görmesi, hayatı anlamsız bulması, Allah'ı ve ölümü sorgulaması vb. tavırlarına karşın Salâhî, hadiseleri mütedeyyin bir bakışla yorumlar. Ona göre insana layık olan, faziletleriyle iftihar etmesidir. Meseleleri yorumlarken kişinin kendi vicdanını dinlemesi gerekir. Lisanla nasihat vermek kolaydır, ancak esas olan güzel huyları arz eylemektir.

Hâmid, insanın dünyadaki gerçek vazifesini pek idrak edememiş ve arayış içerisine girmiştir. Salâhî, Hâmid'in, "Neyim? Fakat bilemem, ben; niçin düşünmedeyim? / Yiyip içip de işim benzemek mi hayvana?.." mısralarını insanın gerçek değerini takdir edemeyişi dolayısıyla tenkit eder. "Dekâyık-ı sühanı sorma ehl-i taklîde, / Kelâm-ı âdemi benzetme nutk-ı hayvâna!" (Sözün inceliklerini, taklit ehline sorma. İnsan kelimini, hayvan konuşmasına benzetme.) diyerek sözün inceliklerinin, taklitçilere sorulamayacağı gibi insan keliminin da hayvan konuşmasına benzetilemeyeceğini ifade eder. Şair, "Fezâ'il-i edebîyye meziyyet-i âdem, / Edîbe lâyıık olan söz gerek edîbâne." (Edebî faziletler, insanın meziyetidir. Edibe layık olan sözün, edibane olması gerekir.) mısralarında bir edibin nasıl bir üsluba sahip olması gerektiğini belirtir.

Salâhî'nin birçok mısraı Hâmid'e bir cevap niteliğindedir. Hâmid'in "Nedir lüzûm-ı zuhûrum bu hâk-i esfelde, / Garîk olup gideceksem muhît-i niyana?." (Unutulma muhitine gark olup gideceksem, sefil olan bu toprakta mevcudiyetimin lüzumu nedir?) mısralarındaki isyana varan söylemlerine ve toprağı aşığılmasına Salâhî karşı çıkar ve Hâmid'in isyan ettiği ölümün hikmetlerini anlatır. O da Hâmid'in hakir gördüğü "toprak" mefhumu üzerine düşüncelerini izah eder ve "Türâb mâye-i cevher-nümâ-yı âdemdir / Hazîneler gömülür âh genc-i vîrâna!" (Toprak, insanın cevherini gösteren bir mayadır. Ah o viran hazineye defineler gömülür.) sözleriyle insanı, mayası toprak olan bir cevher gibi görür. Burada insanın topraktan yaratıldığına atıf vardır. Harap gibi görünen toprak aslında hazinelerle doludur. Dolayısıyla topraktan yaratılan insanda da manevi cevherler mevcuttur. "Türâb kol kanat açmakta rûha her lahza, / Ne nâm vermeli bilmem o mâder-i câna!" (Toprak her an ruha kol kanat açmakta, o canların anasına bilmem ne ad vermeli.) mısralarında ise insanın dönüş yapacağı toprağın anne kucağı mahiyetinde olduğunu belirtir. Toprak, tıpkı bir anne gibi ruhlara kucak açmakta ve herkesi kabul etmektedir. Bu da şairin toprak algısının Hâmid'den ne denli farklı olduğunu gösterir.

Salâhî, şiirin son bölümlerinde Hâmid'in anlam veremediği yaşamın ulviyetini anlatır: "Cihân-ı lemyezelin bir memeridir dünyâ / Gelen gider ebediyyet-nümâ-yı rahmâna." (Dünya, sonsuz âlemin bir geçit yeridir. Gelen, Rahman'ın ebedî diyarına gider.). Dünya, sonsuz cihana yani ahiret âlemine giden yolda sadece bir geçittir. Neticede tüm insanlar ebediyet âlemine gider. Şair, devamında insanın dünyada bir misafir olduğunu belirtir ve şiirini şu şekilde sonlandırır: "Eserde zâhir olan bir mü'essir elbette / Bed'âlar mı 'aceb yoksa biz mi bi-gâne?" (Eserde görünen, elbette bir yaratıcıdır. Güzellikler mi acayip yoksa biz mi yabancıyız.), "İbâda lâyıık olan, Hakk'a ser-fürû etmek / Muhabbetin eseri inkıyâd-ı cânâne." (Kullara layık olan, Allah'a itaat etmektir. Muhabbetin alameti, sevgiliye bağlılıktır). Bu mısralarda bütün eşyanın, hakiki müessir olan Allah'ın varlığına işaret ettiğini belirten şair, eşi benzeri olmayan, hayret verici bu güzellikler

karşısında insanın ilgisiz olmasına şaşırır. Burada asıl eleştirilen, Hâmid'in varlığa ve yaratıcıya dair buhranıdır. Ona göre kullara yaraşan, Allah'ın emirlerine riayet etmektir.

3. Üçüncü Model Şiir ve Nazire

Abdülhak Hâmid'in şiirinin, “Evet, hakikat-i eşya türâb şeklinde!.. / Bunun edillesi var, bî-hisâb şeklinde.” matlalı bölümü, *Ölü* isimli kitabının beşinci manzumesidir. Salâhî, kitabının 35. sayfasında “Hâmid'e Nazîre” başlığıyla bu bölümü tanzir eder. Nazirenin sonuna, diğer ikisinden farklı olarak herhangi bir tarih düştülmemiştir.

Evet, hakikat-i eşya türâb şeklinde!..
Bunun edillesi var, bî-hisâb şeklinde.

Kalan bugün bize ancak ümid-i gufrandır;
Onu çeker, durur âdem azâb şeklinde.

Aceb türâba neden nefret eylesin ki beşer,
Gözükmeyen bir o var, ıstırâb şeklinde?

Ne şüphe, evvel ü âhir Vücut-ı Mutlaktır,
Okursa âlemi insan kitap şeklinde!..

Fakat niçin kalayım nâlelerle böyle garîb,
Bu bağzarda ben bir gurâb şeklinde?..

Benim hele neden olsun şeametim meşhûd,
Görürse dîde günahı sevâb şeklinde?.

Eğer gubâr ise encâm-ı hasretim, Yarab,
Nedir bu şey ki düşer gözden, âb şeklinde?.

Eğer denirse: Hiç olmazsa bir tesellidir;
Bu bahrde yaşarım ben habâb şeklinde,

Ki ol habâb yine bahr içindedir mevcûd,
Muayyen olsa da çok inkılâb şeklinde.

Bu menheli neye medhal şümar eder insan,
Zemîne doğru açılmış o bâb şeklinde?..

Hayat nâmı verilmiş, nedir bu zıll-ı sükût?..
Ölüm deriz, o hakikat ne, hâb şeklinde?

Süküttur çıkacak secdeden, salâlardan.
Gönül tanîn ede dursun rebâb şeklinde..

Görünmüyor bize şems-i hakikatın nuru,
Fakat sehâbı ıyandır, nikâb şeklinde.

Gezer hayâl-i muhabbet sehâb şeklinde,
'Ayân olur bana yârim nikâb şeklinde.

Kazâya bağlı başım yoksa hâk-dân aramam,
Zemîn-i hayrete düştüm şihâb şeklinde!

Kevâkib-i emelim sanki kâsrâtü't-tarf,
Gülümsüyor gibi ağlar habâb şeklinde!

Kitâbe-zâr-ı mekâbir kitâb-ı hilkat hep,
Sükût-ı dembedemi bir cevâb şeklinde.

Kapılmışız gideriz bir hayâl-i hiççîye,
Hayâl ü nakş-ı cihân 'ayn-ı hâb şeklinde.

Hasûda şevk u sa'âdet mesâ'ib-i mukbil,
Dem-i şeameti bekler gurâb şeklinde!

Sütûn-ı münhedimin 'ayındır vücûd-ı beşer,
Kıyâm edip duruyor kâm-yâb şeklinde!

O inhidâm ile kâ'im 'avâlim-i icâd,
Harâbeler ise kalb-i rebâb şeklinde!

Definelerle mücehhez bütün şu sadr-ı zemîn,
Ma'âd u mebd'e'-i eşyâ türâb şeklinde.

Sürükleyip duruyor 'âlemi ümid-i medîd,
Ümid sanki hayât-ı şebâb şeklinde.

Dehen-güşâ-yı tefekkür o rahneler yer yer,
O hufreler ise bâbu'l-me'âb şeklinde!

Hakikatın yüzü gülmez, hayâl ise handân,
Harâbelerdeki taşlar kıbâb şeklinde.

Fenâ-yı 'âleme karşı güler durur güller,
Sehâbeler nazarımda serâb şeklinde!

Serimde hep şu sualin tekerrürün duyarım,
Bu güftü ü gülara karşı, cevap şeklinde:
Habir olur mu aceb hâl-i girye-bahşımdan,
Gözümde nûru kalan dürr-i nâb şeklinde?..
Birut'ta kumlara defnettiğim o taze vücud,
Alır mı gözyaşımı âb u tâb şeklinde?.

Husûl-i maksadı ta'cil eden memât oluyor,
Niçin ölüm bize gelsin 'azab şeklinde?
Fuhûlü 'acze düşürmekte şive-i icâz,
Harîm-i dildeki âyet-i hicâb şeklinde!
Harâb olursa da cismim gönül harâb olmaz
Kalır mı Ka'be-i vahdet harâb şeklinde?.

Bu manzumede de hayat ve ölüm üzerine derin düşüncelere dalan Hâmid'i buna sevk eden, daha önce belirtildiği gibi eşi Fatma Hanım'ın Beyrut'ta vefatıdır. Şair-i Azam, bir yandan ölüm gerçeğini kabullenmiş gibi dururken diğer yandan bu hakikati sorgulamaya devam eder. Tanpınar'ın tespitlerine göre şairde, *Makber*'de olduğu gibi ölüm realitesi ile Allah fikri uyuzmaz. Hâmid, aklın Allah'ın hakikat ve mahiyetini idrakteki biçareliğinden şikâyet eder. Akıl ve hatta gönül, ölümün varlıklar için bir hakikat olduğunu kabul etmelidir.¹⁷

Abdülhak Hâmid yukarıdaki bölümün ilk mısralarında, yaratılmış her şeyin aslının toprak olduğunu, yani her şeyin topraktan yaratılıp sonra tekrar toprağa döndüğünü belirtir. Bu, delillerle sabit olan bir gerçektir. Şair, bu hakikat karşısında endişelerini, düşüncelerini, hüznünü hatta isyanını dile getirmeye devam eder. Şair-i Azam'a göre ölüm karşısında insanlara düşen sadece merhamet ümididir ve insanlar bunu azap şeklinde çeker durur. Sonrasında şair, hayatın çektiği ıstıraba değinir ve bu defa toprağı dolaylı olarak över: "Aceb türâba neden nefret eyesin ki beşer, / Gözükmeyen bir o var, ıstırâb şeklinde?" (Tuhaf, insan topraktan neden nefret etsin ki... İstirap şeklinde görünmeyen sadece o var.). Bu mısralarda toprak, "hayatta ıstirap şeklinde görünmeyen" tek yer gibidir, dolayısıyla topraktan nefret edilmemelidir. Çünkü toprak yani mezar, şairin dünyada erişemediği huzura kavuşabileceği bir yer olabilir.

Teslimiyet ve isyan arasındaki tereddütle dikkat çeken Hâmid, birçok şiirinde olduğu gibi bocalamalarının ardından Allah'ın hükmüne rıza gösterir. Şair, bu şiirinde de "Ne şüphesiz, evvel ü âhir Vücut-ı Mutlaktır, / Okursa âlemi insan kitap şeklinde!..." mısralarıyla imanını ifade eder. İnsan, âlemi bir kitap şeklinde okuduğu takdirde, şüphesiz evvel ve ahir olanın Allah olduğunu görecektir. Bu kanaatten sonra şair, sözü yine kendi çaresizliğine getirir ve "Fakat niçin kalayım nâlelerle böyle garîb, / Bu bâğzârda ben bir gurâb şeklinde?.." (Fakat ben bu bahçede, bir karga gibi inleyerek niçin garip kalayım?) diyerek eşinin vefatından sonraki yalnızlığından ve ıstırabından dert yanar.

Abdülhak Hâmid, şiirin ilerleyen bölümlerinde mezar metaforundan yola çıkarak sorgulamalarına devam eder. "Bu menheli neye medhal şümar eder insan, / Zemîne doğru açılmış o bâb şeklinde?.." (Zemine doğru açılmış kapı şeklindeki bu kuyuyu, insan neye giriş olarak addeder?) mısralarında mezar bir kuyuya benzetilir, bu kuyu zemine açılmış bir kapı şeklindedir ama insan bunun nereye geçiş olduğunu bilememektedir. Hemen akabinde Hâmid, hayatı bir

17 Ahmet Hamdi Tanpınar, *XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, 7. bs., Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2010, s. 490-491.

gölgeye, ölümü ise bir uyku hâline benzeter ve secdelerden, salalardan çıkacak neticenin sadece sükût olduğunu belirtir, yani her şeyin sonu ölümdür.

“Görünmüyor bize şems-i hakîkatin nuru, / Fakat sehâbı iyandır, nikâb şeklinde.” (Hakikat güneşinin nuru bize görünmüyor fakat bulutu, örtü şeklinde görünür.) mısralarında tekrar Allah'a yönelen Abdülhak Hâmid, şiirin sonunda önceki şiirlerinde olduğu gibi Fatma Hanım'ın ahvalini merak eder ve zihnindeki sorulara cevap arar.

Hâmid'in “Ölü” şiirinde yer alan yukarıdaki bölüm, Salâhî tarafından “Gezer hayâl-i muhabbet sehâb şeklinde, / ‘Ayân olur bana yârim nikâb şeklinde.” (Muhabbetin hayali, bulut şeklinde gezer, sevgilim bana perdeli bir şekilde görünür.) matlâlı şiirle tanzir edilir. Nazirenin daha ilk mısraları, iki şiir ve şair arasındaki tefekkür farkını ortaya çıkarır. Bu ifadeler, Hâmid'in yaşadığı belirsizliğe bir cevap niteliğindedir. Hâmid'in genel endişesini ve tereddüdünü özetleyen yukarıdaki mısralar, benzer kelimelerle Salâhî tarafından nazirenin hemen girişinde cevaplanmıştır. Hâmid, hadiselerde Allah'ın tasarrufunu tam olarak göremezken Salâhî, hakiki müessirin Allah olduğunun farkındadır. Her iki şair de bulut temsilinden faydalanmıştır. Hâmid, bulutu hakikati perdeleyen bir engel gibi görürken Salâhî ise bulutun asli bir vücudunun olmadığını düşünür. Salâhî'ye göre hakikati görmek isteyen kişi için sebepler bir perdeden ibarettir. Tıpkı bulut gibi bu perdeler de hakikati örtemez. Sebeplerin arkasında, gerçek kudret sahibi olan Allah vardır.

Hâmid'in şiirinde görünen ölüm karşısındaki anlamsızlık ve çaresizlik, Salâhî'de yoktur. O, daha çok bir tefekkür ve teslimiyet içerisindedir. Ona göre kabristandaki kitabeler, yaratılışı anlatan kitap gibidir, bunların suskunlukları hayatın manasını anlamak isteyen insana bir cevaptır. Hâmid'in “zemine doğru açılmış kapı” şeklinde yorumladığı kabirler, Salâhî'ye göre ahiret âlemine geçişi simgeler: “Dehen-güşâ-yı tefekkür o rahneler yer yer, / O hufreler ise bâbu'l-me'âb şeklinde!” (Yer yer olan o çatlaklar, tefekkürün konuşmasıdır. O çukurlar ise geri dönülecek yerin kapısıdır).

Abdülhak Hâmid, “Kalan bugün bize ancak ümîd-i gufrandır; / Onu çeker, durur âdem azâb şeklinde.” mısralarıyla insanın merhamet ümidiyle azap çektiğini belirtir. Oysa Salâhî, “Husûl-i maksadı ta'cîl eden memât oluyor, / Niçin ölüm bize gelsin ‘azâb şeklinde?” (Maksadı hasıl olan ölüyor, ölüm bize niçin azap şeklinde gelsin?) diyerek ondan ayrılır. Şair, ölümü insanı asıl gayesine ulaştıran bir vesile olarak görür. Dünyadaki vazifesini tamamlayan her insan ölüm vasıtasıyla ebedî âleme geçiş yapar. Dolayısıyla ölüm karşısında azap duymak anlamsızdır.

Gerek Hâmid'in gerekse Salâhî'nin birçok şiirinde kullandığı temsillerden biri olan toprak, bu model şiir ve nazirede de yer alır. Eşyanın hakikatinin toprak olduğunu bilen Hâmid'de bu mefhum daha çok insanın ölüm neticesinde toprağa karışması şeklinde kendini gösterir. Şair-i Azam, bu manzumesinde de yukarıda bahsedildiği gibi genel temayülüne ilave olarak toprağı, hayatın sıkıntılarına karşı bir sığınak olarak görmüştür. Salâhî ise önceki şiirindeki mısralara paralel bir tutum içerisindedir: “Defînelerle mücehhez bütün şu sadr-ı zemîn, / Ma'âd u mebd'e-i eşyâ türâb şeklinde.” (Şu zeminin kalbi bütünüyle defînelerle donatılmıştır, eşyanın başlangıcı

ve sonu topraktır.). Bu mısralarda şair, öncelikle zeminin yani toprağın definelerle donatılmış olduğunu belirtir. İlk yaratılışı topraktan olan insan, ölümle tekrar toprağa dönecektir. Tıpkı toprak gibi insan da içerisinde manevi birçok hazineyi barındırır ve ölüm neticesinde o da toprağa gömülür.

Salâhî, Hâmid'in yer yer bir yokluk olarak yorumladığı ölüm gerçeğini sadece bedenın çürümesi olarak görür. Beden çürüse de gönül harap olmaz. Şiirin son mısralarında "Harâb olursa da cismim gönül harâb olmaz / Kalır mı Ka'be-i vahdet harâb şeklinde?" (Bedenim harap olsa da gönül harap olmaz, vahdet Kabe'si hiç harap kalır mı?) denilerek gönül ve Kâbe ilişkisine dikkat çekilir. Bir kutsi hadisle gönlün mahiyeti Müslümanlara bildirilir. Allah yere göğe sığmamış fakat mümin kulunun gönlüne sığmıştır. Dolayısıyla gönül, "Allah'ın evi, yere ve göğe sığmayan Allah'ın içine sığıdığı yer, tecelli aynası, ilahî isim ve sıfatların en mükemmel şekilde tecelli ettiği yer"¹⁸ olarak tasavvufi birçok manayı haizdir. Salâhî de insan gönlünü Kâbe'ye benzetmiş ve Kâbe'nin harap olmayacağı gibi insan gönlünün de asla harap bir şekilde kalmayacağını belirtmiştir.

Sonuç

Abdülhak Hâmid Tarhan'ın "Ölü" şiirinin üç bölümünün ve Ali Salâhaddîn Yiğitoğlu'nun bunlara yazdığı nazirelerin mukayese edildiği bu çalışmada, nazirelerdeki muhteva, vezin, kafiye ve rediflerin model şiirlerle uyumlu olduğu görülür. Asırlardır süregelen nazire geleneğini devam ettiren Salâhî'nin klasik şiir geleneğindeki gibi zemin şiiri geçme, üstat şairlere benzeme ya da dostluk gösterme gibi bir kaygısı yoktur. Onun temel endişesi, model şiirlerdeki tasvip etmediği fikirlere dinî çerçeveden bir cevap vermektir. Ölüm, yaşam, ruh, Tanrı, insan, ahiret gibi konuların hâkim olduğu şiirlerde Hâmid'in sancılı, sanrılı ve buhranlı yaklaşımına karşın Salâhî, sakin ve mütedeyyin bir edayla meseleleri değerlendirir.

İki şair arasındaki temel algı farklarından biri, insanın bu dünyadaki değeri ve vazifesidir. Ölüm gerçeğinin farkında olan Hâmid, malum sonun varlığına istinaden insanın bu dünyadaki yaşamını değersiz, anlamsız görür ve arayış içerisine girer. Oysa Salâhî, "eşref-i mahlûkat" (yaratılmışların en şerefli) olan insanın gerçek vazifesi ve değerinin farkındadır. Her ne kadar şiirlerinin sonunda Allah'ın varlığına ve birliğine iman etse de Hâmid'in bu konudaki tereddüdü bazı mısralarda kendini gösterir. Salâhî'de ise böyle bir durum söz konusu değildir, onun her mısraına iman ve tefekkür hâkimdir.

Ölüm ve yaşam karşısında insan aklının ve ilminin kifayetsizliğine vurgu yapan Hâmid'in aksine Salâhî, derinlik ve incelik gerektiren bu manevi meseleleri insanın anlayabilecek kabiliyette olduğunu düşünür. Ona göre hakikate ulaşmak akıldan ziyade gönül gözüyle, manevi inceliklere nüfuzla, meselelerin derinliklerini vukufu mümkün olabilir. Allah, insana bu kabiliyeti vermiştir, dolayısıyla beşerin ilminin ve aklının bu bağlamda değerlendirilmesi gerekir. Bunları haiz kişi de ölümü doğru anlayacaktır.

18 Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, Kabcacı Yayınları, İstanbul 2005, s. 205.

Hâmid, ölüm teminin yoğun bir şekilde hissedildiği bu üç şiirinde makber, mezar, kabir mefhumlarından yola çıkarak bunları belirsizliğe açılan bir kapı olarak yorumlar. Salâhî ise insanın hakiki menzile kabir kapısından geçerek ulaşacağını düşünür. Dolayısıyla ölüm bir geçiştir ve endişe duymaya gerek yoktur. Söz konusu “kapılar” bilinmezliğe değil, ebedî âleme birer geçittir. Yine Hâmid'in yer yer değersizleştirdiği *türâb* yani “toprak” kavramı, Salâhî tarafından kutsanır. Topraktan gelen insan toprağa dönecektir. İnsan, toprağa karışmakla harap olmayacaktır çünkü o, Kâbe kadar kıymetlidir.

KAYNAKÇA

- Ali Salâhaddîn, *Aşkın Sesi*, Sühûlet Matba'ası, İstanbul 1925.
- Ali Salâhaddîn, *Aşkın Sesi (İnceleme-Metin)*, haz. Ayşe Sağlam ve Mustafa Yiğitoğlu, Dün Bugün Yarın Yayınları, İstanbul 2020.
- Altıkulaç Demirdağ, Refika, *Abdülhak Hâmid'in Eserlerinde Millî ve Felsefî Unsurlar*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2010.
- Bingöl, Ulaş, *Deha ile Sahte Bir Put Tartışmaları Arasında Abdülhak Hâmid Tarhan*, Çizgi Yayınevi, Konya 2020.
- Enginün, İnci, "Abdülhak Hâmid Tarhan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 1, (1988), s. 207-210.
- _____, "Abdülhak Hâmid Tarhan", *Tanzimat Edebiyatı*, Koordinatör İsmail Parlatur, 1. bs., Akçağ Yayınları, Ankara 2006, s. 411-455.
- Kalpaklı, Mehmet, "Osmanlı Şiir Akademisi: Nazire", *Türk Edebiyatı Tarihi II*, ed. Talat Sait Halman, 2. bs., Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, İstanbul 2007, s. 133-137.
- Kaplan, Mehmet, *Şiir Tahlilleri I*, 24. bs., Dergâh Yayınları, İstanbul 2008.
- Köksal, M. Fatih, "Nazîre", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 32, (2006), s. 456-458.
- Tanpınar, A. Hamdi, *XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, 7. bs., Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2010.
- Tansel, F. Abdullah, "XX. Asır Türk Edebiyatı'nın Unutulmaması Gerekli Şairlerinden Ali Salâhaddin Yiğitoğlu (1877-1939)", *İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi*, 3, (1977), s. 265-282.
- Tarhan, Abdülhak Hamid, *Bütün Şiirleri*, haz. İnci Enginün, 1. bs., Dergâh Yayınları, İstanbul 2013.
- Uludağ, Süleyman, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, Kabcacı Yayınları, İstanbul 2005.
- Yavuz, Kemal, "Türk Şiirinde Nazire", *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 10, (2013), s. 359-424.

TRABLUSGARP SAVAŞI'NDA PROPAGANDA EDEBİYATI: RECEP VAHYİ'NİN *MANZUM TÜRKİYE-İTALYA HARBİ* (İNCELEME-METİN)

PROPAGANDA LITERATURE IN THE ITALO-TURKISH WAR: RECEP VAHYİ'S
MANZUM TÜRKİYE-İTALYA HARBİ [THE ITALO-TURKISH WAR IN VERSE]
(EXAMINATION-TEXT)

Hasan ULUCUTSOY^{*}

Öz

Trablusgarp Savaşı, Osmanlı Devleti'nin Afrika'daki uzak bir vilayeti olan Trablusgarp'ta 1911-1912 yılları arasında yaşanır. Savaşın uzak bir coğrafyada gelişmesi karşısında Osmanlı toplumu savaşa ilgisini yavaş yavaş kaybetmeye başlar. Bu atmosferde savaş propagandası devreye girer. Trablusgarp Savaşı dönemi Osmanlı propagandasının kullandığı araçlardan biri de edebiyattır. Bu dönemde subay olarak görev yapan şair Recep Vahyi'nin *Manzum Türkiye-İtalya Harbi* adlı şiir kitapçığı Trablusgarp Savaşı sürerken yayınlanır. Osmanlı cephe gerisinin savaşa ilgisini artırmayı ve topluma öz güven aşılama amaçlayan eser, bir propaganda edebiyatı ürünüdür. Salt propaganda amacıyla üretilmiş olan eser, Trablusgarp Savaşı döneminde Osmanlılar tarafından yapılmaya çalışılan propaganda çalışmalarının öne çıkan temalarını yansıtmaktadır. Eserde propaganda ve karşı propaganda teknikleri ve izlekleri kullanılmaktadır. Popüler bir dil ve üslubun benimsenmesi ise Osmanlı toplumunun farklı katmanlarına seslenme amacını yansıtmaktadır. Hedef kitlesi Türkçe konuşan sıradan halk olan şairin, buna uygun olarak sade ve akıcı bir Türkçeyi tercih ettiği gözlenmektedir. Şairin ironik üslubu, mizahi tonu ve yer yer amiyane ifadelere eklenen küfür ve argo yüklü söylemi eseri ilgi çekici kılan etkenlerdendir. Nitekim popüler bir retorik üzerine inşa edilen *Manzum Türkiye-İtalya Harbi*, Trablusgarp Savaşı dönemi Osmanlı savaş propagandasının mikro düzeyde bir temsili görünümündedir.

Anahtar Kelimeler: Trablusgarp Savaşı, Osmanlı Devleti, İtalya, savaş propagandası, savaş edebiyatı

Abstract

The Italo-Turkish War took place between 1911 and 1912 in Tripoli, a remote province of the Ottoman Empire in North Africa. In the face of the war at a distant geography, the Ottoman society gradually began to lose interest in war. In this atmosphere, war propaganda comes into play. A tool of the Ottoman propaganda used during the Italo-Turkish War was literature. During this period, officer and poet Recep Vahyi published his booklet called *Manzum Türkiye-İtalya Harbi* [The Italo-Turkish War in Verse]. The work aimed at increasing the interest of the Ottoman home front to the war and instilling confidence in society as a product of propaganda literature. The work purely reflects Ottoman propaganda produced for

* Öğr. Gör. Dr., İstanbul Teknik Üniversitesi Rektörlüğü Türk Dili Bölüm Başkanlığı, İstanbul / Türkiye, ulucutsoy@itu.edu.tr, ORCID: 0000-0001-5332-9166

the Italo-Turkish War. Propagation and counter-propaganda techniques and themes are used in the work. The adoption of a popular language and style reflects the aim of addressing different layers of Ottoman society. It is observed that the poet prefers a simple and fluent Turkish in order to reach Ottoman general public who speaks Turkish. The ironic style of the poet, his humor tone, swearing and slang discourse added to vulgar expressions are among the factors that make the work remarkable. As a matter of fact, the work, built on a popular rhetoric, appears to be a micro-level representation of the Ottoman war propaganda during the Italo-Turkish War period.

Keywords: Italo-Turkish War, Ottoman State, Italy, war propaganda, war literature

Giriş

Propaganda, önceden planlanmış bir tepki alabilmek için insan algısını biçimlendirmek ve davranışlarını yönlendirmek amacıyla bir propagandacı tarafından yürütülen sistematik bir girişimdir.¹ Propaganda, savaş dönemlerinde askerî cephenin bile önüne geçebilir.² İyi organize olmuş propagandanın toplumun/kamuoyunun savaşa bakışını seferberliği destekler doğrultuda değiştirme kapasitesi vardır.³

Savaş dönemlerinde yürütülen propaganda çalışmaları, toplumların, seferberlik ortamında açık ve alıcı bir hâl alan sosyal psikolojilerinden yararlanarak amacına ulaşmaya çalışır. Bu yönüyle savaş dönemlerinde edebiyatın da propaganda amacıyla kullanıldığı bir gerçektir. Bu tür eserler savaş edebiyatının salt propaganda amacıyla üretilmiş ürünleridir. Özellikle Geç Dönem Osmanlı savaşlarına (1828-1918) göz atıldığında savaş dönemlerinde üretilen edebiyatın propaganda amacıyla kullanıldığı çok sayıda örneğe rastlanmaktadır.⁴

Erkân-ı Harp Miralay (Kurmaya Albay) ve şair Recep Vahyî'nin⁵ (1867-1922) Trablusgarp Savaşı döneminde kaleme aldığı *Manzum Türkiye-İtalya Harbi* adlı eseri, tümüyle propaganda amacıyla üretilmiş bir savaş edebiyatı ürünüdür. Bugüne kadar Latin alfabesine aktarılmayan ve savaş propagandası bağlamında değerlendirilmeyen eserin incelenmesi ve çeviri yazı metninin verilmesi, Trablusgarp Savaşı dönemi Osmanlı kamuoyunun savaşa bakışının anlaşılmasına yardımcı olacaktır. Böylece Osmanlı Devleti'nin "Afrika-yı Osmanî"deki son kara parçası olan Trablusgarp'ın (Trablusgarp, Bingazi ve Fizan) İtalyan işgaline uğraması karşısında kaleme alınan *Manzum Türkiye-İtalya Harbi*'nin propaganda izlekleri saptanarak edebiyatın propaganda

1 Garth S. Jowett – Victoria O'Donnel, *Propaganda and Persuasion*, Fifth Edition, Sage Publications, Washington 2012, s. 6-17.

2 Quincy Wright, *A Study of War*, The University of Chicago Press, Chicago 1983, s. 263.

3 Sinisa Malesevic, *The Sociology of War and Violence*, Cambridge University Press, Cambridge 2010, s. 202.

4 Bu konuda bk. Halûk Harun Duman, *Balkanlara Veda*, Marmara Belediyeler Birliği Kültür Yayınları, İstanbul 2017; Erol Köroğlu, *Türk Edebiyatı ve Birinci Dünya Savaşı 1914-1918*, İletişim Yayınları, 2. baskı, İstanbul 2010; Hasan Ulucutsoy, *Cihattan İttihatçı Propagandaya: Osmanlı Savaşlarında Propaganda ve Edebiyat (1828-1912)*, Libra Kitap, İstanbul 2020.

5 Recep Vahyî'nin Teselya Savaşı (1897), Trablusgarp Savaşı (1911-1912) ve Birinci Dünya Savaşı (1914-1918) dönemlerinde kaleme aldığı savaş edebiyatı ürünleri hakkında bk. Cafer Gariper, "Savaş Edebiyatı ve Recep Vahyî'nin Kalem Ürünleri", *Türk Harp Edebiyatı Konulu I. Uluslararası Türkiyat Sempozyumu*, Berikan Yayınevi, Ankara 2014, s. 409-416.

amacıyla kullanımı örneklendirilecek ve Trablusgarp Savaşı özelinde geliştirilen Osmanlı propaganda söylemi açığa kavuşturulacaktır.

İnceleme

Manzum-Türkiye İtalya Harbi başlıklı 40 sayfalık şiir kitapçığı, Rumi 1328 (Mart 1912-Mart 1913) tarihini taşımaktadır.⁶ Eserin içeriğinden hareketle kitapçığın, 1912 yılının ilk üç aylık dilimi içerisinde, Rodos ve On İki Ada'nın 4 Mayıs 1912'de İtalyanlarca işgalinin hemen arifesinde kaleme alındığı anlaşılmaktadır.⁷ *Manzum Türkiye-İtalya Harbi*'nin kapağında "birinci kısım" ve sonunda "kısım-1 evvelin sonu" yazsa da ikinci cildin savaş koşullarında yayınlanamadığı anlaşılmaktadır.

Recep Vahyi'nin *Manzum Türkiye-İtalya Harbi*, Trablusgarp Savaşı dönemi Osmanlı propagandasının başlıca izleklerini bünyesinde toplayan bir eserdir. Eserin temel işlevi Osmanlı cephe gerisine öz güven aşılamaktır. Popüler bir dil ve üslubun benimsendiği eserdeki söylemin halktan devlet kademelerine dek Osmanlı toplumunun farklı katmanlarına yönelik olması ve Osmanlı Devleti'nin farklı etnik topluluklarının kuşatıcı bir yaklaşımla anılması da propagandanın geniş kitleleri hedeflediğini göstermektedir.⁸

Popüler bir retorik üzerine inşa edilen *Manzum Türkiye-İtalya Harbi*, dönemin Osmanlı savaş propagandasının mikro düzeyde bir temsili görünümündedir. Eserde Trablusgarp Savaşı için İttihatçı Said Paşa hükümetinin, İttihad ve Terakki Cemiyeti'ne yakın örgütlerin ve İttihatçı eğilimli aydınların benimsediği propaganda tezlerine koşut olarak kamuoyunun, savaş amaçları doğrultusunda iknası adına çaba sarf edilmektedir. Recep Vahyi'nin geliştirdiği propaganda söyleminin çıkış noktasını ise maddi üstünlüğe sahip İtalyanların manevi üstünlüğe sahip Osmanlılar karşısında yenileceği görüşü oluşturmaktadır.⁹ Nitekim dönemin basınına göz atıldığında benzeri bir söyleme rastlanması da *Manzum Türkiye-İtalya Harbi*'nin dönemin savaş propagandası izleklerine eklenildiğini göstermektedir:

Hiç şübhe yoktur ki cenâb-ı vâcibü'l-vücûdun nusreti ve hazret-i Peygamber'in imdâdı bizim ile beraber oldukça, biz kayıklar ve zenbuklar ile İtalya zırhlılarına hücum ederiz. Nasıl ki ettiler ve edeceklerdir. Zırhlı nedir, on bin adam hücum eder de her zırhlıya beşer adam atlayabilirse kâfidir. Evet ashâb-ı fûnûn bu sözlere kakhahalar ile

6 Recep Vahyi, *Manzum Türkiye-İtalya Harbi*, [y.y.] 1328 [1912].

7 Eserin yazılış tarihinin On İki Ada'nın işgalinin hemen öncesine tekabül ettiği şu beyitlerden anlaşılmaktadır: "Şimdi de zannederim saldıracaksın Sisam'a Sözümü dinle şu pis kanına kendin susama Eyleme meyl-i Midilli ve temennî-yi Rodos Arkadan çünkü basar 'ayn-ı 'Arab bâd-ı lodos" (Age., s. 31).

8 Hasan Ulucutsoy, *Cihattan İttihatçı Propagandaya: Osmanlı Savaşlarında Propaganda ve Edebiyat (1828-1912)*, s. 463-464.

9 "Zâhiri kuvvetine öyle güvendin ki a dûtun Ma'nevî kuvveti inkâra cesâret buldun" (Recep Vahyi, *Manzum Türkiye-İtalya Harbi*, s. 14).

güleceklerdir, lâkin şunu da unutmayalım ki bu suretle hücum edecekler ashâb-ı fünûn değildir, top ağzına tüfenk ile yürüyerek İtalyanları firârâ kadar mecbur eden kuvvet fen kuvveti değildir.¹⁰

Recep Vahyî'nin yararlandığı propaganda dayanakları arasında İtalya'nın Trablusgarp'ı yutmak için uluslararası diplomatik arenada kendisine meşruiyet zemini yaratmak düşüncesiyle ürettiği *mission civilisatrice* (medenileştirme misyonu) tezi öne çıkmaktadır.¹¹ Eser bu bakımdan bir tür karşı propaganda metni vasfı kazanmaktadır. Şairin karşı propaganda tezleri tümüyle İtalyan medenileştirme misyonuna yanıt vermek niyeti taşıdığından “barbar, medenî, bedevî” gibi kelimeler eserde sıklıkla geçmektedir.¹² Özellikle İtalya'nın geri kalmış Sicilya gibi güney bölgelerinden hareketle asıl medeniyetsiz olanın İtalya olduğu savının ileri sürülmesi ise kitapçığın karşı propaganda söyleminin en dikkat çekici yönüdür.¹³

Şair, Türk-Arap-Berberi-Zenc ittifakından sık sık söz açarken savaştan Osmanlıların galip çıkacağına duyduğu güveni vurgular.¹⁴ Trablusgarp'ta yaşanan mücadelenin Osmanlıların istekleri doğrultusunda sona ereceğine duyulan öz güven, kitapçığın tümüne sinmiştir.¹⁵ Bu durum propagandanın topluma öz güven aşılama çalıştığını ortaya koymaktadır.

Manzum Türkiye-İtalya Harbi'nin kaleme alındığı tarih (muhtemelen Mart 1912), aynı zamanda Balkan ittifakının filizlenmeye başladığı bir dönemdir. Trablusgarp'taki mücadeleye karşın Balkanlara yönelik duyarlılığın Osmanlı siyasal ve sosyal evreninde artmaya başladığı günlerde üretilen kitapçıkta Balkan ittifakının oluşumunun yarattığı huzursuzluğu bertaraf etmek üzere olası düşman ülkelere gözdağı veren beyitler yer almaktadır.¹⁶ Bu durum, Recep Vahyî'nin değişen konjonktüre uyum sağlamak adına pragmatik biçimde hareket ettiğini göstermektedir.

10 Abdürreşid İbrahim, “Eski Kafadan Eski Siyâset”, *Sırat-ı Müstakim*, Nr: 167, 3 Teşrinisani 1327 [16 Kasım 1911]. Çeviri yazı için bk. *Sıratı müstakim Mecmuası*, VII, ed. M. Ertuğrul Düzdağ, Bağcılar Belediyesi Kültür Yayınları, 2016, s. 160-161.

11 Trablusgarp Savaşı'nda İtalya'nın medenileştirme misyonu tezleri hakkında bk. Paulino Toledo Mansilla, “Trablusgarp Savaşı'nın İdeolojisi ve Propaganda Esasları (1911): Trablusgarp ve Sirenayka'da Çökmekte Olan Osmanlı Kültürüne Karşı Bir Kurtuluş Çaresi Olarak Görülen İtalyan Medenileştirme Misyonu”, *Osmanlı Devleti'nin Dağılıma Sürecinde Trablusgarp ve Balkan Savaşları*, yay. haz. Mehmet Ersan – Nuri Karakaş, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013, s. 555-564.

12 “Gör ki Osmanlıların barbarı, senden medenî Sana onlar verecek ders-i hamiiyet; a denî” (Recep Vahyî, *Manzum Türkiye-İtalya Harbi*, s. 4).

13 “Oralarda medeniyet yoksa a dostum sana ne Ülkeniz bak daha vahşettir de, ammâ bana ne Ya cenûbu o İtalyan medenî yer mi âceb Başka bir devlete olmaz mı bu şey 'ayn-ı sebeb” (Age., s. 37).

14 “İttihâd etti Arap Türk ile dînen hem-zâd Yapacaklar sana şîrâne, dilîrâne cihâd” (Age., s. 26). “Sana düşman yetişir Zenc ile kavm-i Berber Sen tırâş istedin onlar sana olsun berber” (Age., s. 32).

15 “Habeşî'den yediğin tatlı mı geldi acaba Arap'ınki acıdır üste de Türk'ünki caba” (Age., s. 3).

16 “Durmayıp harbe de hazırlanıyor Bulgar'ımız Korkarım “Sofya” sakın olmasın ilk ilgarımız

Recep Vahyî'nin eser boyunca benimsediği tutum Osmanlıcı bir yaklaşımın izlerini taşımaktadır. Buna göre İmparatorluğun Müslim ve gayrimüslim unsurlarının savaş karşısında gösterdikleri dayanışmadan memnuniyet duyan şair; Türk, Arap, Arnavut, Laz, Kürt, Gürcü, Çerkes, İsevi, Musevi,¹⁷ bir dizi etnik Osmanlı topluluğunu anarak cephe gerisine birlikteliğin güçlendirilmesi çağrılarını yapar.

Şairin benimsediği propaganda yöntemleri arasında *mezalim propagandası* (İng. *atrocitiy propaganda*) da yer almaktadır. Böylelikle İtalyan ordusunun Trablusgarp'ta sivil halka ve yaralı askerlere/direnışçilere yönelik vahşı uygulamalarının üzerinde durularak İtalyanların haksız savaş yürüttükleri savı ileri sürülür. Bu söylem Osmanlı savaş seferberliğinin meşrulaştırılmasına da hizmet etmektedir.

Osmanlı savaş seferberliğine meşruiyet kazandıran yöntemlerden biri de İtalyanların *jus ad bellum* (haklı neden) ve *jus in bello* (haklı yürütme) ilkelerine aykırı davrandıklarının vurgulanmasıdır.¹⁸ İtalyanların uluslararası hukuku çiğneyerek Trablusgarp'ı yutmaya kalkışması düşmanın haksız savaş yürütmekle suçlanmasını kolaylaştırmaktadır. Bu söylemin bir boyutu da Osmanlıların direnişini sürdürmeleri hâlinde uluslararası diplomatik yardımın imdatlarına koşacağına dair telkinde bulunarak direniş azmini ateşlemektir.

Eserde en dikkat çekici noktalardan biri de amiyane ifadeler ve cinsel içerikli göndermeler yoluyla kurulan İtalyanlara karşı pejoratif söylemdir.¹⁹ Sık sık argo, küfür veya

Kaşınıp durma sakın sen de 'azizim Karadağ
Açarız bak sana da sinene lâyıık kara dağ
Hepiniz uslu durun zıplamayın Balkanlar!
Yoksa tûfâna boğar cümlelerinizi al kanlar" (Age., s. 10).

- 17 "Türklerin ayranına değmeyiniz kim kabara
Bir ziyâfette bütün askeriniz yer, papara
Kırkı da aştı ve taştı o rezâletleriniz
Kavm-i A'râb uyanırsa serilir hep seriniz
Arnavutlar da size ders-i şecâ'at verecek
O zaman 'akl-ı cehûlâneniz artık erecek
Ya o arslan gibi Lazlar, ya o gürbüz efeler
Sizi itler gibi ya bahre döker, ya zedeler
Kürtleri Gürcü ve Çerkesleri bilmem neleri
Ne yaparsın o gazanferleri sürsem ileri
İsevi, Mûsevi bi'l-cümle vatandaşlarımız
Kafanı kırmak içindir bu demir taşlarımız" (Age., s. 11).
- 18 "Ey hüküm hey'eti, ey belde-i meşhûre: Lahey
Hiç hukûk-ı düveli almayınız kâle dahi" (Age., s. 8).
"Ansızın bastı İtalyan, ederek nakz-ı 'uhûd
Pâymal etti hukûk-ı düveli hepsi şühûd" (Age., s. 28).
- 19 "Düşmanın hepsi hemen ser-be-zemin hâke yatar
Sinleri on sekiz ancak delikanlı ve civân
Yok imiş donları da malları meydânda 'ayân
Bunları kâmil almış o kabîle hep esir
O civârı Bedeviler bütün etmiş teshir
O zamân şeyh demiş ormanı bir balta yarar
Nev-civân düşmânımız üste değil alta yarar" (Age., s. 16).

cinsel göndermeli söz oyunlarına başvuran²⁰ şairin eserini ilgi çekici kıldığı yadsınamaz bir gerçektir. Eserin tamamına sinen ironik üslup ve şairin mizahi yanı güçlü ifadeleri²¹ ise eserin ilgi çekiciliğine katkıda bulunmaktadır. Hiç kuşkusuz, bu tercih, *Manzum Türkiye-İtalya Harbi*'nin geniş kitlelere seslenen popülist bir propaganda edebiyatı yayını olmasından ileri gelmektedir.

Düşmana karşı güçlü bir öteki yaratmak için İtalyanları topluca stereotipleştiren şair, “makarnacı” klişesiyle düşman ülke vatandaşlarını topluca kalıplaştırarak küçümsemektedir.²² Sık sık “makarnacı” ifadesiyle dalga geçilen düşmanın böylelikle toplumda korku uyandırması engellenmektedir.

Manzum Türkiye-İtalya Harbi'nde işlenen konulardan biri de *donanmasızlık* yüzünden Osmanlıların Trablusgarp'a ulaşamaması ve Ege Denizi'nde dolaşan İtalyan donanmasının yol açtığı endişedir. Osmanlıların bir zamanlar donanmaları sayesinde dünya gücü olduklarını anımsatan şair²³, Osmanlı Devleti'nin İzmir ve Selanik gibi önemli kentlerinin İtalyan donanması tarafından tehdit edildiğini ortaya koyan beyitlere yer verir.²⁴ Her ne kadar bu beyitlerde düşmana karşı meydan okuyucu bir tavır söz konusu olsa da bu yolla denizlerde üstünlük ve donanmanın önemi gibi konular satır aralarında işlenerek Osmanlı toplumunun Donanma Cemiyeti gibi Osmanlı donanmasının modernizasyonu için çaba gösteren dernek ve örgütlere yardımda bulunmaları özendirilmektedir.

Son olarak belirtmek gerekir ki Recep Vahyi, eser boyunca genelde Osmanlı bir duruş sergilese de İslam dünyasının Osmanlı Devleti'nin arkasında durduğu imasını da yer yer işler.²⁵ Bu yolla Osmanlı Müslüman toplumuna büyük bir cemaate üye oldukları ve güç kaynaklarının Osmanlı dışı dünyaya dek uzandığı telkin edilmektedir.

-
- 20 “Hele mecrûhlara işkence ne vahşet ya Rab!
Aslınız piç idi gösterdi bunu dehşet-i harb” (Age., s. 31).
“Boğarım la'nete mel'ün! Seni artık ağanı
Kahramân Türk ve Arap: Belleyecekler ananı” (Age., s. 36).
- 21 “Don Kışotluk” yakışır zâtına ancak düdüğüm
Öyle bir 'ukdeye düştün ki çözülmez bu düğüm” (Age., s. 25).
- 22 “Bir taraftan makaronyacı “Trablus” kuşanır
Bir taraftan da o nazlım palikaryam kaşınır” (Age., s. 3).
“Ey İtalya'da kral, Afrika'da imparator
Makaronyayla beraber yiyeceksin terator” (Age., s. 24).
- 23 “Bir zamanlar bütün âfâkı ederdik tehdid
O zaman vardı donanma, yok idi hatt-ı hadid” (Age., s. 18).
- 24 “Etmesin fikrini mersâ-yı Selânik işgâl
Orda var çifte burun sadmeyı yersin derhâl
Seni teşvike medâr olmasın İzmir limanı
Sana hayvan gibi mutlak yedirirler samanı” (Age., s. 32).
- 25 “Yaptığın zulm ile heyecâna getirdin Mısır'ı
Yutacaksın koçanı görmeyeceksin mısırı
Verdiğin yemleme kızdırdı 'umûmen Hind'i
Bir piliç, yok sana min-bâ'd değil bir hindi” (Age., s. 27).

Sonuç

Savaş dönemlerinde topluma nüfuz etmek amacıyla her türlü araca başvuran propagandanın yararlandığı başlıca kanallar arasında edebiyat da bulunmaktadır. Recep Vahyî'nin *Manzum Türkiye-İtalya Harbi* başlıklı kitapçığı, Trablusgarp Savaşı atmosferinde bastırılmış popüler bir propaganda yayınıdır. Eser, bu yönüyle, edebiyatın savaş dönemlerinde propaganda amacıyla kullanımına bir örnek oluşturmaktadır. Dolayısıyla eserin “propaganda edebiyatı” ürünü olarak tanımlanması mümkündür. Propaganda izlekleri bakımından dönemin ortak temlerine yaslanan şairin popülist söylemle beslediği *Manzum Türkiye-İtalya Harbi*, Trablusgarp Savaşı edebiyatının zengin propaganda malzemesi içeren eserlerinden biridir. Bu da göstermektedir ki Türk savaş edebiyatı üzerine yapılacak araştırmalar arttıkça edebiyat-propaganda ilişkisi daha belirgin biçimde açığa çıkarılacak ve savaş dönemlerinde edebiyatın propaganda amacıyla nasıl kullanıldığı daha belirgin biçimde gözler önüne serilecektir.

Metin²⁶

[kapak sayfası] Manzûm Türkiye-İtalya Harbi

Birinci Kısım

Âsâr-ı Vahyî'den:

Nâzım ve müellifi: erkân-ı harbiye ümerâsından

Recep Vahyî

Her hakkı kânûnen mahfûzdur

1328

[3] Türkiye-İtalya Harbi

İntâk

-I-

Bir taraftan makaronyacı “Trablus” kuşanır

Bir taraftan da o nazlım palikaryam[*] kaşınır

Şîr-i İslâm'ı uyandırdı sizin yaygaranız

Tâ ebed artık onulmaz değilirse yaranız

A benim dostum İtalyan, bu nasıl harb ü plan

Medeniyyet buna denmez bu deniyyettir utan!

26 Metne tarafımızdan yapılan ilaveler köşeli ayraç ([ ]) içerisinde verilmiştir.

* Geleneksel kıyafetli Yunan askeri.

Çanak açtın bize farz oldu seni ıslatalım
Bir kötek de sana, bâ-‘avn-i Hudâ, biz atalım
Habeşîden yediğin tatlı mı geldi acaba
Arap’inki acıdır üste de Türk’ünki caba
Teba’an bak ki yine lütf u himâyette demek
Bu sizin-çün ebedî lütf-i ‘azîm olsa gerek
[4] Geziyor, eğleniyor: Biz yine ehl-i nasafet
Hangimiz bak medenî bir düşünüp insâf et!
Afrika ‘âlemini kana boyattın yekser
Böyle bir fi’l-i sibâ’âte, seni mutlak ezer
Gör ki Osmanlıların barbarı, senden medenî
Sana onlar verecek ders-i hamîyyet; a denî
Sana bir lokma-i hırs olmayacak Bingâzî
Seni ordan dökecekler denize bin gâzî
Ey mu‘azzam denilen zümre-i ifsâd ü fesâd
Bir uyansın da görün ejder-i efkâr-ı cihâd
Bizde vardır acele; orda nedem hissi doğar
Korkarım kim bu Trablus sizi en sonra boğar
İki üç torpido gark eylediniz gâfileten
İki üç kal’a harâb eylediniz hâliyeten
Saldırıp öyle kudurmuş gibi ey kavm-i ‘akûr
Olmayın hem bir iki hamle ile şâd u fahûr
[5] Hem eli hem ayağı bağlı bir arslan bulmak
Ona karşı geçerek cımbız ile kıl yolmak
Ne denâettir a dostum! Bu ne cür’etli hücum!
Sever ammâ ki Araplar da şeyâtine rücûm
Buna Türkler de muhakkak kızacak! Kızdı bile
Kaçacak varsa yerin kaç, satırı aldık ele

Bir güzel zorlar isen çizme ayağınla gider
Olur en sonra bu külfetlerinin hepsi heder
Bir “Tokat”tan[*] ne çıkar hep size yumruk yakışır
“Nefy-i Fizân” bile az; hırsıza tomruk yakışır
Kurşunun sancağı kurtardı yaşa! Nusret Ağa
Kıymetin nice senin “şanlı paşa” Nusret Ağa!]**
Âferinler sana benden! Ne isâbetli nişân!
Karadan bahre ulaştın: Sana kâfidir o şân
[6] – 2-

Karaya askerini eyledin ihrâc, ammâ
Bunun encâmı vahîmdir; sebeb[i] sefk-i dimâ
Bedevîler sana ta’lîm edecekler harbi
Göreceksin o zamân cânib-i şark u garbı
Meşcer-i nahli de bombardıman etmişsin ayol
Seni iflâsa kadar sevk eder isrâflı bu yol
Hurmanın insâna benzer yeri var mı a kuzum?
Daha biz başlamadan dehşete gösterme lüzûm
Sen de hiç korkma eyâ hazret-i tabbâh-ı pilâv
Her taraf volkan olup saçsa bütün ‘âleme lâv
Size tasvîr edeyim bir de Selânik planı
Bir pilâvcı ne diyor bak bu sözün yok yalanı
Söze sathî bakılırsa dediği saçma sapan
Lâkin im’ân olunursa cihet-i nükte ‘ayân
“Yolumuz yoksa eğer Afrika sâhillerine”
“Çâre îcâd edelim düşmeyelim ye’se yine”
[7] “Bahr-i Adriyyâtik üstünden aşıp gitmeliyiz”

* Trablusgarp Savaşı'nın başında Preveze'de İtalyan filosunca batırılan Osmanlı torpido botu Tokat kastedilmektedir.
** Nusret Ağadan bahseden dizeler, Trablusgarp kıyılarında seyreden İtalyan savaş gemisinin gözcü kulesindeki askerin kıyıda ateş açan yerli mücahidin kurşunuyla vurularak düşürülmesi olayına göndermedir.

“Cisr-i a‘zam kurulup düşmâni mahvetmeliyiz”
Sende varken bu büyük ‘akl u zekâ, re‘y-i musîb
Olur elbette zafer ‘âşık-ı ikdâma nasîb
Ben de takdîr ederim himmet-i kudsî-i kibâr
Köprü kurmak değil, eyler bile imlâ-yı bihâr
Lâkin eyvâh o himmet nerede biz nerede?!
Bize gafletle boğulmak bile mümkün derede
Bizi lâkin bu sefer meslek-i ikdâma koyar
Hak da bizden yanadır işte bu kâfi bize yâr
Bir işâretse eğer kal‘-i cibâle o sözüñ
Bence tahsîne sezâdır bu kinâyeyle özün
Dostumuz kavm-i İtalyan’a yine başlayalım
Nâib-i dîv-i racîmdir[*] bir iki taşlayalım
Berberilerle Senûsîleri[**] kızdırma yeter!
Onların işleri kuvvetle değil hakla biter
[8] Senin olsun kolera malımızı ver de geri
“Yoksa ruhun bile olmaz o metâ‘ın değeri”
Hakkı sen ey düdüğüm bir makaronya sandın
Bu derin noktada şeytâna uyup aldandın
Bizi korkutmak için mi bu hücûmun a rezîl
Vâcib oldu bize de fikrini etmek ta‘dîl
Kış daha başlamadan zırlıların bitti işi
Bir de biz başlar isek, sen düşün artık gidişi
Mî‘deniz Derne‘mizin yağına imrendi gibi
Sanırım kısmetinizdir denizin tuzlu dibi
Bu ne alçakçasına dâ‘iye-i istilâ
Biz, fakat eyleyelim mertçesine def‘-i belâ

---

* “Euzü Besmele”ye telmih.

** Kuzey Afrika’da yaygın olan ve Ahmed Şerif es-Senûsî (1873-1933) liderliğindeki tarikat.

Ey hüküm hey'eti, ey belde-i meşhûre: Lahey
Hiç hukûk-ı düveli almayınız kâle dahi
Sulha gûyâ olacak lâf u güzâflar hâdim[*]
Mâ-hazâ yapılan işlere bak hep hâdim[**]
[9] Ettiniz 'âlem-i İslâm'ı serâpâ ikâz
Yaparız biz sizi artık güzel ördek, iyi kaz
Anladık Avrupa'nın fikrini zâten ne imiş
Sanki ebkâr-ı temeddün bize bigâne imiş
Medeniyyet size âyâ nereden geldi kadîm
O esâsât bizim; sanmayınız oldu 'adîm
Hırz-ı cândır bize "Kur'ân" o eder fasl-ı milel
Gelse de rûz-ı kıyâmet ona gelmez ki halel
Kuvve-i zâlîme, hakkı edemez katl ü salîb[***]
Uğraşıp durmayınız olmasın encâmı mehîb
"Âlimallâh" işiniz böyle giderse keferel!
"Beyze-i sürh[****] gibi" hep boyanır hûna küre

-3-

İşte ben fikrimi yazdım yine girdim sadede
Bu denâetleriniz sığmadı, sığmaz 'adede
[10] Durmayıp harbe de hazırlanıyor Bulgar'ımız
Korkarım "Sofya" sakın olmasın ilk ilgarımız
Kaşınıp durma sakın sen de 'azîzim Karadağ
Açarız bak sana da sînene lâyık kara dâğ
Hepiniz uslu durun zıplamayın Balkanlar!
Yoksa tûfâna boğar cümlelerinizi al kanlar
İki yüz beklemeyin sizlere yüz verdik ise

* *hâdim* (خدم) "hizmet eden".

** *hâdim* (هادم) "yıkıcı".

*** *salîb* (صليب) "zürriyet, sertlik, katılık".

**** "Kırmızı yumurta" demek olup Paskalya yumurtasına telmihtir.

Hıfz edin kaptığınız şeyleri gasben neyse
Fazladır fazla, bu yaptıklarınız zulme rehîn
Bizi hep fart-ı sükût etmededir gadre karîn
Acze hamletmeyiniz sâkit olan hâlimizi
Çünkü târîh-i milel, söylüyor iclâlimizi
Kanı kanla yıkamak bizde de emr-i meşrû'
Şu kadar var ki esâsen sebep olmak memnû'
Siz ki evvel atılıp oldunuz alçak bâdî
Vâcib oldu bize el-hak size olmak hâdî
[11] Yetişir yaptığınız! Çok ileri gitmeyiniz
Kırdınız kalbimizi fazlaca incitmeyiniz
Bir nasîhat vereyim dinleyiniz fâ'ideli
Yok mu eshâb-ı zekânız hepiniz zır mı deli?!
Türklerin ayranına değmeyiniz kim kabara
Bir ziyâfetle bütün askeriniz yer, papara
Kırkı da aştı ve taşı o rezâletleriniz
Kavm-i A'râb uyanırsa serilir hep seriniz
Arnavutlar da size ders-i şecâ'at verecek
O zamân 'akl-ı cehûlâneniz artık erecek
Ya o arslan gibi Lazlar, ya o gürbüz efeler
Sizi itler gibi ya bahre döker, ya zedeler
Kürtleri Gürcü ve Çerkesleri bilmem neleri
Ne yaparsın o gazanferleri sürsem ileri
İsevî, Müsevî bi'l-cümle vatandaşlarımız
Kafanı kırmak içindir bu demir taşlarımız
[12] Bütün Osmanlıları böylece kızdırmayınız
Kızdırıp: Kendinizi ha bire, kırdırmayınız

-4-

Sende yok zerrece ârâ-yı isâbet-ârâ
Yaptığın zulm-i sarîhde sebeb-i kahrın ara
Sana hüsrân var edersen bu 'inâdında karâr
Sabreden şâhid-i âmâlini elbette sarar
Sabr-ı miftâh-ı ferecdir bunu anlar mı 'acûl
Mutlaka nâdim olur 'âcil olan merd-i cehûl
Sabreden dervîş için maksada ermiş derler
Bunu ecdâdımız el-hak mesel etmiştirler
Daha çok böyle bizim dilde durûb-ı emsâl
Dinle de birkaçını söyleyeyim 'ayn-ı misâl
"Tekkeyi bekleyen elbette içer orbasın"
"Hak yapar lûtfu ile mûrg-i garîbin yuvasın"
[13] Hem de derler ki "gülermiş iyi, en sonra gülen"
Savdınız nevbeti siz, hep bizedir şimdi gelen
Harmanın en sonu dervîşlerin hissesidir
Sen emîn ol, orası ruhumuzun arsasıdır
Tama'-ı hâma düşüp eyledin ibrâz-ı gurûr
Kırk karış yer alır almaz ne bu i'lân-ı sürûr
Katl-i nisvân ile verdin medeniyet gûyâ (!)
Bu mudur sizdeki âsâr-ı temeddün âyâ?!
Bu zebûn-küşlüğün encâmı cezâsız kalmaz
'Âcize zulmedenin gadri edâsız kalmaz
Bedevîler (!) ezecektir seni bir hayli daha
O herîfler de ne çok ehl-i nehy, ehl-i dehâ
'Akd-i sulh etmeğre bak artık inan bendenize
Seni erbâb-ı cihâd etmesin ilkâ denize
Sana son pendimi îrâd edeyim dinle beni

Ey saçan ‘âleme efkâr-ı şekâvet medenî!

[14] Daha bir parça olursan bu fütûhâta harîs

Ne bacağında kalır don ne de arkanda kamîs

-5-

Nene lâzımdı Trablus nene lâzımdı Fizân

Nâ-becâ banyo yapar, nâ-be-mahal böyle kızan

Bizi bir ültimatomla[*] niçün ettin işgâl

Afrika ÷lkemizi zulm ile ettin işgâl

Verdiğin ahdi bozup harbi de ettin i‘lân

Zâten îmânı bozuklarda bozuktur eymân

Bâb-ı ‘âlî ne kadar hilm ü tahammülle sana

Yazdı; yalvardı fakat sen ona verdin hep gınâ

Zâhirî kuvvetine öyle güvendin ki a dún

Ma‘nevî kuvveti inkâra cesâret buldun

Biz ricâlarda buldukça sen oldun mağrûr

Mütekebbirleri Hak, âkîbet eyler makhûr

[15] İltikâm eyleyecektir seni dostum, bu savaş

İntikâm fırsatı bak yaklaşıyor sulha yanaş

Ejder-âsâ Bedevîler sana âteş saçıyor

Kurduğun hîlelerin bak sana işler açıyor

Kahramânâne hücum etti Arap, asker ile

Dâhili, sâhili doldurdu bütün leşler ile

Gider en sonra karışmam ayağından çizme

Seni berbâd edecek böyle planlar çizme!

Şu Arapçıklara bak savleti var ric‘ati yok

Rengi esmerse de, vicdânı beyaz cevheri çok

Târumâr etti seni ahz-ı Trablus elemi

---

* İtalyan hükümetinin 23 Eylül 1911 ve 28 Eylül 1911 tarihlerinde Osmanlı hükümetine Trablusgarp’a ilişkin olarak verdiği notalar kastedilmektedir.

Kal'ası üstüne diktin yine kahren 'alemi
Sözümü dinle de koş "Hazret-i Vilhelm'e"[*] dayan!
Bu dayak bir sopadır: âkıbetin işte 'ayân!
El-amânlar diyerek git de ricâlarda bulun
Alamanlar sana yardım eder[**] ey fikri odun
[16] Seni min-ba'd orası şüphesiz eyler îrât[***]
Sen ise kendi hesâbınca diyordun îrâd
Himmat-i "Neşet"[****] ile eyledi neşet bu zafer
Görmemiş çeşm-i beşer böyle şec'âne sefer
Üç bin askerle kodu karşı otuz bin nefere
Yine alt oldu bu kesretle îmânsız kefer
Hele bir vak'a size 'arz edeyim münşerihan
Siz de hep dinleyiniz cân u gönülde ferahan
Bir Arap şeyhi hüçûm emri verir kurşun atar
Düşmânın hepsi hemen ser-be-zemîn hâke yatar
Sinleri on sekiz ancak delikanlı ve civân
Yok imiş donları da malları meydânda 'ayân
Bunları kâmilen almış o kabîle hep esîr
O civârı Bedevîler bütûn etmiş teshîr
O zaman şeyh demiş ormanı bir balta yarar
Nev-civân düşmânımız üste değil alta yarar
[17] – 6-
Muhterem bir arkadaşım var ki çalışkan gâyet[*]
Elzemi lâzımı göstermeğe etmiş himmet
O refikim de demiş hep de demir yol yapalım

* Almanya Kayseri II. Wilhelm Friedrich (hükûmranlığı 1888-1918).

** Almanya ve İtalya arasındaki ittifaka göndermedir.

*** *îrât* (ايراط) "vartaya, tehlikeye düşürme".

**** Osmanlı Trablusgarp askerî heyeti komutanı Erkân-ı Harp Miralayı Neşet Bey.

* Mısranın vezni bozuktur.

Boş imiş fikr-i donanma yolu bol bol yapalım
Güzel ammâ bize eylerse tehâcüm a'dâ
Bir de kuvvet gelerek bahren olursa peydâ
“Siz de misliyle mu'âkîb olunuz” der Kur'ân
Acep olmazsa donanma buna var mı imkân
Ben dedim yolları imhâl edip ihmâl[**] edelim
Ben dedim elzemi idrâk edip ikmâl edelim
O bizim elzeme lâzım diye etmekte sebât
İşte bir nokta ki nükteyle hep etrâfî muhât
İctihâdım bu benim; nass ile sâbit da'vâ
Üç cihetten karamız işte muhât-ı deryâ
[18] Masrafın nispetini gösteriyor sözlerimiz
Böylelikle kalır ancak elimizde yerimiz
Hey'et-i devleti ben bir cesede benzetirim
Yolları: Hep o vücûd içre damar addederim
Kan da gûyâ ki donanma, o demek hâris-i cân
Biri lâzımsa eğer diğeri elzem her ân
Kan bulunmazsa damarda yaşamaz hiç o vücûd
Damar olmazsa kanın feyzi de olmaz meşhûd
Bir zamanlar bütün âfâkı ederdik tehdîd
O zaman vardı donanma, yok idi hatt-ı hadîd
Şimdi artık yine ircâ' edelim kilkimizi
Tutalım kısıralım pek avanak tilkimizi
Daha bir kuvveti varmış çıkacakmış karaya
Vardır emsâlleri: Onlar da girer hep sıraya!
Sen unuttun mu ne yaptı sana arslan o Hasan[*]

** ihmâl (إهمال) “ehemmiyet verme”.

* Nefer Hasan olarak dile getirilen askerın Trablus kıyılarının İtalyan filosunca bombardımanı esnasında kıyı kalelerinde ilk direnişini gösteren Osmanlı garnizonu askerlerinden olduğu anlaşılmaktadır.

“Kırk Karış” kal'asına tek başına dehşet asan
[19] Zırhlılar, üstüne yağmur gibi top atmış iken
O yine oldu sebâtıyla size lerze-figen
Düştü hâk üzre karıştı şühedâ zümresine
Girebildi o zamân askeriniz kal'esine
Otuz üç tânenize sinesini yaptı siper
Bu mukaddes neferi mâderi şefkatle öper
Ey vatan yavrusu ey canlı Hasan anlı Hasan
Ölmedin sen, yaşıyorsun yaşa ey şanlı Hasan
Titresin bir nefere karşı bütün askeriniz
Sizde hiç yok mu yiğit hep kaçıyor leşkeriniz
Kalemim taşı fakat hakkıdır olmak sâ'il
Bir alay itlere âsân mıdır olmak hâ'il
Hamdülillâh ki bize nusret-i Hak oldu mu'în
Buldu hep dillerimiz teşne iken mâ-ı ma'în
Bizce Allah'tır ancak beşeri gâlip eden
Hâdim-i emri demektir bu küçük rûh u beden
[20] Farzdır hem de çalışmak onu irzâya hemîn
Tâ ki bulsun yedimizle yerini feyz-i mübîn
O zaman 'adlen olur hep bize tâbi dünyâ
Ne olur olsa hakikat? Şu mu'azzam hülyâ
-7-
Ahz ü gasp eylediniz ülkemizi kıt'amızı
Çaldınız hakkımızı, hıntamızı, hıttamızı
Buna bir sirkat-i medeniyye demek elbet yakışır
Sizde de nâm olarak millet-i nekbet yakışır
Var mı târihte bilmem buna benzer vak'a!
Böyle bir hâdise zannım oluyor ilk def'a

Mel'ânet nâmı size tâc-ı mübâhât olsun
Dilerim sizde hayât, gıpta-i hayyât olsun
Sizsiniz vâris-i ahlâkı esasen "Roma"nın
Kanlıdır perdeleri böyle fecî bir romanın
[21] Acırım tükürge billâhi tükürsem yüzüne
Dâd-ı haktır ne kadar varsa mezâlîm özüne
Bir uruşta ikiye bölmedesin etfâli
Kahramânlıkta acep var mı bunun emsâli
Size barbar demek isnâd-ı ma'âlî sayılır
Bize yaptıklarınız sanmayınız kim sayılır
Biz sabûrâne durup eylemedik feth-i dehân
Şimdi kazgan yanyor et bakalım vaz'-ı dehân
Bir ziyâfet çekelim biz size dünyâ görsün
Hep yesin askeriniz korkulu rûyâ görsün
Derne, Bingâzî, Trablus ne güzel câ-yı mesâr
Bunların yıldırımını cümledenize çâh-ı mezâr
Bir iki tekne ile yıkamak olmaz çamaşır
Şimdi aklın var ise onları çek bir bir aşır
Böyle bombardıman olmaz bu ne gümbürtü duman?
Bizi terhîb ise maksat olur encâmı yaman
[22] Sizi bir kıstıralım kûşeye mıncıklayalım
Makaronyayı tıkip ağzınıza mıhlalayalım
Küçücük birtakım etfâli de katletmişsin
Medeniyyet bu ise tâ dibe dek gitmişsin
Ne denir? Avrupa görsün bu nasıl kavm-i haşîn
Tıfl-ı ma'sûma şekâvet bile kıymaz bu ne şeyn
Tâ kıyâmet sana nefret, sana la'net benden
Ne kadar var ise millet müteneffir senden

Vahşetin böylesini görmedi târîh-i beşer

La'net olsun size: Ey millet-i ednâ vü eşerr

-8-

Var idi sende Trablus emeli hem ezeli

Daha bir misli kudurdun seni asker ezeli

Oranın zaptını fikrince mukarrer bildin

Şimdi lâkin ne imiş emr-i mukadder bildin

[23] Askerî seyr ü tenezzüh mü diyordun ne? Fakat

Gördün ammâ ki bu fikrin ne kadar çıktı sakat

Oranın fâtihi Târik, 'Ukbe, Mûsâdır[*]

Sivrice dağları keskince birer mûsâdır[**]

Zâlimen gözlerini ülkemize böyle diken

Batar elbette o kör gözlerine böyle diken

Patlasın bomba gibi kanlı hezimetleriniz

Nerede kaldı acep şanlı 'azîmetleriniz?!

Bu felâketleri sen kendine kendin verdin

Dibi yok maksadına işte nihâyet erdin

Size evvelce gelen neşve-i pür-fahr-i gurûr

Yaptı bir 'aks-i 'amel eyledi imhâ-yı sürûr

Verdiğin metn-i beyânnâmede dostum "Kaneva"***]

Verdin 'Urbânâ bütün va'd-i mekârimle nevâ

Yaptığın lâkin o dehşetli mezâlim ne tezâd

Bu mudur sizde acep safvet-i ahlâk u nihâd

[24] Hele mescitte Arap Hakk'a ederken tâ'at

Sana dîn der mi ki at kurşunu öldür, fırsat!

Yaptın ammâ bu fecâ'at bu şenâ'atleri sen

* Târik bin Ziyad (ö. 720), Ukbe bin Nafi (ö. 682) ve Musa bin Nusayr (ö. 717) Kuzey Afrika'nın Müslüman fatihleridirler.

** *mûsâ* (موسى) "ustura".

*** Trablusgarp Savaşı'nda İtalyan Seferî Kuvvetler Komutanı General Carlo Caneva (1845-1922).

Tâ-ebed bunları ta'mîr edemez fi'l-i hasen
İntikâm almadan A'râb teşeffî ona yok!
Ba'demâ dolmaların yutmayacak karnı da tok
Çünkü aldattı ekâzibin o safvetlileri
Artık uçsan bile yok bir adım atmak ileri
-9-

Ey İtalyâda kral, Afrika'da imparator
Makaronyayla beraber yiyeceksin terator
Denizi görmeden evvelce sıvanmış paçalar
Sofra yok, elde çatal gezmede yer yer çaçalar
Değmiyor hande-i istihfâfa bile yaptığınız
Elinizden gidecek; fâ'iz ile kaptığınız
[25] Dayak altındasın elân! Bu nasıl maskaralık
Kılıç-âsâ kesiyordun ölegör ıskaralık
Yok mu hakkım sana dersem avanak, şaşkın alık
Bu temellük ne biçim şey daha deryâda balık
“Don Kışotluk” yakışır zâtına ancak düdüğüm
Öyle bir 'ukdeye düştün ki çözülmez bu düğüm
Ey fecâ'atle, redâetle muhakkar millet!
Ey şenâ'atle, denâetle muhammer illet!
Sizi tahkîre tenezzül bile bir züll gibidir
Yeriniz varsa muhakkak denizin tâ dibidir
Cisminiz, hubs ile telvîs edecek bahr ü berri
Gâlibâ kalmayacak nâmınızın hiç eseri
Bir hezîmet daha verdik sana dehşetli kötek
Üç olur hak oyunu bak daha lâzım bir tek
Derne'den yağına attık da kavurduk seni biz

Öyle yırttık ki seni vız gelir artık sana bîz[*]
[26] Arkadan öylece bir baskına düştün ki hemân
Bu felâket, sana dehşet verecektir heme ân
Geçti binlerle ganâim ele bî-nakd ü şîrâ
Top; tüfek hayli de erzâk, mühimmât, üserâ
Geldi “Bingâzî”ye nevbet o da merhûn-ı zamân
Sıkı tut kendini zîrâ bu sefer yoktur amân
Koşuyorsun ikide bir de o daldan bu dala
Kurşunu bir ye de bak sersem olursun budala!
Dimyat’a sen de pirinç almağa gittin çoşarak
Evdeki bulguru kurtarmağa sa’y et koşarak
İttihâd etti Arap Türk ile dînen hem-zâd
Yapacaklar sana şîrâne, dilîrâne cihâd
Bunları kuvvetiniz varsa tutup bağlayınız
Yoksa benden size son söz: Tabanı yağlayınız
Size melce’ olamaz hem dereler hem tepeler
Zâlimi ‘adl-i Hudâ hem zedeler hem tepeler
[27] Korkunuz böylece artarsa sizi harp eritir
Onların her biri zîrâ ne yaman harp eridir
Biri harb biri darb biri ejder biri şîr
Kismetin kahr ü hezîmet: Sana benden tebşîr
-10-
Mısır’ı, Hind’i, Yemen’i, Arz-ı Hicâz’ı, Habeş’i
Tâ kökünden seni mahvetmeğe kâfi bu beşi
Yaptığın zulm ile heyecâna getirdin Mısır’ı
Yutacaksın koçanı görmeyeceksin mısırı
Verdiğin yemleme kızdırdı ‘umûmen Hind’i

* *bîz* (بیز) “iri dikiş iğnesi”.

Bir piliç, yok sana min-ba'd değil bir hindi
Hâlin agzeb ediyor Arz-ı Hicâz'ı, Yemen'i
Çizme çok, baldırı çıplak sana hattâ yemeni
Gerçi var bizde de ibrâz-ı tehâvün hâli
Çırçııldak gibi kalmıştı o yerler hâli
[28] Böyle yapmakta fakat bizce zarûret var idi
Bilir erbâb-ı siyâset ki zamân pek dar idi
Bu husûsu hele îzâh edecektir târîh
Bizim ancak işimiz vak'ayı nazmen teşrîh
Ansızın bastı İtalyan, ederek nakz-ı 'uhûd
Pây mâl etti hukûk-ı düveli hepsi şühûd
Nâgehânî düşeyazdık bu itin hîlesine
Yedi yumruk yedi ammâ bir 'aded sillesine
Daha geçtikçe zamân fâ'izi artar bî-şek
İyi kur nispeti bir hayli düşün kalma eşek
Uğradık şerre fakat bak bize hayr oldu sonu
Biz de tahlîs edelim – mahvile – şerden soyunu
Maksadın şimdi bizi böyle za'ifken ezme
“Hasta arslan yer imiş çünkü eşekten tekme!”
Esiyor bâd-ı zafer şimdi bizim semte serin
Sen de fırsat var iken kaç da halâs eyle serin
[29] Denizi kana boyattın bu ne hûnhârlıktır
Bu ne zillet, ne mezellet, ne kadar hârlıktır[*]
Bizi aldattı sözün kahpece ettin hareket
Emelinmiş geri almak yine verdin mühlet
Sen dilersen gece gündüz bize gadr et zulüm et!
Bizdedir hak, onu ihfâ edemez hiç zulmet!

---

* *hôr* (خوار) “hor, hakir, aşağı”.

-11-

Anladım ben seni işgâl edecek Bahr-ı Sefid
Eylemişsin yine hülyâ ile peydâ-yı ümid
Öyle farz eylediğin sûrete girmez Adalar[*]
Akli zâ'id gemici böyle götünden mi dalar
Bu da bir cinnet-i diğèr bu da bir zulm-i sarîh
Dâd-ı haktır sana zaten ezeli fi'l-i kabîh
Aslınız bak ne imiş anlatayım muhtasaran
Sizi benden arayıp sorsun, eğer varsa soran
[30] Var imiş eski zamanda iki kardaş-ı ma'rûf
Bunların ismi: Romus hem Romulus kanlı hurûf
"Bu ikiz zâde-i mâder-bâhte" Türkçesi piç
Büyümüş orman içinde iki mâr-ser-i piç
Şîr-i mâder yerine kurt sütü emmiş canavar
Bunların fitrat-i asliyyesi gerek[?] olsa ne var
Bu ikizdir medenî (!) bir-i şenâ'at kovası
İşte ahfâdı da meydânda cinâyet yuvası
Birisi diğèrini öldürüp olmuş hâkim
Kâtil-i dâder olandan ne umarsın sankim
Kurdun evlâdı nihâyet ne olur böyle zalûm
Onların hep arayıp içtiği hûn-ı mazlûm
İşte ol kâtil u mahsûl-i zinâ ensâli
Böyle bir milletin asla olamaz emsâli

-12-

Ey Kral Viktor Amanel veled-i Umberto!![**]

Verdi pek neş'e sana sekr-i şarâb-ı Bordo

* Rodos ve On İki Ada kastedilmektedir.

** Trablusgarp Savaşı esnasındaki İtalyan Kralı III. Vittorio Emanuele (hükümranlığı 1900-1946) ve babası Kral I. Umberto (hükümranlığı 1878-1900).

[31] Yaptığın sanki değilmiş gibi kâfi be adam

Körleri hastaları ettiriyorsun i'dâm

Hele mecrûhlara işkence ne vahşet ya Rab!

Aslınız piç idi gösterdi bunu dehşet-i harb

İşte Nemrûd olanın böyle şenâ'attir işi

Sana bir tatlı nasîhatti unuttun Habeşî^{***}

Şimdi de zannederim saldıracaksın Sisam'a

Sözümü dinle şu pis kanına kendin susama

Eyleme meyl-i Midilli ve temennî-yi Rodos

Arkadan çünkü basar 'ayn-ı 'Arab bâd-ı lodos

Limni'den de sana yok fâ'ide kat'î bilesin!

Söyledim ben ona da baltayı keskin bilesin

Sanma bir başkası da "leşkerini" besleyecek

Pâk olan yerleri "levs-i medeni" pisleyecek

Gözünü aç da sakın eyleme tehdid Beyrût

Kaplar âfâkı karışmam o zaman bû-yı bârût

[32] Etmesin fikrini mersâ-yı Selânik işgâl

Orda var çifte burun sadmeyi yersin derhâl

Seni teşvîke medâr olmasın İzmir limanı

Sana hayvân gibi mutlak yedirirler samanı

Dolaşıp durma yorulma bulamazsın ekmek

Ekmeğe lâzım ayol 'arz-ı liyâkat etmek

Tatlılıkla bize etseydin eğer bast-ı cevâb

Belki de eyler idik maksadı tervîce şitâb

Arap'ın hiddeti şiddetli belâdır bak gör!

Kibrin, âsâr-ı gurûrun seni etmiş bak kör

Mütekebbir, çeker elbette cezâsın encâm

*** İtalya'nın 1896 yılında Habeşistan'a karşı giriştiği ve İtalyan birliklerinin bozguna uğradığı Adova Savaşı'na göndermedir.

Ber-murâd olmayacaksın kalacaksın nâ-kâm
Sana düşmân yetişir Zenc ile kavm-i Berber
Sen tırâş istedin onlar sana olsun berber
Oralarda kalacak sanma nuhûset eseri
Tâ dibinden kesecekler o nuhûsetli seri!
[33] Akdeniz'de bilirim gerçi donanman gezecek
Karada lâkin emîn ol seni asker ezecek
Ne çıkar böyle hezîmetli nümâyişlerden
Varsa 'aklın hazer et böyle mahûf işlerden
Zulmetinle çalışıp setrediyorsun güneşi
Gün gibi zâhir iken Hak olur elbet gün eşi
Sana yok lütf-i ilâhî, ne de imdâd-ı Mesih
Seni tazyîk edecek sâha-yı gabrâ-yı fesih
Belki bir çâre olur derdine al yak bir mûm
Satın aldın bu belâyı ne revâ şimdi gumûm
İnecek beynine tam cenk ü vegâ sâ'ikası[*]
Seni makhûr edecek feth-i cihân sâ'ikası[**]
Görüyor hak tarafı ehl-i basîretle basar
Zulm eğer olsa da gâlip diyemem nûru basar
Adalar'dan dahi el çek sakınıp etme hücûm
Zîce baktım, sana "igrâk" diyor hükm-i nücûm
Şimdilik ensene insin şu metânetli çekiç
Sonra istersen eğer üstüne bir doz da çek iç!

[34] – 13-

"Mihr-i Enver"[***] doğuyor makdemi i'lân-ı zafer

Fikr-i i'lâ-yı cihâd oldu 'umûmî bu sefer

* sâ'ika (صاعقه) "yıldırım".

** sâ'ika (صاعقه) "sevk eden".

*** Trablusgarp'taki Osmanlı direniş örgütünün Bingazi komutanı Erkân-ı Harp Binbaşı Enver Bey (1881-1922).

İstemezdin ki bidâyette bizi zulmün asa
Oldu bâhir eser-i mu'cize-i lafz-ı Îsâ
Biz senin yaptığına şer ile verdik hükmü
Anladık şimdi fakat nükte-i hayr'ül-lekümü[****]
Müttefikler sana bol bol veriyorlar kapama
Sonu açıktır a dostum! Gözünü aç kapama
Onlara arka verip demleri ettin ihrâk
Seni ammâ ki bu kan selleri eyler igrâk
“Millet-i vâhide”nin mesleği İslâm'a 'ayân
Biz muvahhidlere artık sıradır: şimdi dayan
Bir gürültüyle külâh kapmağa kalkıştın ise
Sana benden bir uzunca: heya mola[*****] eylese!
Tutup A'râb'ı hedef patlayadursun topunuz
Asmıyor kimse kulak patlayın ammâ topunuz
Topların agzebine onlar koşuyor dipçik ile
Hılâtı sanki tutup kesmedeler ipçik ile
[35] Bu ne cür'etli, şecâ'atli, hamâsetli cünûd!
Senin encâmına bunlar ne yaman canlı şühûd
Tâ semâvâta kadar çıksa da tayyârelerin
İltiyâm bulmaz o evvel deşilen yârelerin
-14-
'Azmimiz var sana deryâ yolunu tutturalım
Makaronyayı sana metre ile yutturalım
Sana biz gösterelim gayret-i İslâm ne imiş
Fikr-i ilhâkı da gör 'âleme i'lâm ne imiş
Zihnine kim sokuyor meyl-i sakîm-i fethi?

**** İslâm'da savaş hukukuna değinen Tevbe Suresi'ne telmihtir.

***** Gemicilerin ortaklaşa çalışırken çıkarttıkları ses.

Seni feth eyleyecek “mîr-i mücâhid Fethi”[*]
Seni tenvîr edecek sanma nücûm-ı enver
Sana zulmet saçacak “berk-i hüçûm-ı Enver”
Bilmiyorsan ne taraftan zafer eyler neşet
Sana harp öğretecek “mîr-i kumandan Neşet”
Göklere sanki çıkıp atmadasin bombaları
Düşeceksin yere en sonra atıp tombaları
[36] Boğarım la'nete mel'ûn! Seni artık ağanı
Kahramân Türk ve Arap: Belleyecekler ananı
Yeni bir isr-i celil-i medeniyyet (!) duydum
Bize tâ cevî-i hevâdan atıyorsun dom dom
Bu ne kânûn, bu ne vicdân, bu nasıl insanlık
Buna hattâ diyemem – ehven-i şer korsanlık
Gayr-ı müstahkem olan yerlere top atmadasin
Saldırıp arsalar: Böyle kurum satmadasin
Ne müdâfî' ne müdâfa' bu nümâyîş ne demek
Böyle mi korkutacaksın bizi ey şaşkın inek
Rû-be-rû karşı gelip etmeliyiz cenk ü vegâ
Harb-i müthiş göresin ey medenî! Taşkın ağa
Görecektir askeriniz az daha beklerse neler
Çünkü bu harb-i “diyânet” sürecektir seneler
Hâl-i hâzır bunu isbât ediyor pek 'alenî
Yapmadan hayli düşün aklına dostum, geleni
İt gibi her yere saldırma sakın çek elini
Bit gibi sonra kırarlar ve ezerler belini
[37] Deniz ka'ırına insan, göğşe çıksan yine bil
Seni imhâ edecektir o bizim kavm-i nebil

---

* Trablusgarp'taki Osmanlı direniş örgütüne sonradan katılan Paris Askerî Ataşesi Erkân-ı Harp Binbaşı Ali Fethi (Okyar) Bey (1880-1943).

“Hakk”ı pâmâl ederek “kuvvet”e oldun mağrûr

Edecektir seni hakkıyla bu fikrin makhûr

-16-[*]

Ne tuhaf sendeki fikr-i medeniyyet-perver!

Böyle yapmaktaki maksat nedir izâhât ver?

Ortada gaspa sebep yok, bu nasıl meslektir?

Yaptığın halka senin boynuna bir ilmektir

Bizi temdîn[**] ise kastın; ona sen elyaksın

Diyemem ben, bize nispetle daha eşfaksın

Oralarda medeniyyet yoksa a dostum sana ne

Ülkeniz bak daha vahşettir de, ammâ bana ne

Ya cenûbu o İtalyan medenî yer mi ‘aceb

Başka bir devlete olmaz mı bu şey ‘ayn-ı sebep

Böyle esbâb-ı siyâsiyye: ‘azîm tehlikedir!

Hele îcâd edene bâ’is-i la’net lekedir

[38] Bizi tehdîd ile uğraşma sonu sarpa sarar

Zâten ıslanmışa âyâ sulu sepken ne yapar

İkide birde diyorsun “kaparım ha Boğaz’ı!”

Sıkırım ben de mukâbil o senin pis boğazı

“Dardanel”den sana yok fâ’ide miskin kapudan

Topu yersin koğulursun o siyâsi kapıdan

Çanak açtıkça “Çanakal’a’mıza” yersin odun

Ne garîb hâl: Bize dostluk satıyordun daha dün

Sevk ü ihrâc ediyorsun karaya leşkerini

Seriyor kumlara erbâb-ı gazâ leşlerini

---

* Metin bölümlendirilirken hata yapılmış ve 14’ten 16’ya atlanmıştır.

** İtalyan hükûmetinin *mission civilisatrice* (medenileştirme misyonu) tezlerine göndermedir. Aynı dönemde Mustafa Suphi’nin (1883-1921) yayınladığı ve İtalyanların Trablusgarp’ı yutma doğrultusundaki tezlerine yanıt veren *Vazife-i Temdîn* (1912) adını taşıyan antiemperyalist içerikli kitapçığın başlığı da söz konusu kavramın Türkçeye çevirisini göstermektedir.

“Makedonya” sana sevdâ-ger-i hırs olmayacak
“Dübb-i asgar” hele bâzîçe-i hırs[***] olmayacak
Anladı cümle cihân mel’ânet-i fitratını
Bilmeyen kalmadı hiç şeytanet-i hilkatini
Ne kadar yüz­süz imişsin hem utanmaz ve denî
Böyle şeylerle mi âyâ size denmiş medenî
Ne kadar varsa rezâ’îl sana olmuş kısmet
Bunları saymadasın sen de medâr-ı ‘ismet
[39] Hayret etmez mi buna ehl-i mekârim acaba
Mâ-hazâ oluyor gayretin îcâb-ı hebâ
Ne kadar mefsedet icrâ edip olsan zallâm
Yine sen “nûr-ı mübînî” edemezsin ızlâm
Gidiyorsun geliyorsun bu tekâpû ne demek
Oluyor hepsi hebâ mahvoluyor bunca emek
Roma’ya sanki niçün gittin a dostum Kaneva
Oraya almak için gitmedin elbette hevâ
Hep İtalyanları teşcî‘ ediyorsun harbe
Onların da olacak kısmeti en son harbe[*]
Arap’ın dipçığı mermîden eşeddir hedefe
Cümleniz lâyıık olun böyle mu’azzam şerefe
Karşıdan harb ü vegâ korkak olanlar işidir
Hâlbuki korkak olan bence değil er, dişidir
Güvenen kendisine cenkte muhâcim kesilir
Düşmâna hamle eder de ya keser, ya kesilir
Kahramânlar cân alıp vermemeğe gayret eder
Sizin asker de bunun aksine hep himmet eder
[40] Roma’da sâha-yı cevlânı geniş farz ettin

*** *hırs* (خرس) “ayı” anlamına gelen kelime Büyükayı ve Küçükayı Takımyıldızlarına göndermedir.

* *harbe* (حربة) “mızrak, süngü”.

Krala askerinin azlığını arz ettin!
Bir avuç Türk'e mukâbil ne kadar havf ü hirâs
Yüz bini geçti senin askerin ammâ yine az
Zırhlılarla yine kırk bin kişi döktün karaya
Yetişir bunca masârif acı artık paraya
Sana benden bu da bir ders-i nasihat olsun
Evimizden çıkınız tâ yerini hak bulsun
Biliniz ev yıkanın hânesi ma'mûr olmaz
Müskirât içmeyenin gözleri mahmûr olmaz
“Gayre kahretmeyenin kendisi makhûr olmaz”
Kısm-ı evvelin sonu

KAYNAKÇA

- Duman, Halûk Harun, *Balkanlara Veda*, Marmara Belediyeler Birliği Kültür Yayınları, İstanbul 2017.
- Gariper, Cafer, "Savaş Edebiyatı ve Recep Vahyi'nin Kalem Ürünleri", *Türk Harp Edebiyatı Konulu I. Uluslararası Türkiyat Sempozyumu*, Berikan Yayınevi, Ankara 2014, s. 409-416.
- Jowett, Garth S. – O'Donnell, Victoria, *Propaganda and Persuasion*, Fifth Edition, Sage Publications, Washington 2012.
- Köroğlu, Erol, *Türk Edebiyatı ve Birinci Dünya Savaşı 1914-1918*, İletişim Yayınları, 2. baskı, İstanbul 2010.
- Malesevic, Sinisa, *The Sociology of War and Violence*, Cambridge University Press, Cambridge 2010.
- Mansilla, Paulino Toledo, "Trablusgarp Savaşı'nın İdeolojisi ve Propaganda Esasları (1911): Trablusgarp ve Sirenayka'da Çökmekte Olan Osmanlı Kültürüne Karşı Bir Kurtuluş Çaresi Olarak Görülen İtalyan Medenileştirme Misyonu", *Osmanlı Devleti'nin Dağılıma Sürecinde Trablusgarp ve Balkan Savaşları*, yay. haz. Mehmet Ersan – Nuri Karakaş, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013, s. 555-564.
- Recep Vahyi, *Manzum Türkiye-İtalya Harbi*, [y.y.] 1328 [1912].
- Srâtmüstakim Mecmuası*, VII, ed. M. Ertuğrul Düzdağ, Bağcılar Belediyesi Kültür Yayınları, 2016.
- Ulucutsoy, Hasan, *Cihattan İttihatçı Propagandaya: Osmanlı Savaşlarında Propaganda ve Edebiyat (1828-1912)*, Libra Kitap, İstanbul 2020.
- Wright, Quincy, *A Study of War*, The University of Chicago Press, Chicago 1983.

MARMARA TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI DERGİSİ (MUTAD) YAZIM KILAVUZU

MARMARA UNIVERSITY JOURNAL OF TURKOLOGY (MUJOT) INSTRUCTIONS FOR AUTHORS

Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi (MUTAD), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü'nün (Göztepe Yerleşkesi, 34722, Kadıköy, İstanbul / Türkiye) çıkardığı altı aylık, açık erişimli, hakemli, uluslararası bir bilimsel dergidir.

MUTAD'da Türk Dünyası ile ilgili tarihî ve güncel olguları bilimsel bakış açısıyla ele alan Türk dili, kültürü, edebiyatı, tarihi, halk bilimi, coğrafyası, sanatı üzerine yazılan araştırma makalesi, derleme makale gibi bilimsel yazılara; araştırma tarihi, belge ve metin neşri, bilimsel çeviri ve aktarı, bibliyografya ve kronoloji, kitap ve tez tanıtımı, söyleşi, vefat yazısı gibi çalışmalar ile alana ilişkin etkinlikleri duyuran haber yazılarına yer verilir.

MUTAD'a gönderilen makaleler, herhangi bir yerde yayımlanmamış, yayımlanmak üzere kabul edilmemiş veya bir dergide değerlendirme sürecinde bulunmayan bilimsel ve özgün çalışmalar olmalıdır. Daha önce bilimsel bir toplantı, kongre, konferans ya da sempozyumda sunulmuş olan bildiriler, bu durum açıkça belirtilmek, tam metin olarak yayımlanmamış olmak, gözden geçirilip geliştirilmek, makale formatı ve içeriğine dönüştürülmek şartıyla kabul edilebilir.

Yazılar, *MUTAD*'ın e-posta adresine (mutad@marmara.edu.tr) gönderilmeli veya dergi sitesine (<https://dergipark.org.tr/pub/mtad>) yüklenmelidir. Bilimsel makale çevirilerinde makalenin orijinal metni de gönderilmelidir. *MUTAD*'da yayımlanacak tüm makalelerin yazışmaları mutad@marmara.edu.tr adresi üzerinden gerçekleştirilir.

MUTAD'da yayımlanan yazıların dil, üslup ve içerik yönünden bilimsel ve hukukî her türlü sorumluluğu yazar(lar)ına aittir.

Makalelerin Değerlendirilme ve Yayımlanma Süreci

MUTAD'a gönderilen makaleler, önce dergi yazım kurallarına uygunluk, ardından editör tarafından derginin amaç ve kapsamına uygunluk ve içerik açısından incelemeyen geçirilip çift kör hakem değerlendirmesine tâbi tutulur. Dergi yazım kurallarına, bilimsel yazı formatına uymayan, dipnotsuz, kaynakçasız ya da özsüz yazılar için hakemlik süreci başlatılmaz. Yazıların değerlendirilmesinde

akademik tarafsızlık ve bilimsellik en önemli ölçüttür. Değerlendirme için uygun bulunan yazılar, yazar(lar)ın adı gizli tutularak ilgili alanda uzman iki hakeme gönderilir. –Hakemlik, her bir yazı/ yayın için alanında uzman kişilerden görüş ve tavsiye almak demektir. –Hakem değerlendirme raporlarından biri olumlu, diğeri olumsuz olduğu takdirde, yazı, üçüncü bir hakeme gönderilebilir veya yayın kurulu, alanda uzman yayın kurulu üyesi ya da editör hakem değerlendirme raporlarını inceleyerek nihaî kararı verebilir. Hakem değerlendirme raporları beş yıl süreyle saklanır. Yazar(lar); hakem, yayın kurulu, alanda uzman yayın kurulu üyesi veya editörün eleştiri, öneri ve değerlendirmelerini dikkate alır. Yazar(lar)ın, kendilerinden istenen düzeltmelere titizlikle uyması ve yazının işlenmiş varyantını 15 gün içinde dergi e-posta adresine göndermesi beklenir. Yazar(lar), katılmadıkları hususlar varsa, gerekçeleriyle birlikte itiraz etme –Bu durumda nihaî karar, yayın kurulu ve/veya editöre aittir. – ya da yazılarını çekme hakkına sahiptir. Değerlendirme sonuçları en geç üç ay içerisinde yazar(lar)a bildirilir. Yazılar, hakem ve/veya editör görüşleri doğrultusunda istenen düzeltmeler yazar(lar) tarafından yapıldıktan sonra yayımlanır. Yayına kabul edilmeyen yazılar yazar(lar)ına iade edilmez.

Dergide yer alan yazıların telif hakkı, *MUTAD*'a ait olup yazılar kaynak gösterilmeden kısmen veya tamamen iktibas edilemez, başka bir yerde yayımlanamaz. *MUTAD*'da makale değerlendirme ve yayın aşamasında yazar(lar)dan ücret alınmaz, yazar(lar)a telif ücreti ödenmez.

MUTAD'a yayımlanmak üzere gönderilen yazılarda ulusal ve uluslararası geçerliliği olan yayın etiği kurallarına uyulmalıdır.

Yayın Dili

MUTAD'ın yayın dili, Türkçedir. Bununla birlikte dergide İngilizce ve Rusça yazılmış yazılara da yer verilir.

Yazım Kuralları

Makaleler, derginin amaç ve kapsamına uyan, alana özgün katkı sunan, yüksek nitelikli bilimsel yazılar olmalıdır. Makaleler, öz ve anahtar kelimeler ile kaynakça içermelidir. Öz ve anahtar kelimeler uluslararası standartlara uygun olmalıdır. Bunun için TR Dizin Anahtar Terimler Listesi gibi kaynaklar kullanılabilir. Gönderilen Türkçe yazılarda T.C. Türk Dil Kurumu Yazım Kılavuzu'nun yazım kuralları uygulanmalıdır.

Rusça yazılmış makalelerde, makalelerin ulusal ve uluslararası alanlarda etkisinin artırılması amacıyla mutlaka Latin alfabesiyle yazılmış, sırasıyla Türkçe ve İngilizce başlık (*title*), yazar isim(ler)i [*name(s) of author(s)*], öz (*abstract*) ve anahtar kelimeler (*keywords*) verilmeli, ayrıca Latin alfabesiyle hazırlanmış kaynakça (*bibliography*) da bulunmalıdır.

Dergiye gönderilen araştırma ve derleme makaleleri, kaynakça hariç, **10.000 kelimeyi** aşmamalı ve aşağıda belirtilen şekilde düzenlenmelidir:

1. Başlık: İçerikle uyumlu, içeriği en iyi ifade eden net, anlaşılır ve spesifik bir başlık olmalı; koyu (bold) ve büyük harflerle ortalananmış olarak yazılmalıdır. Makale başlığının, 10-12 kelimeyi geçmemesine dikkat edilmelidir.

2. Yazar Ad(lar)ı ve Adres(ler)i: Yazar(lar)ın ad(lar)ı ve soyad(lar)ı başlığın altında, koyu, sağa yaslı, soyad(lar)ının tüm harfleri büyük (**Ad SOYADI**) olmalı; adresler ise normal ve eğik (italik) harflerle yazılmalı, yazar(lar)ın unvanı, görev yaptığı kurum ve varsa kurumsal iletişim adresi yazar isminin sonuna yıldız işaretiyle dipnot düşülerek sayfa altında verilmelidir [*Unvan, Üniversite, Fakülte veya Enstitü, Bölüm, Şehir / Ülke, e-posta adresi, ORCID iD*].

Yazar adı vasıtasıyla yapılan yayın/atıf taramalarında isim benzerlikleri, soyadı değişikliği, millî alfabeye özgü harfler, farklı yazımlar, kurum değişiklikleri gibi durumlar sorun oluşturabildiğinden yazarların “tanımlayıcı araştırmacı-katılımcı kimlik numarası” [Open Researcher ve Contributor ID (ORCID iD)] edinmeleri ve bu kimlik numarasını yazılarında belirtmeleri gerekmektedir. ORCID ID numarası, <https://orcid.org> adresinden kayıt yapılarak ücretsiz olarak temin edilebilir.

3. Öz ve Anahtar Kelimeler: Makalenin başında konuyu kısa ve öz biçimde ifade eden, en az 150 kelimedenden oluşan öz bulunmalıdır. Öz içinde, tablo, şema, şekil numaralarına ve gerekmedikçe yararlanılan kaynaklara yer verilmemelidir. Özün altında en az 5, en çok 8 sözcükten oluşan anahtar kelimeler bulunmalıdır. Anahtar kelimeler makale içeriği ile uyumlu, içeriği kapsayıcı ve spesifik olmalıdır. Türkçe özden sonra İngilizce yazı başlığı, öz ve anahtar kelimeler yer almalıdır.

4. Ana Metin: MS Word programında, Times New Roman yazı tipi ile 12 punto olarak 1,5 satır aralığıyla yazılmalıdır. Paragraflar, 1 cm içeriden başlamalıdır. Sayfa kenarlarında sol, sağ, üst ve alttan 2,5 cm boşluk bırakılmalı; sayfa numaraları, sayfanın altında sağa dayalı olarak verilmelidir. Metin içinde vurgulanması gereken kısımlar, koyu değil eğik karakterlerle, çift tırnak içinde veya altı çizili olarak yazılmalıdır. Metinde tırnak işareti, eğik harfler gibi çifte vurgulamalara yer verilmemelidir. Özel fontlar kullanılmış ise makale ekinde gönderilmelidir.

5. Bölüm Başlıkları: Makalede düzenli bilgi akışı ve aktarımını sağlamak üzere ana, ara ve alt başlıklar kullanılabilir. Kullanıldığı takdirde ana başlıklar (ana bölümler, kaynakça ve ekler); koyu, dik ve büyük harfler ile ara ve alt başlıklar ise her sözcüğün ilk harfi büyük olmak üzere koyu ve dik karakterlerle yazılmalı ve numaralandırılmalıdır.

6. Tablo, Şema, Şekil, Çizim, Grafik, Harita, Fotoğraf ve Ekler

Tablo, şema, şekil, çizim, grafik, harita ve fotoğrafların, yazının üçte birini aşmamasına dikkat edilmelidir. Yazarlar, bunları aynen basılabilecek nitelikte olmak şartı ile metin içindeki yerlerine yerleştirebilirler.

Tablo ve şemaların Arap rakamları ile yazılmış numarası bulunmalı ve başlığı olmalıdır. Tablo ve şema numarası, tablo ve şemanın üstünde, sola dayalı olarak koyu harflerle dik yazılmalı ve nokta ile bitmelidir (ör. **Tablo 1.**, **Şema 1.**). Tablo ve şema başlığı, her sözcüğün ilk harfi büyük olmak üzere eğik yazılmalıdır. Tablo ve şemanın alıntılanıldığı kaynak, tablo ve şemanın altına, sola dayalı olarak

10 punto ile yazılmalı ve kaynak kaynakçada da yer almalıdır. Tablo ve şemalar metin içinde ilgili yerde bulunmalıdır.

Tablo 1. *Uluslararası Öğrenci Sayısına Göre Üniversiteler (2016-2017)*

[tablo]

Kaynak: Kaynak bilgisi verilmelidir.

Şema 1. *Fiil Çekimleme Ulamları*

[şema]

Kaynak: Kaynak bilgisi verilmelidir.

Şekil ve çizimler, siyah beyaz baskıya uygun hazırlanmalıdır. Şekil ve çizimin numarası ve başlığı, şekil ve çizimin hemen altına ortalı şekilde yazılmalı ve metinde ilgili yerde bulunmalıdır. Şekil ve çizimin numarası Arap rakamları ile eğik yazılmalı ve nokta ile bitmelidir (ör. *Şekil 1.*, *Çizim 1.*). Hemen ardından sadece ilk harf büyük olmak üzere şekil ve çizimin başlığı dik yazılmalıdır. Şekil ve çizimlerin alıntılındığı kaynak, şekil ve çizim başlığının altına sola dayalı biçimde 1 satır aralığıyla 10 punto olarak yazılmalı ve kaynak kaynakçada da yer almalıdır.

[şekil]

Şekil 1. Ferdinand de Saussure'ün dil göstergesi modeli

Kaynak: Kaynak bilgisi verilmelidir.

[çizim]

Çizim 1. Mum sekili oda, aksonometrik kesit

Kaynak: Kaynak bilgisi verilmelidir.

Grafik ve haritaların Arap rakamları ile yazılmış numarası bulunmalı ve başlığı olmalıdır. Grafik ve harita numarası, grafik ve haritanın altında, sola dayalı olarak koyu harflerle dik yazılmalı ve nokta ile bitmelidir (ör. **Grafik 1.**, **Harita 1.**). Grafik ve harita başlığı, sadece ilk sözcüğün ilk harfi büyük olacak şekilde dik yazılmalıdır. Grafik ve haritanın alıntılındığı kaynak, grafik ve harita başlığının altına, sola dayalı şekilde 1 satır aralığıyla 10 punto ile yazılmalı ve kaynak kaynakçada da gösterilmelidir. Grafik ve haritalar metin içinde ilgili yerde bulunmalıdır.

[grafik]

Grafik 1. Orta Asya Cumhuriyetleri'nde üzüm üretimi

Kaynak: Kaynak bilgisi verilmelidir.

[harita]

Harita 1. Dünya dil haritası

Kaynak: Kaynak bilgisi verilmelidir.

Fotoğraflar, yüksek çözünürlüklü, baskı kalitesinde taranmış halde makaleye ek olarak gönderilmelidir. Fotoğraf adlandırmalarında grafik ve harita düzenlemedeki kurallara (bk.) uyulmalıdır.

Ekler, siyah beyaz baskıya uygun olmalı ve kaynakçadan sonra yer almalıdır. Ekin, Arap rakamları ile koyu karakterle dik yazılmış numarası bulunmalı ve nokta ile bitmelidir (ör. **Ek 1.**). Hemen ardından ekin başlığı sadece ilk sözcüğün ilk harfi büyük olacak şekilde dik yazılmalıdır. Ekin numarası ve başlığı, ekin üstüne sola dayalı şekilde yerleştirilmelidir. Ekin alıntılı olduğu kaynak, ekin altına, sola dayalı şekilde 1 satır aralığıyla 10 punto ile yazılmalı ve kaynak kaynakçada da yer almalıdır.

Ek 1. Günlük yaşlı kadın giysisi

[ek]

Kaynak: Kaynak bilgisi verilmelidir.

7. Kaynak Gösterimi: Dergiye gönderilen Türkçe ve İngilizce yazılarda alıntı, atıf yapma ve kaynakça düzenlemede Chicago Not-Kaynakça Yöntemi / Dipnotlu Kaynak Gösterme Yöntemi [*Chicago of Manual Style* (CMS)], Rusça yazılarda ise Vancouver yöntemi uygulanmalıdır.

7.1. Alıntı ve Atıf Yapma: Doğrudan alıntılar çift tırnak içinde (“..”) dik karakterlerle verilmelidir: 40 sözcükten az alıntılar, satır içinde; 40 sözcükten uzun alıntılar, tırnak kullanılmadan satırın sol ve sağından 1 cm içeride, her iki yana yaslı biçimde ve 1,5 satır aralığıyla 11 punto olarak yazılmalıdır. Alıntı, eserin aslından değil de ikincil kaynaktan yapıldığında, dipnot, ikincil kaynağa verilmeli ve ikincil kaynağın künyesini yazmaya “Alıntılayan” denilerek başlanmalıdır:

Alıntılayan Viktor G. Guzev, “Opıt primeneniya ponyatiya «gipostazirovaniye» k tyurkskoy morfologii”, *Vostokovedeniye: filologičeskiye issledovaniya*, Otvetstvennyi redaktör İ. M. Steblin-Kameskiy, Vıpusk 21, İzdatel’stvo Sankt-Peterburgskogo Universiteta, Sankt-Peterburg 1999, s. 29.

Atıf ve açıklamalar, dipnotla yapılmalı; dipnotlarda ise otomatik numaralandırma yoluna gidilmelidir. Dipnotlar, ilgili sayfanın altında 10 punto olarak 1 satır aralığıyla her iki yana yaslı şekilde yazılmalıdır. Dipnotlarda geçen kaynaklar, 12 punto olarak 1 satır aralığıyla ayrıntılı künyeleriyle birlikte “Kaynakça”da da verilmelidir. Kitap ve dergi adları eğik; makale, ansiklopedi maddesi, kitap bölümü gibi kaynaklar çift tırnak içinde ve dik karakterlerle yazılmalıdır. Çeviren (çev.), derleyen (drl.), yayıma hazırlayan (haz.), düzenleyen (dzl.) ya da editör (ed.) ismine yazar ve eser bilgisinden sonra yer verilmelidir. Aynı konuda birden çok kaynağa atıf yapılacaksa bunlar dipnotta en eski tarihli olandan yeniye doğru sıralanmalı ve kaynaklar birbirinden noktalı virgül ile ayrılarak yazılmalıdır.

Tek yazarlı kaynaklara dipnot verme

Telif kitaplar için dipnot örneği

Kaynağa ilk kez atıf yapıldığında: Yazar Adı ve Soyadı, *Eser Adı*, (varsa) baskı, Yayınevi, Basım Yeri ve yılı, sayfa numarası.

Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, 19. bs., Bayrak. Basım/Yayım/Tanıtım, İstanbul 1993, s. 115.

Ahmet Bican Ercilasun, *Türk Dünyası Üzerine İncelemeler*, Akçağ Yayınları, Ankara 1997, s. 68.

Annamarie von Gabain, *Alttürkische Grammatik*, Harroassowitz, Leipzig 1941, s. 247.

Sonraki atıflarda: Araya başka kaynaklar girdiğinde: Yazar Adı ve Soyadı, *Eser Adı* (Kısaltma yapılabilir), sayfa numarası.

Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, s. 116.

Ahmet Bican Ercilasun, *Türk Dünyası Üzerine İncelemeler*, s. 68.

Annamarie von Gabain, *Alttürkische Grammatik*, s. 247.

Kaynak ardışık olarak (arka arkaya) yer aldığındaki: Age. (Gerektiği takdirde sayfa bilgisi).

Age.

Age., s.116.

Çeviri kitaplar için dipnot örneği

Kaynağa ilk kez atıf yapıldığında: Yazar Adı ve Soyadı, *Eser Adı*, Çeviren (çev.) Adı ve Soyadı, (varsa) baskı, Yayınevi, Basım Yeri ve yılı, sayfa numarası.

Jean Dery, *Türk Dili Grameri (Osmanlı Lehçesi)*, çev. Ali Ulvi Elöve, Maarif Matbaası, İstanbul 1941, s. 323.

Annamarie von Gabain, *Eski Türkçenin Grameri*, çev. Mehmet Akalın, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1988, s. 116.

Caroline Finkel, *Rüyadan İmparatorluğa Osmanlı. Osmanlı İmparatorluğu'nun Öyküsü 1300-1923*, çev. Zülal Kılıç, 2. bs., Timaş Yayınları, İstanbul 2007, s. 20.

Sonraki atıflarda: Araya başka kaynaklar girdiğinde: Yazar adı ve soyadı, *Eser Adı* (Kısaltma yapılabilir), sayfa numarası.

Jean Dery, *Türk Dili Grameri*, s. 301.

Annamarie von Gabain, *Eski Türkçenin Grameri*, s. 116.

Caroline Finkel, *Rüyadan İmparatorluğa Osmanlı*, s. 20.

Kaynak ardışık olarak yer aldığında, dipnot, telif kitaplarda olduğu gibi, verilmelidir (bk.).

Derleme kitaplar için dipnot örneği

Kaynağa ilk kez atıf yapıldığında: *Kitap Adı*, (varsa) Cilt, Derleyen (drl.) Adı ve Soyadı, (varsa) baskı, Yayınevi, Basım Yeri ve yılı, sayfa numarası.

Azerbaycan Halk Yazını Örnekleri, C 445, drl. Ehliman Akhundov – Semih Tezcan, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1978, s. 110.

Sonraki atıflarda: Araya başka kaynaklar girdiğinde: *Kitap Adı*, (varsa) Cilt, Derleyen (drl.) Adı ve Soyadı, sayfa numarası.

Azerbaycan Halk Yazını Örnekleri, C 445, drl. Ehliman Akhundov – Semih Tezcan, s. 110.

Kaynak ardışık olarak yer aldığında, dipnot, telif kitaplarda olduğu gibi, verilmelidir (bk.).

Makaleler için dipnot örneği

Kaynağa ilk kez atıf yapıldığında: Yazar Adı ve Soyadı, “Makale Adı”, *Makalenin Yayımlandığı Dergi*, Cilt (Roma rakamları ile)/Sayı (Arap rakamları ile), (yıl), sayfa numarası.

Reşit Rahmeti Arat, “Uygurca Yazılar Arasında”, *Türk Tarih, Arkeologya ve Etnografya Dergisi*, III, (1936), s. 101.

Musa Duman, “Türkmencede Ünlü Uzunluklarıyla Birbirinden Ayrılan Kelimeler Üzerine”, *Türk Dili*, 447, (2011), s. 201.

Gülşen Seyhan Alışık, “Şeybânîler Dönemi için Kaynak Araştırmaları: *Mihmân-Nâme-i Buhârâ* II”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, III/1, (2006), s. 103.

Janos Eckmann, “Eastern Turkic Translations of the Koran”, *Studia Turcica*, XVII, (1971), s. 149.

Sonraki atıflarda: Araya başka kaynaklar girdiğinde: Yazar Adı ve Soyadı, “Makale Adı”, sayfa numarası.

Reşit Rahmeti Arat, “Uygurca Yazılar Arasında”, s. 101.

Musa Duman, “Türkmencede Ünlü Uzunluklarıyla Birbirinden Ayrılan Kelimeler Üzerine”, s. 201.

Gülşen Seyhan Alışık, “Şeybânîler Dönemi için Kaynak Araştırmaları: *Mihmân Nâme-i Buhârâ* II”, s. 103.

Janos Eckmann, “Eastern Turkic Translations of the Koran”, s. 149.

Kaynak ardışık olarak yer aldığında: Agm. (Gerektiği takdirde sayfa bilgisi).

Agm.

Agm., s. 101.

Çeviri makaleler için dipnot örneği

Kitapta yayımlanan kaynağa ilk kez atıf yapıldığında: Yazar Adı ve Soyadı, “Makale Adı”, Çeviren (çev.) Adı ve Soyadı, *Makalenin Yayımlandığı Eser*, (varsa) baskı, Yayınevi, Basım Yeri ve yılı, sayfa numarası.

Sergey G. Klyaştorıny, “Merkezi Tiyan-Şa’nda Yeni Keşfedilen Eski Türk Runik Yazıtları”, çev. Özlem Deniz Yılmaz, *Zeynep Korkmaz Armağanı*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2004, s. 261.

Dergide yayımlanan kaynağa ilk kez atıf yapıldığında: Yazar Adı ve Soyadı, “Makale Adı”, Çeviren (çev.) Adı ve Soyadı, *Makalenin Yayımlandığı Dergi*, Cilt/Sayı, (yıl), sayfa numarası.

Roger M. Savory, “Taclu Hanum: Çaldıran Savaşı’nda Osmanlılar Tarafından Esir Alındı mı Alınmadı mı?”, çev. Osman G. Özgüdenli, *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, I/2, (2014), s. 221.

Araya başka kaynaklar girdiğinde: Yazar Adı ve Soyadı, “Makale Adı”, sayfa numarası.

Sergey G. Klyaştorıny, “Merkezi Tiyan-Şa’nda Yeni Keşfedilen Eski Türk Runik Yazıtları”, s. 261.

Roger M. Savory, “Taclu Hanum: Çaldıran Savaşı’nda Osmanlılar Tarafından Esir Alındı mı Alınmadı mı?”, s. 221.

Kaynak ardışık olarak yer aldığında: Agm. (Gerektiği takdirde sayfa bilgisi).

Agm.

Agm., s. 261.

Yayımlanmak üzere kabul edilmiş makaleler için dipnot örneği

Kaynağa ilk kez atıf yapıldığında: Yazar Adı ve Soyadı, “Makale Adı”, *Yayımlanacağı Dergi*, (yıl), (Baskıda), (varsa DOI numarası).

Adnan Eskikurt, “Roger de Hoveden ve Kardinal Boso’nun Myriokephalon Savaşı’na Dair Bahisleri”, *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (Haziran 2017), (Baskıda), (DOI: 10.16985/MTAD.201.713.0404).

Sonraki atıflarda: Araya başka kaynaklar girdiğinde: Yazar Adı ve Soyadı, “Makale Adı”, (Baskıda).

Adnan Eskikurt, “Roger de Hoveden ve Kardinal Boso’nun Myriokephalon Savaşı’na Dair Bahisleri”, (Baskıda).

Kaynak ardışık olarak yer aldığında, atıf, “Agm.” kısaltmasıyla yapılmalıdır.

Agm.

Ansiklopedi maddesi için dipnot örneği

Madde yazarı biliniyorsa adı ve soyadı, sonra sırasıyla çift tırnak içinde madde başlığı, eğik harflerle ansiklopedi adı (Kısaltma yapılabilir), Roma rakamları ile cilt numarası, Arap rakamları ile parantez içinde basım yılı ve sayfa numarası yazılmalıdır.

Kaynağa ilk kez atıf yapıldığında: Yazar Adı ve Soyadı, “Madde Başlığı”, *Ansiklopedi Adı* (Kısaltma yapılabilir), Cilt, (yıl), sayfa numarası.

Fuad Köprülü, “Çağatay Edebiyatı”, *İslam Ansiklopedisi*, III, (1945), s. 270.

Cengiz Kallek, “Hisbe”, *DİA*, XVIII, (1998), s. 137.

Sonraki atıflarda: Araya başka kaynaklar girdiğinde veya kaynak ardışık olarak yer aldığında, dipnot, makalelerde olduğu gibi, verilmelidir (bk.).

Madde yazarı bilinmiyorsa: *Ansiklopedi Adı* (Kısaltma yapılabilir), Cilt, (yıl), “Madde Başlığı”, sayfa numarası.

Azerbaycan Sovet Ensiklopediyası, V, (1981), “Kolxoz”, s. 452.

Tezler için dipnot örneği

Kaynağa ilk kez atıf yapıldığında: Yazar Adı ve Soyadı, *Tez Adı*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans veya Doktora Tezi olduğu bilgisi), Tezin Hazırlandığı Kurum, Yer ve yıl, sayfa numarası.

Mehmet Emin Açar, *Kitâb fi’l-Fıkh bi-Lisân-ı Türki*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2012, s. 122.

Stuart Gorman, *The Technological Development of the Bow and the Crossbow in the Later Middle Ages*, (Unpublished PhD Thesis), Trinity College Dublin, Dublin 2016, s. 139.

Sonraki atıflarda: Araya başka kaynaklar girdiğinde: Yazar Adı ve Soyadı, *Tez Adı*, sayfa numarası.

Mehmet Emin Açar, *Kitâb fi’l-Fıkh bi-Lisân-ı Türki*, s. 122.

Stuart Gorman, *The Technological Development of the Bow and the Crossbow in the Later Middle Ages*, s. 139.

Kaynak ardışık olarak yer aldığında: Agt. (Gerektiği takdirde sayfa bilgisi).

Agt.

Agt., s. 139.

Çalıştay, sempozyum, kongre ve kurultaylarda sunulan tebliğler/bildiriler için dipnot örneği
Basılmış bildiriler için dipnot örneği

Kaynağa ilk kez atıf yapıldığında: Yazar Adı ve Soyadı, “Bildiri Adı”, *Çalıştay, Sempozyum, Kongre ya da Kurultay Bildiri Kitabı Adı (yılı)*, Yayın Hazırlayan (haz.) Adı ve Soyadı, Yayınevi, Basım Yeri ve yılı, sayfa numarası.

Cevat Heyet, “Sungur Türkçesi”, *Uluslar arası Türk Dili Kongresi 1992 (26 Eylül-1 Ekim 1992)*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1996, s. 61.

Müjgân Cunbur, “Çelebi Halife Cemâl-i Halvetî Hayatı ve Eserleri”, *Aksaray ve Cemalettin Aksarayî Sempozyumu*, haz. Ruhi Özkanlı, Aksaray Vakfı Yayınları, İstanbul 1994, s. 79.

Bernt Brendemoen, “A Note on Vowel Rounding in the Trabzon Dialects”, *Studies in Turkish Linguistics: Proceedings of the Tenth International Conference in Turkish Linguistics, August 16-18, 2000*, ed. A. Sumru Özsoy vd., Boğaziçi University Press, İstanbul 2003, s. 313.

Sonraki atıflarda: Araya başka kaynaklar girdiğinde: Yazar Adı ve Soyadı, “Bildiri Adı”, sayfa numarası.

Cevat Heyet, “Sungur Türkçesi”, s. 61.

Müjgân Cunbur, “Çelebi Halife Cemâl-i Halvetî Hayatı ve Eserleri”, s. 79.

Bernt Brendemoen, “A Note on Vowel Rounding in the Trabzon Dialects”, s. 313.

Kaynak ardışık olarak yer aldığında, atıf, “Agy.” kısaltmasıyla yapılmalı ve gerektiğinde sayfa bilgisi verilmelidir.

Agy., s. 61.

Basılmamış bildiriler için dipnot örneği

Kaynağa ilk kez atıf yapıldığında: Bildiri sahibi Adı ve Soyadı, “Bildiri Adı”, (Basılmamış Bildiri Metni), *Çalıştay, Sempozyum, Kongre ya da Kurultay Adı (yılı)*, Düzenleyen (dzl.) kurum(lar), Bildirinin Sunulduğu Yer ve yıl.

Hüseyin Dalli, “Keremedin (Milino) Ağzında Kiplik Anlamı Taşıyıcıları ve Bunların Sözdizimsel İşlevleri Üzerine”, (Basılmamış Bildiri Metni), *IV. Uluslararası Türkiye Türkçesi Ağzı Araştırmaları Çalıştayı (27-29 Ekim 2011)*, dzl. Trakya Üniversitesi ve Türk Dil Kurumu, Edirne 2011.

Kemal Gurulkan, “Arnavut Ulusçuluğu Sürecinde Anadilde Eğitim Sorunu, Osmanlı Devletinin Konuya Yaklaşımı”, (Basılmamış Bildiri Metni), “*Arşiv Belgelerinde Kosova ve Osmanlı Devleti*” Uluslararası Sempozyumu (14-16 Nisan 2009), dzl. Kosova Milli Arşivi ve TİKA, Priştine 2009.

Sonraki atıflarda: Araya başka kaynaklar girdiğinde: Bildiri sahibi Adı ve Soyadı, “Bildiri Adı”, (Basılmamış Bildiri Metni).

Hüseyin Dalli, “Keremedin (Milino) Ağzında Kiplik Anlamı Taşıyıcıları ve Bunların Sözdizimsel İşlevleri Üzerine”, (Basılmamış Bildiri Metni).

Kemal Gurulkan, “Arnavut Ulusçuluğu Sürecinde Anadilde Eğitim Sorunu, Osmanlı Devletinin Konuya Yaklaşımı”, (Basılmamış Bildiri Metni).

Kaynak ardışık olarak yer aldığında, atıf, “Agb.” kısaltmasıyla yapılmalıdır.

Agb.

Yazmalar için dipnot örneği

Kaynağa ilk kez atıf yapıldığında: Yazar Adı, *Eser Adı*, Kütüphane Adı, Koleksiyon Adı, katalog numarası, yaprak.

Âsım, *Zeyl-i Zübdetü'l-Eş'âr*, Millet Kütüphanesi, Ali Emiri Efendi, nr. 1326, vr. 45a.

Niyâzî-i Mısri Mehmed b. Ali Malatî, *Risâle-i Etvâr-ı Seb 'a*, Millî Kütüphane, Yazmalar A, nr. 1053/2, vr. 8b.

Sonraki atıflarda: Araya başka kaynaklar girdiğinde: Yazar Adı, *Eser Adı*, yaprak.

Âsım, *Zeyl-i Zübdetü'l-Eş'âr*, vr. 45a.

Niyâzî-i Mısri Mehmed b. Ali Malatî, *Risâle-i Etvâr-ı Seb 'a*, vr. 8b.

Kaynak ardışık olarak yer aldığında, atıf, “Agy.” kısaltmasıyla yapılmalı ve yaprak bilgisi verilmelidir.

Agy., vr. 45a.

Agy., vr. 8b.

Web sitesi için dipnot örneği

Bir web sitesine atıf yapıldığında, yazar ya da kurum adı, çift tırnak içinde yazı başlığı, erişildiği sitenin linki ve köşeli parantez içinde siteye erişim tarihi bilgisi verilmeli ve bu kaynaklar, kaynakçanın sonunda “Elektronik Kaynaklar” adı altında yer almalıdır:

Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu, “Aile İçi Şiddetin Sebep ve Sonuçları”, http://istifhane.files.wordpress.com/2013/03/aile_ici_siddetin_sebep_ve_sonuc_lari_199_5.pdf [Erişim tarihi: 07.03.2017].

Milliyet, “Başbakan bizi şoke etti.”, <http://www.milliyet.com.tr/-basbakan-bizi-soke-etti/siyaset/haberdetay/21.07.2010/1266280/default.htm> [Erişim tarihi: 07.03.2017].

TBMM, “Komisyon Tutanakları (24. Dönem 5. Yasama yılı)”, http://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/komisyon_tutanaklari.donem_listele?pKomKod=1014 [Erişim tarihi: 07.03.2017].^{1*}

Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, “Türkiye – Azerbaycan Siyasi İlişkileri”, <http://www.mfa.gov.tr/turkiye-azerbaycan-siyasi-iliskileri.tr.mfa> [Erişim tarihi: 26.02.2016].

İki yazarlı kaynaklara dipnot verme

Hem ilk hem de sonraki atıflarda her iki yazarın adı da yazılmalıdır:

Fatma Erkman-Akerson – Şeyda Ozil, *Türkçede Niteleme Sıfat İşlevli Yan Tümceler*, Simurg Kitapçılık ve Yayıncılık, İstanbul 1998, s. 97-98, 103-105.

Aslı Göksel – Celia Kerslake, *Turkish: A Comprehensive Grammar*, Routledge, London – New York 2009, s. 49.

Viktor G. Guzev – Dmitriy M. Nasilov, “Slovoizmenitel’niye kategorii v tyurkskix yazıkax i ponyatiye «grammatičeskaya kategoriya»”, *Sovetskaya tyurkologiya*, № 3, (1981), s. 22.

Üç yazarlı kaynaklara dipnot verme

Üç yazarlı bir kaynağa ilk kez atıf yapıldığında bütün yazarların adları yazılmalıdır:

Şükriye Ruhi, Deniz Zeyrek ve Necdet Osam, “Türkçede Kiplik Belirteçleri ve Çekim Ekleri İlişkisi Üzerine Bazı Gözlemler”, *Dilbilim Araştırmaları*, Kebikeç Yayınları, Ankara 1997, s. 105.

Sonraki atıflarda ise çalışmada ismi önce yazılmış yazarın adı ve soyadı yazılmalı, sonra “vd.” kısaltması kullanılmalıdır:

Şükriye Ruhi vd., “Türkçede Kiplik Belirteçleri ve Çekim Ekleri İlişkisi Üzerine Bazı Gözlemler”, s. 106.

Dört ve daha fazla yazarlı kaynaklara dipnot verme

Kaynağın dört ve daha fazla yazarı varsa, hem ilk hem de sonraki atıflarda çalışmada ismi ilk olarak yazılmış olan yazarın adı ve soyadı yazılmalı, sonra “vd.” kısaltması kullanılarak kaynağın künyesi verilmelidir.

1 * Web sitesine atıf için verilen ilk üç örnek, şu makaleden uyarlanmıştır: Tutku Ayhan, “Korunan Kadın mı Yoksa Aile mi? Türkiye’de Kadına Karşı Şiddet Vakalarında Kanun ve Uygulaması Arasındaki Çelişki”, *Marmara Üniversitesi Siyasal Bilimler Dergisi*, V/1, (2017), s. 159, 161, 162.

İlk kez atıf yapıldığında:

Berke Vardar vd., *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, 2. bs., NovaPrint Basımevi, İstanbul – Ankara – İzmir 1998, s. 77.

Araya başka kaynağın girdiği sonraki atıflarda:

Berke Vardar vd., *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, s. 78.

Kolektifçe hazırlanan kaynaklara dipnot verme

Kurumlar, topluluklar, çalışma grupları vb. tarafından hazırlanan kaynaklara ilk kez atıf yapıldığında:

Türk Dil Kurumu, *Türkçe Sözlük*, 10. bs., Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2005, s. 526.

Araya başka kaynaklar girdiğinde:

Türk Dil Kurumu, *Türkçe Sözlük*, s. 529.

Kaynak ardışık olarak yer aldığı:

Agy., s. 530.

Kişisel görüşmelere dipnot verme

Kişisel görüşmelere dipnot verilmeli ve kaynakçada da gösterilmelidir: Görüşülen kişinin Adı ve Soyadı, görüşme tarihi (“gün. ay. yıl” olarak), (Kişisel Görüşme), görüşmenin yapıldığı yer.

Sergey G. Klyashorniy, 20.05.2004, (Kişisel Görüşme), St. Petersburg.

7.2. Kaynakça düzenleme: Yararlanılan kaynaklar, metnin sonunda, yazarların soyadına göre alfabetik olarak düzenlenen kaynakça bölümünde sıralanmalı ve ayrıntılı künyeleriyle birlikte verilmelidir. Künyelerde kısaltma yapılmamalıdır. Atıf yapılmayan eserlere kaynakçada yer verilmemelidir. Web sitesi kaynakları, basılı kaynaklardan sonra “Elektronik Kaynaklar” adı altında yer almalıdır. Kaynak, yazarın soyadı önce, adı sonra gelecek şekilde yazılmalı ve araya virgül işareti konmalıdır. Kaynakların birden fazla yazarı varsa her bir yazarın ad ve soyadı yazılmalıdır. Birden fazla yazarlı kaynaklarda ilk yazardan sonrakilerin soyadlarının öne alınmasının bir işlevi yoktur. Aynı yazarın birden fazla eseri kullanıldığında, yazarın çalışmaları kronolojik olarak eskiden yeniye doğru sıralanmalı; aynı yazarın aynı yıl yayımlanmış yayınları ise eserlerin alfabetik sırasına göre verilmelidir. Aynı yazara ait ilk eserin künyesi verildikten sonra diğer eserlerinde ad ve soyadı bilgisini yinelemek yerine bir uzun çizgi konabilir. Kitap künyesi verilirken sayfa bilgisi gerekmezken makale, ansiklopedi maddesi, kitap bölümü gibi kaynaklarda sayfa aralığı bilgisi mutlaka yer almalıdır. Kaynakça metnin sonunda [varsa ek(ler)in önünde] yer almalı, 1 satır aralığı ile verilmeli ve yeni bir sayfada başlamalıdır. Örnek:

KAYNAKÇA

- Ağar, Mehmet Emin, *Kitâb fi'l-Fıkh bi-Lisân-ı Türki*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2012.
- Âsım, *Zeyl-i Zübdetü'l-Eşâr*, Millet Kütüphanesi, Ali Emiri Efendi, nr. 1326.
- Azerbaycan Halk Yazını Örnekleri*, C 445, drl. Ehliman Akhundov – Semih Tezcan, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1978.
- Azerbaycan Sovet Ensiklopediyası*, V, (1981), “Kolxoz”, s. 452-453.
- Brendemoen, Bernt, “A Note on Vowel Rounding in the Trabzon Dialects”, *Studies in Turkish Linguistics: Proceedings of the Tenth International Conference in Turkish Linguistics, August 16-18, 2000*, ed. A. Sumru Özsoy, Didar Akar, Mine Nakipoğlu – Demiralp, E. Eser Erguvanlı-Taylan and Ayhan Aksu-Koç, Boğaziçi University Press, İstanbul 2003, s. 313-320.
- Dallı, Hüseyin, “Keremedin (Milino) Ağzında Kiplik Anlamı Taşıyıcıları ve Bunların Sözdizimsel İşlevleri Üzerine”, (Basılmamış Bildiri Metni), *IV. Uluslararası Türkiye Türkçesi Ağzı Araştırmaları Çalıştayı (27-29 Ekim 2011)*, dzl. Trakya Üniversitesi ve Türk Dil Kurumu, Edirne 2011.
- Deny, Jean, *Türk Dili Grameri (Osmanlı Lehçesi)*, çev. Ali Ulvi Elöve, Maarif Matbaası, İstanbul 1941.
- Develi, Hayati, *Evlıya Çelebi Seyahatnamesine Göre 17. Yüzyıl Osmanlı Türkçesinde Ses Benzeşmesi ve Uyumlar*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2002.
- _____, *XVIII. Yüzyıl İstanbul Hayatına Dair Risâle-i Garîbe*, Kitabevi, İstanbul 2002.
- Eckmann, Janos, “Eastern Turkic Translations of the Koran”, *Studia Turcica*, XVII, (1971), s. 149-159.
- Ergin, Muharrem, *Dede Korkut Kitabı I*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1989.
- _____, *Türk Dil Bilgisi*, 19. bs., Bayrak. Basım/Yayım/Tanıtım, İstanbul 1993.
- Erkman-Akerson, Fatma – Şeyda Ozil, *Türkçede Niteleme Sıfat İşlevli Yan Tümceler*, Simurg Kitapçılık ve Yayıncılık, İstanbul 1998.
- Gorman, Stuart, *The Technological Development of the Bow and the Crossbow in the Later Middle Ages*, (Unpublished PhD Thesis), Trinity College Dublin, Dublin 2016.
- Heyet, Cevat, “Sungur Türkçesi”, *Uluslar arası Türk Dili Kongresi 1992 (26 Eylül-1 Ekim 1992)*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1996, s. 61-68.
- Kallek, Cengiz, “Hisbe”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XVIII, (1998), s. 133-143.
- Klyaştornyy, Sergey G., 20.05.2004, (Kişisel Görüşme), St. Petersburg.

Köprülü, Fuad, “Çağatay Edebiyatı”, *İslam Ansiklopedisi*, III, (1945), s. 270-323.

Seyhan Alışık, Gülşen, “Şeybâniler Dönemi için Kaynak Araştırmaları: *Mihmân-Nâme-i Buhârâ II*”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, III/1, (2006), s. 103-131.

Tanpınar, Ahmet Hamdi, *Edebiyat Üzerine Makaleler*, haz. Zeynep Kerman, Dergâh Yayınları, İstanbul 1992.

Tarlan, Ali Nihat, *Edebiyat Meseleleri*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1981.

Türk Dil Kurumu, *Türkçe Sözlük*, 10. bs., Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2005.

Vardar, Berke, Nüket Güz, Emel Huber, Osman Senemoğlu ve Erdim Öztokat, *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, 2. bs., NovaPrint Basımevi, İstanbul – Ankara – İzmir 1998.

Elektronik Kaynaklar

TBMM, “Komisyon Tutanakları (24. Dönem 5. Yasama yılı)”, http://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/komisyon_tutanaklari.donem_listele?pKomKod=1014 [Erişim tarihi: 07.03.2017].

Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, “Türkiye – Azerbaycan Siyasi İlişkileri”, <http://www.mfa.gov.tr/turkiye-azerbaycan-siyasi-iliskileri.tr.mfa> [Erişim tarihi: 26.02.2016].

YAZARLARIN İLETİŞİM BİLGİLERİ / CONTACT DETAILS OF AUTHORS

Prof. Dr. Hülya KAYALI, Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi Temel Eğitim Bölümü Sınıf Öğretmenliği Anabilim Dalı, İstanbul / Türkiye, hkayali@marmara.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-8699-8187

Doç. Dr. Ayşe SAĞLAM, Dicle Üniversitesi Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, Diyarbakır / Türkiye, ayse.saglam@dicle.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-0548-015X

Doç. Dr. Mustafa YİĞİTOĞLU, Dicle Üniversitesi Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, Diyarbakır / Türkiye, myigitoglu@dicle.edu.tr, ORCID ID: 0000-0003-2509-1896

Dr. Öğr. Üyesi Ramin SADIGOV, Bayburt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü, Bayburt / Türkiye, raminsadigov@bayburt.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-6236-0138

Arş. Gör. Dr. Arzu ERMAN, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Tarih Bölümü, Ankara / Türkiye, aerman@ybu.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-3657-0246.

Öğr. Gör. Dr. Hüseyin Onur ERCAN, Türk-Alman Üniversitesi Yabancı Diller Yüksekokulu, İstanbul / Türkiye, ercan@tau.edu.tr, ORCID ID: 0000-0001-5708-6739

Öğr. Gör. Dr. Hasan ULUCUTSOY, İstanbul Teknik Üniversitesi Rektörlüğü Türk Dili Bölüm Başkanlığı, İstanbul / Türkiye, ulucutsoy@itu.edu.tr, ORCID ID: 0000-0001-5332-9166

Dr. Erol KELEŞ, Milli Eğitim Bakanlığı, Malatya / Türkiye, erlks44@hotmail.com, ORCID ID: 0000 0002 1717 212X

Dr. Zafer SEVER, Ordu / Türkiye, zafersever89@gmail.com, ORCID ID: 0000-0003-1876-0246

Özgür COŞKUN, Doktora Öğrencisi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Coğrafya Anabilim Dalı, İstanbul / Türkiye, ozgur.coskun@ymail.com, ORCID ID: 0000-0002-2402-3210